

časopis

za
kritiko

znanosti

S T A V K E

Lidija Mohar / Stavka — da ali ne?

Tonči Kuzmanić / Za legalizacijo štrajkov

Igor Bavčar / Delo v socializmu

Janez Janša / Stavka kot mejno dejanje

93/94 1986

UDK 3

Izdajata:

Univerzitetni konferenci Zveze socialistične mladine Slovenije Maribor in Ljubljana

Revijo sofinancirata Kulturna skupnost Slovenije in Raziskovalna skupnost Slovenije

Izdajateljski svet:

Dr. Andrej Kirn (predsednik), Vika Potočnik, Marjan Pungartnik, Branko Gregorčič, Ciril Baškovič, Igor Bavčar, Srečo Kirn, Igor Omerza, Leo Šešerko

Uredništvo:

Igor Bavčar, Srečo Kirn, Milan Balažič, Andrej Klemenc, Bojan Korsika, Bogomir Kovač, Lev Kreft, Mitja Maruško, Igor Omerza, Leo Šešerko, Samo Škrbec, Peter Wieser, Siniša Zarič, Vekoslav Grmič, Janez Janša

V. d. glavnega urednika in odgovorni urednik:

Igor Bavčar

Sekretar uredništva:

Janez Janša

Tehnični urednik:

Janko Zlodre

Lektor:

Karmen Gradišek, Marjanca Mihelič, Milena Blažič

Naslov uredništva: Kersnikova 4/II, Yu — Ljubljana, uradne ure so v torek in četrtek od 11.00 do 13.00, tel. (061) 319-498

Cena enojne številke 300.—, dvojne 500.— din. Celoletna naročnina za posameznike 1.500.—, za institucije 3.000.— din.

Tisk: TISKARNA KOČEVSKI TISK, Kočevje

Po mnenju RS za prosveto in kulturo št. 421-1/74 z dne 14. 3. 1974 je revija oproščena temeljnega davka od prometa proizvodov. Nenaročenih rokopisov ne vračamo! Rokopis pošljite v dveh izvodih s kratkim povzetkom v domačem in tujem jeziku ter osnovnimi podatki o avtorju.

časopis ^{za} kritiko znanosti

UDK 3 YU-ISSN-0351-4285

Časopis za kritiko znanosti 93/94 1986

STAVKE

Vsebina:

- 3 Lidija Mohar / Stavka — da ali ne?
- 15 Tonči Kuzmanić / Za legalizacijo štrajkov
- 29 Igor Bavčar / Delo v socializmu
- 39 Janez Janša / Stavka kot mejno dejanje
- 45 Andrej Kirn / Družbene implikacije ekoloških omejitev rasti
- 61 Janko Zlodre / Confusio Linguarum
- 93 Dušan Pirec / Pripombe na rob nekaterim vprašanjem teorije in prakse socializacijskega procesa v agrarnih odnosih
- 111 Boris Kononenko / Kibernetika in družbena moč
- 123 Zvonimir Tanko / Ali se vračamo na sistem plač in dobička?/polemika
- 131 Slavko Gaber / M. Jay: Adorno/prikaz
- 147 Tonči Kuzmanić / Knjižna novost o izrednih razmerah / recenzija

93/94 1986

Stavka — da ali ne?

Lidija Mohar

1. Uvod

V dnevnem časopisju je vse več obvestil o stavkah, izsiljenih sestankih in drugih vrstah izražanja nezadovoljstva zaposlenih. Vse pogosteje so tudi navedene številke o trajanju teh primerov, številu udeležencev itd. V nekaterih republikah pišejo o tem bolj pogumno, v drugih manj. Sama sem se s problemom stavk srečala leta 1979, ko sem se zaposlila po pripravniški dobi na Raziskovalnem centru za samoupravljanje pri RS ZSS.

Prehitro sem spoznala, da gre po eni strani za neformalna politična stališča, ki so bila (tedaj še mnogo bolj) obremenjena s predsodki, da socializem in stavka nimata nič skupnega in na drugi strani za različno zvrst literature, ki je prikazovala socializem kot konfliktno družbo, v kateri ne obstajajo samo podobni, različni in nasprotni, temveč tudi protislovní interesi. Nekaterih vprašanj takrat enostavno ni bilo mogoče začeti javno obravnavati. Dobro se spominjam nekega neformalnega pogovora z dvema tedanjima slovenskima sindikalnima funkcionarjema. Bilo je to v času, ko sem se seznanjala z delom dr. Nece Jovanova o stavkah. Njegovo radikalno stališče o razrednem karakterju tudi naših stavk me je zelo pritegnilo. To stališče sem jima omenila, toda prijateljsko sta mi svetovala naj vprašanje razrednosti pri tej temi rajši opustim, ker bi me to pripeljalo na stranski tir.

Obiskovali smo tudi organizacije združenega dela, kjer je prišlo do stavke. Po navadi smo imeli sestanek s poslovodnimi delavci in

predstavniki tako imenovanega političnega aktiva. Skratka pogovarjali smo se z ljudmi, ki so opravljali kakšno funkcijo, nikoli pa z delavci, ki so stavkali.

Na sestankih smo običajno ugotavljali, da so delavci, ki so stavkali, v neugodnem materialnem položaju, imajo nizke osebne dohodka in delajo v težkih delovnih pogojih. V večini primerov se je stavka končala tako, da so delavcem, ki so protestirali, nekoliko povečali osebni dohodek. S tem je bila stavka sprejemljivo rešena za obe strani — poslovodne delavce, ki so želeli neljubi dogodek čim prej končati in delavce, ki so se zadovoljili s predlaganim povečanjem osebnih dohodkov. Obiski v organizacijah so mi potrjevali tezo Nece Jovanova o »naših kratkih, toda zelo učinkovitih stavkah«. Kasneje sem spoznala, da je bila (in je še vedno) učinkovitost samo navidezna. Povečanje osebnih dohodkov je delovalo kot morfij na bolnikovo bolečino, ki blaži bolečino, a bolezen ne ozdravi. Morda je bilo to sprožilec mojega nadaljnjega razglabljanja o stavkah, kajti podatki, ki so mi bili dostopni, so me stalno begali. Nisem si znala odgovoriti na vprašanje zakaj se stavke več ali manj pojavljajo v istih okoljih, ko pa je bil problem že saniran in so bile zahteve po večjem osebnem dohodku več ali manj ugodno rešene.

Vzroki stavk naj bi bili neinformiranost, drugič osebni dohodki, tretjič panožni sporazum, četrtič slabo gospodarjenje, petič težave z nabavo repromateriala — težave, ki bi jih lahko srečali v vsaki organizaciji, pa vendar v vseh ni prihajalo do stavke. Zanimalo me je, zakaj v nekaterih organizacijah združenega dela prihaja do stavk, v drugih pa ne, čeprav se nahajajo v navidezno enakih okoliščinah. Zato sem si za cilj raziskave postavila ugotovitev razlik med tistimi organizacijami, v katerih je prišlo do stavk in tistimi, v katerih do stavk ni prišlo. Katere so značilnosti, ki prevladujejo v organizacijah, kjer je prišlo do stavk in v kakšnem okolju se nahajajo?

2. Ugotovitve raziskave

Vzorec opazovanih organizacij sem sestavila iz 60 temeljnih organizacij, v katerih je prišlo do stavk in iz 60 temeljnih organizacij, v katerih ni prišlo do stavke. Raziskovanje je zajelo le področje industrije in rudarstva, kjer so bile stavke najštevilčnejše. V teh organizacijah smo analizirali ekonomske podatke za obdobje treh let (1977, 1978, 1979), zbrali podatke o organiziranosti poslovanja, dela in samoupravljanja ter anketirali delavce.

Analiza je potrdila domnevo, da stavke niso slučajen pojav, temveč reakcije na razmere v temeljni organizaciji, ki so prisotne že dalj časa in se manifestirajo v določenih okoliščinah.

Temeljna ugotovitev raziskave je bila, da se skupini temeljnih organizacij (stavkajoči in nestavkajoči) se med seboj razlikujeta po:

- ekonomskem
- socialno-organizacijskem in
- samoupravnem vidiku.

Poglejmo si glavne značilnosti, ki razlikujeta obe skupini.

a) Ekonomski vidik

Najprej sem analizirala panoge v industriji in rudarstvu po vrsti ekonomskih kazalcev, ker je v dotedanjem analiziranju stavk prevladovalo prepričanje, da se stavke v temeljnih organizacijah združenega dela pojavljajo v tistih panogah, ki so v slabšem gospodarskem položaju, in kjer so osebni dohodki nižji. Iz tega naj bi sklepali, da konfliktov ni tam, kjer imajo boljše osebne dohodke.

Pri analizi ekonomskih kazalcev sem ugotovila, da je ekonomsko stanje v panogah, kjer se najpogosteje pojavljajo stavke, drugačno kot v drugih panogah. Ne bi mogli reči, da so v ekonomsko slabšem položaju po višini prihodka, dohodka in čistega dohodka. Značilne pa so razlike pri razporejanju čistega dohodka. Razporejajo ga drugače kot v drugih panogah. V skupinah, kjer je največ stavk, namenjajo za izboljšanje materialne osnove dela mnogo večje deleže kot drugje.

Statistično so s stavkami pomembne zveze deleža sredstev, ki jih delavci razporejajo v sklad rezerv. Le-ta gre v teh panogah na račun deleža sredstev za osebne dohodke. Najbolj varira razporejanje sredstev v sklad za izboljšanje materialne osnove dela. Kot smo že videli, panoge, v katerih je največ stavk, največ namenjajo za akumulacijo, medtem ko v druge sklade odvajajo sorazmerno enako kot druge panoge. Za panoge, kjer se pojavlja največ stavk, je značilna nizka tehnična opremljenost, čeprav sem ob analizi organizacij v panogah ugotovila, da imajo tiste, v katerih pride do stavke, višjo tehnično opremljenost kot je povprečje njihove panoge.

Podobne tendence, kot sem jih ugotovila pri analiziranju panog, so se pojavile tudi pri primerjanju med obema skupinama temeljnih organizacij, to se pravi, med tistimi v katerih je prišlo do stavk in tistimi v katerih do stavk ni prišlo. Celotni prihodek, dohodek in čisti dohodek so v skupini temeljnih organizacij, kjer je prišlo do stavke v povprečju višji kot v temeljnih organizacijah, kjer do stavke ni prišlo. Glede na to, da imajo višji celotni prihodek, dohodek in čisti dohodek imajo tudi več sredstev za osebne dohodke in za druge sklade. Zato bi — če poenostavimo — lahko predvidevali, da lahko lažje zadovoljujejo interese svojih delavcev. To nas opozarja, da pri stavkah delujejo še nekateri drugi dejavniki.

Vse omenjene spremenljivke smo zato normirali s številom zaposlenih. Slika se v svojih osnovnih tendencah ni spremenila. V temeljnih organizacijah, kjer je prišlo do stavke je bila produktivnost nekoliko

nižja samo leta 1979, kar razodeva, da ta ni pomemben ekonomski činitelj v zvezi s stavkami. Pomembnejši je čisti dohodek na delavca, ki je sicer pomemben kazalec, saj je čisti dohodek »njen dohodek«, s katerim svobodno razpolaga. Skupina organizacij, kjer je prišlo do stavke ima v povprečju več sredstev v stanovanjskem skladu kot temeljne organizacije, kjer do stavke ni prišlo. Prav tako ista skupina organizacij odvaja v povprečju nekaj več sredstev za izboljšanje materialne osnove dela kot ostale temeljne organizacije. Organizacije, v katerih ni prišlo do stavke, namenjamo skoraj celotni ustvarjalni čisti dohodek za osebne dohodke. Povprečni osebni dohodek pa se v obeh skupinah statistično ne razlikuje, niti v letu 1977 niti v letu 1978. Leta 1979 pa so povprečni osebni dohodki nižji v temeljnih organizacijah s stavkami.

Naslednje kar me je zanimalo, je bilo to, če so ti ekonomski kazalci povezani tudi z intenziteto konflikta, kot se izraža v številu udeležencev stavke in njenem času trajanja. Ugotovila sem tako povezanost. Povedala sem že, da temeljne organizacije, kjer je prišlo do stavke ustvarjajo višji dohodek kot drugje. Višina dohodka pa je močno povezana s številom stavkajočih delavcev. Čim višji je, tem večji odstotek delavcev stavka, oziroma več delavcev je bilo nezadovoljnih. Način delitve dohodka v organizaciji kaže njeno politiko in delavci s stavko izražajo tudi stopnjo nezadovoljstva s to politiko. Medtem ko je razporejanje dohodka povezano s številom stavkajočih, pa je razporejanje čistega dohodka povezano s trajanjem stavke. Koliko in v kakšne namene se razporeja čisti dohodek, torej odseva jakost konflikta. Zelo pomembno zvezo s trajanjem stavke imajo sredstva za izboljšanje materialne osnove dela.

b) Socialno-organizacijski vidik

Organizacijsko okolje se je izkazalo kot eden najpomembnejših faktorjev za pojavljanje stavk. Enake tendence se pojavljajo na makro in mikro organizacijski ravni. Do prve stavke je v povojni Jugoslaviji prišlo v Sloveniji leta 1958 v Trbovljah, najkasneje pa so se stavke pojavile na Kosovu — v najnerazvitejšem delu države. Podobno se tudi v republiki Sloveniji pojavlja največ stavk v najrazvitejšem predelu in to v bolj razvitih organizacijah. Pojav stavk v razvitih republikah ni spremljalo prenehanje teh v razvitejših. Nasprotno, trend se nadaljuje glede na razvitost republike. Skoraj bi lahko rekli, da je razvitost sorazmerna s številom stavk. Hkrati pa se je pokazalo, da je pomembno kako je okolje organizacije strukturirano in konkurenčno. Skupina organizacij, v katerih je do stavke prišlo, deluje na tržišču manj konkurenčno kot skupina organizacij, v kateri so stavkali. Prve se nahajajo tudi v manj strukturiranem okolju.

Temeljne organizacije združenega dela, v katerih so delavci stavkali, imajo bolj poudarjeno hierarhično strukturo, istočasno pa je tudi

temeljna organizacija v delovni organizaciji manj samostojna. Kaže se visoka stopnja odvisnosti od delovne organizacije v kateri je tozd. Glede na to bi morda lahko domnevali, da je delovna organizacija izvedla svojo organiziranost temeljnih organizacij le navidezno in s tem več ali manj povzročila le povečano administracijo. Toda to so le domneve, ki presegajo obseg mojega raziskovanja.

V skupini organizacij, kjer so se pojavile stavke, sem ugotovila večjo formaliziranost odnosov kot v skupini, kjer ni bilo stavk. S formalizacijo postajajo razmerja v organizaciji bolj statistična, ustaljena in v večji meri se stabilizirajo že obstoječi odnosi. Formaliziranost med drugim vnaša v odnose brezosebnost, za Webra tako hvaljeno lastnost formalne organizacije. Za te organizacije je značilno, da je delo delavcev bolj standardizirano, to je individualne in skupinske delovne standarde imajo predpisane v mnogo večjem številu delovnih mest, kot pa v temeljnih organizacijah brez stavk.

Zaradi teh značilnosti me ni presenetilo, da se v tej skupini organizacij delavci manj identificirajo s svojo organizacijo. V njih je tudi večja socialna dezintegracija. Več je disciplinskih prekrškov glede na število zaposlenih (predvsem med delavci s poklicno šolo). Prav tako so v teh organizacijah pogostejše nezgode pri delu.

Pa ne le formaliziranost, tudi kontrola je v organizacijah, kjer delavci stavkajo, ostrejša. Tako imajo že pri kontroli proizvodnje več zaposlenih kontrolorjev na število delavcev. To drži tako pri linijski proizvodnji kot pri individualnem ročnem in strojnem delu. V raziskavi, ki jo delajo v desetih različnih deželah¹ in v katero je vključena tudi Slovenija, so ugotovili, da imamo pri nas več ljudi v funkciji vodstvene kontrole kot drugje v svetu. V svoji raziskavi pa sem ugotovila, da je bila kontrola dela nad delavci še posebej poostrena v organizacijah, v katerih je prihajalo do stavk. Samoupravljanje temelji teoretično na samokontroli, kjer naj bi delavci tudi sami nadzorovali kvaliteto svojega dela. Kot kaže je praksa bistveno različna in razlika med normativnim in dejanskim sproža konfliktnost ali pa anomija.

c) Samoupravni vidik

Samoupravljanje v obeh skupinah sem skušala izmeriti z demokratičnostjo izvršilnih organov in informiranostjo na eni strani in z delavnostjo izvršilnih organov in formiranostjo na eni strani in z delavčevo oceno samoupravljanja v njegovi temeljni organizaciji združene-ga dela na drugi strani.

Analiza je pokazala, da med vključevanjem v odločanje z osebnim izjavljanjem, demokratičnostjo izvršilnih organov in pojavom stavk ob-

¹ Veljko Rus, Valentin Jež: Kvaliteta delovnega življenja v elektroindustriji (raziskava še ni objavljena).

staja negativna zveza. V organizacijah, v katerih je prišlo do stavke, delavci redkeje sodelujejo na zborih in referendumih, kot v organizacijah, kjer ni prišlo do stavke. Izvršilni organi imajo manj demokratičen značaj, a večjo moč.

Demokratičnost izvršilnih organov je negativno povezana s številom delavcev, ki stavkajo in s trajanjem stavke.

Informiranje se ni bistveno razlikovalo med obema skupinama organizacij. Ugotovila sem le, da čim boljša je informiranost, tem več delavcev stavka.

Delavcem sem zastavila tudi tri sklope vprašanj o samoupravljanju. S prvim smo ugotavljali aspiracije delavcev, z drugim vprašanjem pripravljenost delavca za samoupravljanje, s tretjim pa so delavci ocenili samoupravljanje v svoji organizaciji. Odgovori se med obema skupinama niso bistveno razlikovali. Ločita se le po odgovoru: »za enkrat služi samoupravljanje mnogim še vedno za to, da prikrivajo svoje postopke«. V skupini temeljnih organizacij, kjer so bile stavke, večji odstotek delavcev meni, da posamezniki izkoriščajo samoupravljanje.

3. Kaj nam povedo rezultati raziskave?

Kljub konkretnim določilom Ustave in Zakona o združenem delu v praksi še ni likvidiran dominanten sistem odtujevanja dohodka. Dejstvo je, da ostane delovnim organizacijam potem, ko poravnajo vse družbene obveznosti, vsako leto nižji ostanek dohodka, ki ne seže daleč čez stroške za enostavno reprodukcijo. To stanje nam do neke mere pojasnjuje tudi rezultate naše raziskave, ko ugotavljamo, da je eden od vzrokov stavke razporejanje dohodka in čistega dohodka. V organizacijah, v katerih prihaja do stavk, je bistven problem relativen odnos med ustvarjenim dohodkom, čistim dohodkom in izplačilom osebnih dohodkov. Delavci ne dobijo takega osebnega dohodka, kot bi ga, če bi upoštevali ustvarjeni dohodek organizacije. Odliv dohodka iz organizacije še zdaleč najbrž ni odraz volje delavcev. Z ustvarjenim dohodkom organizacij združenega dela še vedno odločajo izven teh organizacij. Često so to kar vplivni posamezniki na ključnih mestih v družbi in si s tem jemljejo pristojnost odločanja o tem, kaj so avtentični interesi delavskega razreda in kaj ne. Stavke to potrjujejo. Zato tudi ni slučajno, da se zahteve naših delavcev bistveno ne razlikujejo od zahtev, ki jih delavci postavljajo drugod po svetu. Večina povodov pri stavkah je materialne narave (večji osebni dohodek, znižanje norme...). Ob tem naj povemo, da rezultati raziskave ne kažejo, da bi se delavci v organizacijah, kjer prihaja do stavk, kaj bolj bistveno borili za osebne dohodke kot v organizacijah, kjer do stavk ni prihajalo. Ekonomski motiv je le vzvod za stavko.

Delavci v organizacijah, kjer prihaja do stavke menijo, da se jim od-
tjuje več dohodka kot delavci v organizacijah, kjer ne prihaja do
stavke. Gre namreč v resnici zato, da ga tudi več ustvarijo. Delavci
v tovarnah zahtevajo za svoje delo »pošteno plačilo«. Vedejo se
tako kot vsak delojemalec kjerkoli na svetu. Vlogo delodajalca tu
zelo pogosto igrajo vodilni in vodstveni delavci, ki si prilaščajo pristoj-
nosti razporejanja družbenih sredstev in delovnim ljudem pogosto
prepuščajo le pravico formalnega potrjevanja vnaprej sprejetih od-
ločitev. Govorijo, da delavci mezдно mislijo, pri tem pa pozabljajo,
da je način mišljenja opredeljen z dejanskim položajem, v katerem
se nekdo nahaja.

Pričujoča raziskava nam daje precejšnje število indikatorjev na os-
novi katerih lahko rečemo, da gre pri stavkah tudi v sistemu socia-
lističnega samoupravljanja za klasičen konflikt med delom in kapi-
talom (delojemalcem in delodajalcem), ki se še posebej odraža v in-
dustriji in rudarstvu. Ob tem sicer takoj trčimo ob trditve, da pri
nas delavec stavka sam proti sebi, ker je v eni osebi delavec in de-
lodajalec. Teoretično je zadeva res taka. Temu ne gre ugovarjati. V
praksi pa nastajajo odstopanja. Stavke nas na to opozarjajo. Pri
stavkah gre za konflikt med dvema stranema: prvo, ki ima veliko
legitimno moč in majhno dejansko moč in drugo, ki sicer nima legi-
timne moči, ima pa velikansko dejansko moč. Prvo predstavljajo
delavci v neposrednem delovnem procesu, drugo pa delavci, ki imajo
poslovodne funkcije.

Stavkajoči delavci v primeru stavk zagovarjajo zelo ozke interese.
Boriijo se zgolj za osebne dohodke. Nastopajo kot nosilci tistih inte-
resov, ki so značilni za mezдно delo. Poslovodni delavci pa se kažejo
kot dobri gospodarji. So nosilci interesov, ki jih pogojuje logika ka-
pitala.

Delavci se obnašajo popolnoma v skladu s položajem, ki ga imajo v
organizaciji združenega dela in širši družbi. Njihovo, z Ustavo zago-
tovljeno pravico odločanja pa kratijo dejanska razmerja v delitvi
dela na vseh družbenih nivojih, posebej pa v organizacijah združenega
dela. Naše organizacije združenega dela so kljub formalni samo-
upravni organiziranosti ohranile model birokratsko tayloristične or-
ganizacije dela, ki se je v naši raziskavi lepo odslikala. Ta tip orga-
nizacije je bil zgodovinsko razvit kot sredstvo za povečanje delovne
storilnosti na temelju večjega nadzora nad delavcem in zgrajen na
principih delitve dela kot so: poenostavljanje, parcializiranje in spe-
cializacija funkcij. Ena glavnih karakteristik te organizacije je tudi
formaliziranost postopkov, kar se iz drugih področij dela širi tudi na
samoupravljanje. Tu gre za podoben proces širjenja določenega mo-
dela iz produkcijske osnove v njeno nadgradnjo, kot se je na makro-
nivoju razširil industrijski model dela iz tovarn na druge družbene
sisteme.

Kot smo videli, se navedeni organizacijski elementi bolj izražajo v
organizacijah, kjer prihaja do stavk, kot v onih brez njih. Delavci

očitno kaj hitro zaznajo razliko med navideznim in dejanskim. Tako se tam, kjer je tudi samoupravljanje sformalizirano do te mere, da postaja svoje nasprotje, ne poslužujejo v tolikšni meri samoupravnih institucij. Skratka, ne delujejo kot samoupravljalci, s čimer še bolj zmanjšujejo svoj (sicer formalno opredeljen) vpliv in tako podkrep-
ljujejo paradoks nesamoupravnega sistema samoupravljanja. To pa je očitno mnogo pogosteje v organizacijah,, kjer so bile stavke, kot v tistih kjer stavk ni bilo.

Razne raziskave nam že dve desetletji prikazujejo, da je vpliv delav-
cev v organizacijah združenega dela (posebej še delavcev v industriji
in rudarstvu) glede na druge socialne skupine na zadnjem mestu. Kljub formiranju temeljnih organizacij, ki naj bi omogočale več neposrednega odločanja vseh (in s tem več vpliva vseh članov organiza-
cije), uvajanju delegatskega sistema in institucionalizaciji vloge poli-
tičnih organizacij v organizacijah združenega dela, se porazdelitev
vpliva še nadalje koncentrira na vrhu organizacije in s tem v škodo
resničnega samoupravljanja. Formalna organizacijska struktura or-
ganizacij združenega dela, pogojena z obstoječim načinom produkci-
je namreč taka nasprotja pogojuje in krepi. V organizacijah s stav-
kami pride to do svojega popolnega izraza z vsemi negativnimi
posledicami, ki kažejo na nekompatibilnost take organizacije dela s sa-
moupravnim modelom združenega dela. Poleg tega tako stanje producira še dodatne neugodne učinke, saj vodstvo, ki ima pogosto naj-
več moči, nima ustrezne strokovnosti in poslovnosti.

Z 61 odstotkov verjetnosti lahko napovemo, da bo prišlo do stavke
v temeljnih organizacijah združenega dela, ki imajo ugodnejše eko-
nomske rezultate² in ki večji del svojega dohodka namenjajo za razšir-
janje materialne osnove dela v sami organizaciji ali v širšem okolju.
Organizacije, v katerih prihaja do stavk, imajo višjo tehnično oprem-
ljenost (glede na povprečje v panogi), ker so več sredstev vlagali v
posodobitev, vendar te organizacije ne dosegajo optimalnega števila
proizvodov. To pa znižuje njihovo gospodarnost in produktivnost.
To so okoliščine, ki pridejo kot podporno okolje za stavke v pošte-
v v tistih organizacijah, kjer je formaliziranost, poostrena kontrola in
manjša demokratičnost izjavljanja. Delavci zaznajo samoupravljanje
v takih organizacijah pogosto kot manipulacijo z njimi. Proces izobli-
kovanja stavke pa je postopen. Že mnogo pred stavko se v organi-
zacijah z opisanimi značilnostmi pojavlja večje število manjših kon-
fliktov. Ker jih običajno ne rešujejo, jim ne posvetijo zadostne po-
zornosti ali pa jih rešujejo na neustrezen način, se socialna napetost
stopanje, konflikt med skupino, ki se čuti prizadeto in »drugo stra-
njo« narašča, in ob določenem povodu (naj bodo to osebni dohodki,
sprememba delovnih pogojev ali kaj drugega) se ta napetost mani-
festira v stavki tistih, ki se čutijo najbolj prizadete.

² Raziskava je bila dokončana leta 1980, ko se slabe gospodarske razmere še niso kazale v tako akutnem stanju.

Zal vseh elementov tega procesa nastajanja stavk ne poznamo. Tretji del načrtovanega raziskovanja, ki naj bi odkril dejavnike, ki pojasnjujejo ostale vidike procesa ni bil izveden. Tako lahko druge faktorje, ki generirajo stavke le domnevamo. Zanimivo bi bilo na primer ugotoviti kolikšne so subjektivne razlike med delavci, ki stavkajo in delavci, ki ne stavkajo. Ali so tisti delavci, ki stavkajo bolj osveščeni kot ostali, ali imajo drugačno vrednostno orientacijo kot njihovi poklicni kolegi ipd.? Iz aksioloških raziskav nam je znano, da so delavci v neposrednem delovnem procesu najbolj tradicionalno in konzervativno orientirani del populacije, ki zastopa partikularistične interese. Ali se stavkajoči razlikujejo od te vrednostne opredelitve ali je partikularni interes pri njih še močnejše zastopan? Indikativen je podatek, da je bil konflikt močnejši tam, kjer so bili delavci bolj informirani. Kaj si s tem lahko razložimo?

Dr. Vladimir Arzenšek³ je že leta 1974 ugotovil, da delavci, ki pogosteje stavkajo češče doživljajo krivice in so manj zadovoljni z osebnim dohodkom. So manj avtoritativno orientirani, manj konzervativni in v večji meri izkazujejo egalitarnost. Delavci, ki stavkajo, v manjši meri izražajo mezдно mentaliteto. Predvideval je, da češče stavkajo delavci, ki doživljajo visoko nemoč. Vendar so njegovi rezultati pokazali, da odnos nemoči in kolektivnega obnašanja ni tako enostaven kot je predvideval. Ugotovil je, da v primerjavi z visoko in nizko alieniranimi delavci, najmanj stavkajo delavci s srednjo stopnjo alieniranosti.

Sama sem ugotovila, da imajo organizacije, v katerih prihaja do stavk, boljše kvalifikacijsko strukturo, kot organizacije, v katerih ni bilo stavk. Prve imajo več delavcev s poklicno, srednjo in visoko šolo. Več delavcev s poklicno šolo kaže na drugačno vrsto dela, ki je prisotna v takih organizacijah.

Domnevamo, da so za organizacije, kjer prihaja do stavk izrazitejši nekateri elementi, ki pogojujejo izražanje skupinskega nezadovoljstva. Ugotovila sem, da se manjši konflikti pojavljajo v vseh temeljnih organizacijah, ki smo jih proučevali, vendar je razlika med eno in drugo skupino v tem, da se manifestirajo v različnih oblikah. V nekaterih na kolektivni ravni in torej v obliki stavke, v drugih pa na individualni ravni v obliki absentizma. V temeljnih organizacijah združenega dela, kjer ni bilo stavke, je večje število izgubljenih dni zaradi odsotnosti nasploh in zaradi bolniške odsotnosti kot v organizacijah, kjer je prišlo do stavke. Prav tako kot drugi, sem ugotovila, da imajo tam, kjer je več absentizma, predvsem žensko delovno silo, medtem ko so v temeljnih organizacijah, kjer je prišlo do stavke, predvsem moški. Ali gre večja stopnja absentizma, ki se pojavlja v temeljnih organizacijah združenega dela s predvsem žensko delovno silo zgolj na račun porodniškega dopusta in izostankov zaradi nege

³ Vladimir Arzenšek: *Struktura i pokret, Centar za filozofiju i društvenu teoriju*, Beograd, 1984.

otrok, ali zaradi tega, ker ženske drugače kot moški reagirajo na notranje in zunanje napetosti, konflikte, trenja, itd., s katerimi se srečujejo v svojem vsakodnevnem življenju, ne vem, ker tega nisem razčlenjevala. Domnevam, da ne gre zgolj za porodniške in nego otrok, ker je vsa odsotnost nasploh večja.

4. Za konec

Kljub temu, da načrtovano raziskovanje ni opravljeno v celoti, lahko delno odgovorim na vprašanje, ki sem ga postavila na začetku. V temeljnih organizacijah združenega dela, kjer prihaja do stavke, močnejše pritiskajo na delavce, čeprav ekonomske razmere nudijo temelje za večjo liberalizacijo in demokratizacijo. Do izbruha konflikta pride tedaj, ko pridejo interesi delavcev in interesi drugih skupin (najpogosteje poslovnih organov), do popolnega navzkrižja. Interesi, ki jih posamezne skupine v delitvi dela v tovarni zastopajo med seboj niso identični, temveč nasprotni, nekateri pa celo protislovni. Večkrat pa se stavke v istih organizacijah pojavljajo zato, ker pri reševanju stavke odstranijo le povode, ugodijo neposrednim zahtevam stavekajočih delavcev (povečajo jim osebni dohodek, popravijo pravilnik, zmanjšajo normo...), vzrokov pa ne odstranijo. Pri stavekah gre v večini primerov za protislovne interese. Gre torej za konflikt med avtentičnimi interesi skupin in slojev v procesu delitve dela. V takih primerih ne more priti do integracije interesov v konfliktu med dvema stranema. Stavka se preseže navidezno. Reši se vprašanje osebnih dohodkov, distribucija moči in odločanja pa ostane enaka. Pri naših stavekah govorimo lahko le o navidezni uspešnosti.

Stavka je v resnici v večini primerov akt, ki ima za delavce negativne posledice (šikaniranje, disciplinski postopki proti nekaterim...). Svoje nezadovoljstvo delavci izražajo predvsem proti skupinam, ki imajo večjo količino moči. Torej nastane konflikt med skupinama, ki nista v enakovrednem položaju. V primeru, ko je stavka uperjena proti skupini, ki je v organizaciji na najvišjih mestih — na mestih, ki omogočajo kontrolo nad pretokom informacij in alternativami v procesu odločanja — ima ta skupina na razpolago moč, da na različne načine pomiri delavce. Poleg potrebne moči, zastopajo tudi interese, ki jih razglasijo kot enake ali vsaj podobne interesom širšega sistema. Ko pa delavci izrazijo svoje nezadovoljstvo proti skupini, ki nima tako ključnega položaja (mojstri, skupne službe itd.), se razreševanje zreducira skoraj izključno na metodo dominacije, še posebej tedaj, če tej skupini uspe najti podporo zunaj organizacije združenega dela. V primeru stavke, to največkrat ni težko, saj je stavka že a priori nezaželen akt in delavce obsojajo že zato, ker so uporabili »nesamoupravno pot«. Čeprav delavci ravno s temi akcijami dokažejo svojo samoiniciativnost in na eni strani zaščitijo svoje interese, na drugi strani pa opozorijo na napake in neučinkovitost institucionalnih poti. Dokažejo, da v njihovih organizacijah ni samoupravljanja.

Stavke se pojavljajo izključno na mikroorganizacijskem nivoju. Toda njihovo število nenehno raste, kar kaže na to, da se nezadovoljstvo generira, ne samo znotraj tovarniških plotov, temveč v širši družbeni skupnosti. Iz neposredne proizvodnje v industriji in rudarstvu se selijo v druge veje gospodarstva in tudi vse več jih je v negospodarski dejavnosti (šolstvo, zdravstvo...). Med delavcem za tekočim trakom, rudarjem, trgovcem, učiteljem, zdravnikom ni več bistvenih razlik. Izenačili so se v materialnem položaju in (ne)vplivu na pomembnejše odločitve v svojem okolju. Vsi se proletarizirajo — vse bolj se nahajajo v mezdnem položaju. Glede na to se stavka na mikroorganizacijskem nivoju manifestira kot nezadovoljstvo delavcev s svojim položajem in z razmerami v lastnem kolektivu. Svoj izvor pa ima v globljih (družbenih) protislovjih, ki nastajajo na področju delitve dela na potrebno delo in presežek dela in razpolaganje s presežnim delom.

Stavke pri nas niso eksplicitno obravnavane niti v zakonodaji, niti v samoupravnem pravu. O njej ni jasnih idejnih opredelitev. Nekaj stališč in pogledov na stavke sicer zasledimo pri naših najvidnejših teoretikih (Bakarić, Kardelj), vendar vprašanje ni v celoti obdelano. Po mnenju nekaterih pravnikov⁴ to vprašanje skuša urediti Zakon o združenem delu v poglavju z naslovom »Reševanje sporov, ki jih ni bilo mogoče rešiti po redni poti« (členi 636 do 640). Ugotavljajo, da ne preveč posrečeno. S tem ni urejena obveznost, ki si jo je Jugoslavija naložila s tem, da je ratificirala mednarodni pakt o ekonomskih, socialnih in kulturnih pravicah. Ta namreč nedvoumno določa, da morajo imeti delavci držav podpisnic »pravico do stavke« v skladu z interno zakonodajo. Kolikor mi je znano, celo Mednarodni organizaciji dela, ki zbira podatke o stavkah v posameznih deželah, ne pošiljamo podatkov. Večina stavk se pri nas pod imenom prekinitev dela, izsiljeni sestanek, nezadovoljstvo delavcev ipd., tolerira po načelu: kar ni prepovedano, je dovoljeno. Reševanje pa je prepuščeno razmeram moči v organizacijah in morda še lokalnem občinskem predstavnikom.

Politično stališče do stavk je še vedno nejasno. Medtem ko nekateri⁵ trdijo, da stavka in socialistično samoupravljanje nimata nič skupnega, in če bi priznali stavko kot način urejanja konfliktov, bi to pomenilo korak nazaj na poti graditve socializma. Drugi⁶ pa menijo, da bi bilo treba uzakoniti pravico do stavk. Tisti, ki so proti stavkam, ne vidijo razrednega in samoupravnega pomena stavk. Na dejanske odnose v družbi gledajo kot na brezkonfliktne, v kateri gre zgolj za usklajevanje interesov. Tako gledanje nas kaj hitro zapelje v dogmatizem. Pri razčiščevanju vsebinskih razlogov za ali proti stavki, pa bo

⁴ Naša tribuna: Prekinitev dela, Združeno delo, Revija za pravo 3/1986.

⁵ Razprava Marjana Orožna na 10. kongresu ZKS.

⁶ Razprava Dušanke Weiss na 10. kongresu ZKS, ki je pojasnila tudi sklepe 12. kongresa ZSMS. Eden od sklepov kongresa ZSMS je bil tudi zahteva za legalizacijo stavke.

Za legalizacijo štrajkov

Tonči Kuzmanić

(izsledki neke raziskave mnenj delavcev)

Medtem ko si nekateri še vedno uspešno ustvarjajo iluzijo, da bo mogoče ustaviti naval, ki vedno bolj argumentirano zahteva legalizacijo štrajka, je televizija, ki je vsaj pri nas že tradicionalno najbolj pravovernna medijska ustanova, sredi politično vročega poletja napravila takšno izjemo, da je v naše umirjene in urejene domove poslala poročilo o štrajku, ki so ga izpeljali mariborski beli ovratniki. Zgodila se je pravzaprav dvojna izjema. Po eni strani so se končno prebudili beli ovratniki, ki v sivih razmerah industrializirajoče se družbe, kot je »naša«, še nikoli do sedaj niso bili subjektiviteta, na katero bi se »računalo«, po drugi pa je vsekakor še večji eksces to, da je televizija z objavo tega štrajka prispevala svoj velikanski delež legalizaciji štrajka in industrijskega konflikta nasploh. Kakorkoli že, delavcem na televiziji, ki so to omogočili ali pa tistim, ki jim je to ušlo, gre »zgodovinska zasluga«, da so hkrati z belimi ovratniki iz Maribora pristavili še svoj piskrček in je na nek način prav ta objava štrajk posebne vrste.

I.

V kontekstu vedno glasnejših zahtev po legalizaciji štrajkov, ki jo je mogoče zavračati le še z besedami »visokih avtoritet« (kot to prav nesramno počne tov. Željko Krušelj v nekem Startu iz septembra tega leta), pa nemara utegnejo tekniti bralcu podatki, ki jih nameravam

tukaj predstaviti in ki so rezultat mnenja raziskave, ki je potekala v začetku tega leta in imela za svoj predmet mnenja »delavskega razreda Jugoslavije«¹.

Bolj natančno rečeno, gre za raziskavo, ki je bila del priprav na X. Kongres ZSJ², in v kateri so bili realizirani trije vprašalniki: za člane Zveze sindikatov Jugoslavije v OO znotraj TOZD, za nosilce samoupravnih in družbenih funkcij (prav tako v TOZD, in sicer predsedniki OOZS, po dva člana Izvršnega odbora OOZS, predsedniki samoupravnih delavskih kontrol ter predsedniki delavskih svetov na ravni TOZD) in pa za člane občinskih sindikalnih svetov.³ Poleg tega, da je raziskava potekala na dveh ravneh, na občinski in na ravni TOZD, s pomočjo obrazcev za analizo zapisnikov sej IOOO (zadnje dve leti) in obrazcev za kazalce materialno finančnega poslovanja TOZD, so bili zbrani tudi »objektivirani« podatki, ki pa jih tukaj ne bom obravnaval.

Načrtovani *mnenjski vzorec* je predvideval anketiranje 35 članov ZSJ v vsakem TOZD (realizacija 96 %), 5 nosilcev samoupravnih in družbenih funkcij v TOZD (realizacija 98 %) ter 10 članov občinskih svetov ZSJ (realizacija 97 %). Izpraševanje je potekalo v 53 jugoslovanskih občinah, od tega v 7 slovenskih (Ljubljana-Bežigrad, Izola, Tolmin, Ilirska Bistrica, Slovenska Bistrica, Murska Sobota, Trbovlje).⁴

Vprašanja, ki se na ta ali druga način nanašajo na problematiko štrajkov s stališča mnenj jugoslovanskih delavcev, so zaradi nekaterih subjektivnih slabosti izpadla iz raziskovalnega poročila, ki je bilo dodano k gradivu zadnjega kongresa Zveze sindikatov Jugoslavije. Tukaj bom skušal zapolniti to vrzel. Gre za razmeroma zanimive in reprezentativne izsledke, kajti raziskava je ena redkih v zadnjem

¹ Ne glede na alergijo, ki jo utegne sproducirati kategorija »jugoslovanski delavski razred« z ozirom na njeno manipulativnost, bom uporabljal to kategorijo prav v tem ideološkem in manipulativnem pomenu, ki mu vedno znova vdahne dušo neki novi in drugi interpretator. Tokrat bom to jaz.

Na grobo rečeno, je bila struktura vprašanih naslednja: Vprašalnik za delavce-člane sindikata (N 5325): nekvalificirani, polkvalificirani, delavci z nižjo strokovno izobrazbo: 19 %; kvalificirani, visokokvalificirani delavci, srednja strokovna izobrazba: 65,1 %; višja in visoka izobrazba: 15,7 %.

Vprašalnik za nosilce samoupravnih in družbenih, družbenopolitičnih funkcij v TOZD (N 779) 6,6 % : 67,9 % : 25,3 %. Vprašalnik za občinske sindikalne funkcionarje (N 517) 2,0 % : 46,0 % : 51,7 %. Vsi odstotni deleži v tem tekstu so nekorrigirani. Odstopanja se v tem primeru nahajajo znotraj 0,3 %.

² Naročnik raziskave Svet Zveze sindikatov Jugoslavije, izvajalec Jugoslovanski center za teorijo in prakso samoupravljanja »Edvard Kardelj«, Ljubljana, v sodelovanju z zunanji sodelavci.

Raziskava je potekala od oktobra 1985 do aprila 1986.

³ Da bi se izognili nenehnemu ponavljanju teh dolgih nazivov se bom poslužil naslednje, čeprav ne najbolj natančne terminologije: prvi bodo enostavno »delavci«, drugi »funkcionarji v TOZD«, tretji pa »občinski funkcionarji«.

⁴ Bosna in Hercegovina, Hrvaška, Srbija po 8 občin, Vojvodina 7, Črna Gora, Makedonija, Kosovo po 5.

času, ki je zajela ideološko »konkretno celoto« jugoslovanske populacije, bolj natančno, »jugoslovanski delavski razred«.

II.

Če se sedaj lotim samih vprašanj in odgovorov, potem je treba povedati, da se tista, ki so v neposredni ali posredni zvezi z vprašanjem štrajkov, lahko razdelijo na naslednje skupine:

— Prva bi bila tista, kjer se je spraševalo o tem, **med kom** najbolj pogosto prihaja do sporov/konfliktov v delovnih organizacijah. Vprašanje je merilo na industrijski konflikt kot širšo kategorijo z ozirom na štrajk.

— Druga skupina je tista, ki je imela le eno vprašanje, ki se je nanašalo neposredno na štrajk. Vprašanje se je glasilo **kako** naj bi v primeru štrajka »delovalo vodstvo sindikata«.

— Ker so nekateri prejšnji izsledki in teoretizacije vprašanj štrajkov v industrializiranih okoljih napovedovali tematico povezanosti osebnih prejemkov in štrajkov oziroma industrijskih konfliktov nasploh, je bila tretja skupina vprašanj postavljena tako, da je bolj natančno skušala priti do mnenja delavcev o višini njihovih **osebni dohodkov** glede na vloženo delo, glede na delitev teh sredstev, vplivnost pri delitvi itd.

— Četrto skupino, ki jo pravtako predstavlja odgovor/i na eno vprašanje, je tista v kateri se je spraševalo po **uresničevanju interesov** delavskega razreda s strani sindikata. Torej, kako delavci ocenjujejo dejavnost sindikata pri uresničevanju interesov delavskega razreda, v tem primeru svojih interesov.

Preden pa predstavim stališča, ki so prišla do izraza v naštetih štirih skupinah, kaže vsaj bežno nakazati posebnost obdelanega vzorca in sicer glede na konfliktnost njega samega. Se pravi, v koliki meri se lahko govori o konfliktnosti v okolju, kjer smo spraševali o industrijskih konfliktih. Vprašanje »ali je v minulih dveh letih v vaši organizaciji bilo kaj bolj izrazitih konfliktov ali konfliktnih situacij, kot so recimo štrajk...« je bilo postavljeno delavcem (N5325) in funkcionarjem na ravni TOZD (N779). Čeprav delajo v istem okolju, se trditve enih in drugih bistveno razlikujejo. V primeru delavcev, jih 18,7 % trdi, da so takšne situacije bile, medtem ko funkcionarji na ravni TOZD pritrdilno odgovarjajo le v 11,0 % primerih. Zanimanje takih situacij pri delavcih ima vrednost 67,5 %, pri funkcionarjih pa 75,1 %. Ostala mnenja so se približno razporedila v kategorijah »ne vem« oziroma »ne želim odgovoriti«, ki pa jih tukaj ne morem natančno predstavljati. Če v tem oziru predpostavimo »normalnost« danega vzorca (kaj drugega je glede na raziskanost in pa na (ne)dostopnost podatkov skorajda preveč tvegano trditi), potem lahko rečemo le, da se ta tukaj sproducirana in objektivirana »normalnost« v očeh enih in drugih kaže bistveno drugače. Percepcija konfliktnih

situaciji s strani delavcev ima skorajda dvakratno vrednost glede na minimizacijo, ki jo lahko izsledimo že v stališčih funkcionarjev na ravni TOZD.

III.

Vprašanje »med kom največkrat prihaja do sporov« je bilo zastavljeno delavcem, funkcionarjem na ravni TOZD in pa občinskim sindikalnim funkcionarjem. Zaradi morebitne zanimivosti primerjave navajam odgovore v celoti.

možni odgovori	delavci	funkcionarji v TOZD	občinski funkcionarji
— med delavci in vodstvom	33,7	30,2	45,8
— med delavci v proizvodnji in v administraciji	16,1	17,2	23,8
— med delavci TOZD in širšega okolja	3,9	7,7	3,3
— ni sporov	24,5	27,7	10,8
— ne ve	13,2	10,9	11,6
— ne želi odgovoriti	8,6	3,5	3,7

Prejkone je razvidno, da se mnenja vprašanih komulirajo na osnovni konfliktni liniji, ki je istočasno linija moči oziroma nemoči, da se na enem koncu tega kontinuuma nahajajo delavci, na drugi pa tisti, ki so »vodilni«, »vodstvo«. Iz teh odgovorov se da izpeljati tudi to, da »delavci v administraciji« pri vprašanih ne štejejo v kategorijo »vodstva«, da pa so vključeni v konfliktni kontinuum z delavci, čeprav v izrazito manjšem kvantitativnem deležu glede na »vodstvo«. Signifikantna je tudi ugotovitev, da »širše okolje«, ki bi mu nemara bilo treba prišteti še magični epitalon »družbenosti«, skorajda sploh ne sodi v subjektiviteto, s katero bi na tej ravni vprašljivosti vprašanci računali.

Z naslednjim vprašanjem se je skušalo določiti »osnovni vzrok« teh sporov. Torej tisto instanco, ki naj bi v danem mišljenskem vzorcu sešila vse druge parcialne vzroke, sporu pa dala nek »smisel« za nazaj in naprej. Primerljivost odgovorov na to vprašanje, ki je bilo postavljeno vsem trem kategorijam vprašancev, je pogojna, kajti v prvih dveh primerih (delavci in funkcionarji v TOZD) se je vprašanje nanašalo na spore v njihovi TOZD, medtem ko so občinski funkcionarji sindikata odgovarjali na isto vprašanje, ki pa je bilo modificirano v tem smislu, da se je nanašalo na spore v občini njihovega delovanja. S tem pridržkom si kaže brati naslednje odstotne deleže:

možni odgovori	delavci	funkcionarji v TOZD	občinski funkcionarji
— osebni dohodki	31,5	33,0	34,6
— stanovanjski problemi	9,5	9,0	11,2
— organizacija dela	5,8	8,6	4,1
— kršitev samoupravnih pravic delavcev	5,4	3,5	13,9
— medsebojni odnosi	10,6	11,0	13,0
— drugi možni odgovori (ni sporov; ne ve; ne želi odgovoriti ...)			

Osebni dohodki⁵, njihova razdelitev je po mnenju vprašanih torej tisto mesto kjer najbolj pogosto prihaja do konfliktnih situacij, je tisti vzvod, ki najbolj žene delavce v štrajk in nasploh v konflikt. Toda poleg skrbi, ki jih nalaga ta pozitivna opredelitev, je še nemara bolj zanimiva »negativna« stran teh odgovorov.

Nekako že razumemo, da na ravni zastavljenega vprašanja stanovanjski problemi niso zastopani enakovredno z osebnimi dohodki. Vendarle gre za problem, ki je po »naravi« parcialen, ki zadeva predvsem določene strukture delavskega razreda, prebivalstva ali pa tista okolja, v katerih narava delovnega procesa narekuje višjo fluktuacijo ipd. Nekaj podobnega bi prav tako lahko rekli tudi za kompleks »organizacije dela«, ki je glede na vladajočo bestialnost socialističnega taylorizma že po definiciji prepuščena tistim, ki so se za to šolali ... oziroma, ki so si skozi desetarsko vdanost nadrejenim pridobili tisto, kar imenujejo »delovne izkušnje« ...

Toda kako zapopasti na prvi pogled popolnoma nelogično »trditev«, da v primerjavi s plačami delavce izredno malo podžigajo »kršitve« njihovih »samoupravnih pravic«, ko pa z absolutno gotovostjo lahko trdim, da je teh toliko, da jih je sploh nemogoče prešteti? Skratka: kako pojasniti dejstvo, da delavci (in tudi drugi vprašani) v »kršitvah samoupravnih pravic« ne vidijo svojega »osnovnega problema«, kot jim to iz dneva v dan prišepetava neutrudljivi ideološki stroj?

Odgovor na to vprašanje zahteva vsaj bežno predpripravo, kajti dani ideologem se najpoprej nastavlja zelo abstraktno, in sicer na negaciji kot negaciji (ali se sploh lahko drugače nastavi?) nato pa šele na negaciji vsega, kar se strukturalno, bojda, nahaja na ravni neposrednega, vidnega, pojavnega, Pri tem je odločilno, da se v imenu tistega

⁵ Centralnost kompleksa osebnih dohodkov se da razbrati tudi iz nekega drugega vprašanja, ki je obravnavalo spore ali vsaj težave, do katerih prihaja v razmerju med različnimi TOZD-i oz. med delavci in skupnimi službami. Tako v odgovorih delavcev kot funkcionarjev v TOZD so bili osebni dohodki tisti, ki so tukaj odločilno participirali v sporih. Še več, pravijo, da gre za tisto delitev osebnih dohodkov, ki se ne ozira na »delo in na rezultate dela«.

spodaj ležečega, podstavljenega, pred/po/stavljenega in bistvenega minimizira, zavrača, prepoveduje ali sankcionira prej naštetu in manj vredno. Nadalje je za to vladajočo držo značilno, da tisto bistveno, tisto kar v »končni instanci« določa, da ta Prvi in Zadnji Vzrok vedno **stoji v ozadju**, da ni dostopen kar tako (gre za tista — kot se pogosto reče — »izredno kompleksna in zapletena vprašanja«), da ga »osvetljujejo« in/ali »na dan prinašajo« le tisti, ki so po profesiji in po dolžnosti predvideni za to in ki so seveda temu početju primerno tudi plačani.

V vladajoči ideološki paradigmi so »osebni dohodki« vedno na ravni tistega neposrednega, slučajnega, pojavnega in temu primerno se — glede na kompleks štrajka — tretirajo kot **povod**, se pravi kot tisto, kar je **vzroku** (tu je pa situirano bistvo, nujnosti . . .) zunaj in pa predvsem **podrejeno**. Podrejenost, ki jo skupaj s pojavnostjo, neposrednostjo, slučajnostjo delijo tudi osebni dohodki, je najbolj bistvena značilnost dane substancialne ideološke matrice.

Ta prijem, ki je znan vsaj že od Marxa, ki pa ga je najbolj preudarno v zgodovino delavskega gibanja vpeljal in se ga najbolj strogo (v smislu metodologije!) posluževal Lenin, boj za (višje) najemnine, (višje) osebne dohodke . . . zavrača in zavrže kot nekaj **manj-vrednega**. Lenin je to, kar je svojčas imenoval »sindikalizem«, ali pa »sindikalna zavest« zavračal, češ da to »ni dovolj«, da je potrebno še »nekaj več«, kajti da ta politična usmeritev delavskega gibanja ne pelje k izhodu, Svobodi, razredni zavesti itd. Toda velikih težav s to iz vrednostnega, moralnega stališča izrečeno obsodbo ni, dokler obstaja le moralna norma in pa dokler imenuje tisto, kar po njem ni »Ta-pravo«.

Težave s tem moralizmom subjekta, ki ve, se pojavijo šele v točki, ko se le-ta inavgurira, ko postane oblast, ki vsak poskus boja za višje najemnine spravlja vsaj v zadrego, če ga že kazensko ne sankcionira, kot je to recimo vladajoča situacija pri nas, ki je tudi sproducirala boj za legalizacijo štrajka. Argumentacija pa je ta, da boj za višje najemnine, višje osebne dohodke sploh ni problem, kajti v primerjavi s tem obstaja še nek večji, pravzaprav največji Problem, ki pa je »to in ono«. »To in ono« je pa lahko karkoli, lahko je Bog, Hudič, Svoboda, Samoupravljanje, Republika dela, pravice delavca in tako v neskončnost. Tisto »Ta-pravo«, tisti največji Problem, tisto Bistvo, v primerjavi s katerim je boj za višje najemnine, osebne dohodke ničen ali pa vsaj manjši oziroma manj pomemben, pa se nikoli in nikjer ne more določiti, kajti v ravni, v kateri on »živi«, ni prostora za drugega, s katerim bi se naj primerjal in glede na katerega bi lahko bil takšen ali drugačen. Prav na njega **nedoločljivosti** stoji celotno zavračanje tistega, bojda, »ne-Ta-pravega« kot je recimo boj za višje osebne dohodke, štrajk itd. Težava je torej v tem, da je z inavguracijo sle po bistvu spodkopana legaliteta vse pojavnosti in potemtakem — po logiki *reductio ad absurdum* — tudi boja za višje najemnine, za višje osebne dohodke, boja za višjo ceno prodane delovne sile. Težava je tudi v tem, da medtem ko je Lenin nekoč ocenjeval, imenoval

»sindikalizem«, »sindikalno zavest« kot nezadostno, kot tisto, ki sega le do neke točke Problema, da pa danes, recimo pri nas, to sploh več ni potrebno imenovati, oceniti, argumentirati, temveč je to enostavno »tisto«, kar je — kot je temu neka posvečena avtoriteta posrečeno rekla — »protisistemska«! In basta! V »delitvi dela«, ki jo prakticira vladajoča drža, prevzamejo vsako nadaljnjo argumentacijo »organi pregona«.

Omenjene težave rezultirajo v tem, da je črtana subjektiviteta tistega, ki dela in ki potemtakem prodaja (zlo)uporabo sebe samega oziroma po nekaterih svoje delovne zmožnosti. Ta »delavec« ne le, da je »dvojno«, temveč je **trojno** »svoboden«. Znani dvojici svobod je sedaj treba pripisati še osvoboditev od samega sebe, kajti več ga ni. Bolj natančno: naj ne bo, ker je boljše, če ga ni. Torej naj ne bo! In ga ni! Tu je točka, kjer je odsekan ne le delavec, temveč tudi sindikat kot tisti, ki bi naj nastopal kot neka zaščitna organizacija samoprodajanja delovne zmožnosti. Kajti že v samem pojmu Republike dela je spodrezana možnost prodaje delovne sile oziroma najmanjša možnost, da drago prodaš svojo kožo, s tem pa je vsakršen boj, ki bi ogrožal »pridobitve revolucije«, že vnaprej ilegalen.

Vzpostavljena je kolektivna samoprostitucija, ceno katere monopolno določa tisti, ki jo »kupi« — če se sploh še da govoriti/misliti v teh kategorijah. Najbolj blago rečeno, eksploatacija delovne sile je postala neomejena, in sicer prav znotraj sistema organizirane želje po ukinitvi eksploatacije.

Od tod se (še le?) da pojasniti tudi **ločitev** med bojem delavcev za večje osebne dohodke in pa zavračanje boja za zaščito oziroma minimiziranje pomena »kršitve samoupravnih pravic delavcev«. Kajti komu je še do »samoupravnih pravic«, ko pa nima s čim »samoupravljati«, ko nima več sebe samega, ko ne razpolaga več s samim seboj. Tukaj se »ne-imeti-s-čim-razpolagati« ne nanaša na tisto banalno materialnost, ki da jo je požrla ta ali ona inflacija ali materialnost, ki da jo je požrla ta ali ona inflacija ali nenasitna država. Gre za nekaj v takšni meri materialnega, da bolj ne more biti. V samem pojmu samoupravljanja je potemtakem **prepovedano**, da delavec samo-upravlja s prodajo svoje vrednosti povečujoče potence.

O kakšnih »pravica« se potem lahko sploh govori in za kakšne se lahko sploh bojuje, če je **osnovna že à priori prepovedana**, če je Pravica vseh pravic, Prva pravica **izvzeta** iz legalnega »boja za pravice«? Lahko bi se celo reklo, da se ves boj »za pravice«, »za zaščito delavca«... nadaljuje prav na **izključitvi** boja za »To-pravico« in da je potemtakem več kot jasno, da boj za večje osebne dohodke, bolj natančno za višje najemnine, plače, sodi v raven tistega Pravega, Prvega ter intakonaprejšnjega boja. Prav tako iz tega sledi, da je boj za »zaščito« in »pravica delavca«, ki so nastavljene na izključitvi Prve pravice s strani delavcev minimiziran in da se v njihovih očeh nahaja na ravni tistega manj-pomembnega... Skratka, stališča, ki

jih izražajo anketiranci, po mojem mnenju zavračajo Leninsko interpretacijo, ki se jo da zaobseči z njegovo kategorijo »sindikalizma«, zavračajo negativno vrednotenje boja za čim dražjo prodajo svoje delovne sile in na novo, v »novih pogojih«, pogojih samoupravnega socializma revitalizirajo nek zgodovinski koncept **lastnine**. Toda tokrat ne več tiste lastnine, ki je bila dojeta skozi pravniško povzdigovanje profanega v sveto, z razsvetljesko perspektivo ukinitve, temveč lastnine nad samim seboj v smislu, da še zdaleč ne dovolijo podružbljanja tega, kar so. V iztekajočih se kategorijah rečeno, gre za boj **za**, ne pa proti »odtuitvi«.

Potemtakem ne vidimo nobene kontradikcije v polju ločitve med bojem za višje najemnine in pa bojem za »samoupravne pravice«, kajti boj za višjo najemnino, za najemnino je boj za Prvo samoupravno pravico sploh, je reafirmacija nečesa, kar je bilo tako uspešno zatrto skozi dolgo zgodovino in na čemer zgodovina socializmov sploh še vedno stoji.

S podobnim pridržkom kot v prejšnjem primeru je treba pristopiti tudi k vprašanju, ki se je nanašalo na **mero**, v kateri sindikat »resnično vpliva na reševanje sporov«. Delavce in funkcionarje v TOZD smo spraševali glede na njihovo konkretno organizacijo — organizacijo Sindikata, občinske funkcionarje pa glede na množico osnovnih organizacij sindikata v »njihovi« občini.

Ponujena lestvica možnih odgovorov je bila naslednja:

	delavci	funkcio- narji v TOZD	občinski funkcio- narji
— zelo veliko	3,7	4,7	3,1
— precej	11,5	19,9	30,2
— malo	33,4	35,0	46,2
— sploh ne	15,1	8,6	4,3
— ne ve	11,6	3,0	5,6
— ni sporov	19,8	20,0	8,7
— ne želi odgovoriti	4,8	6,9	1,2

Vse tri strukture vprašanih se v večini primerov strinjajo s trditvijo, da sindikat resnično malo vpliva na reševanje sporov, do katerih prihaja. Izjema je morda v manjši meri stališče občinskih funkcionarjev, ki so v 30,2 % primerov mnenja, da sindikat kar precej vpliva na reševanje konfliktov. To je tudi popolnoma naravno, kajti tu je treba prišteti še dejstvo da se ni spraševalo o tem **KAKO** vpliva, temveč da je šlo zgolj za **mero**. Delavci so izrazito bolj kritični do vplivnosti sindikata, v kar je zagotovo treba všteti tudi vladajočo iluzijo, da bi sindikat, takšen kot je, »moral« bolj vplivati na reševanje

nastajajočih sporov. Toda ne gre pozabiti, da vloga sindikata že po svoji definiciji ne more biti v skladu s temi pričakovanji, da torej tu ne gre za razhajanje med »normativnim« in pa »dejanskim«, ampak za soglasje enega in drugega. Kajti sindikat dela natančno tisto, za kar je pooblaščen. Toda, če je razpoka v tem, za kar je pooblaščen, to še ne bi smelo pomeniti, da jo je zaradi lepšega potrebno **povnanjiti** in vzpostaviti konfliktnost dveh sicer v sebi nekonfliktnih entitet.

IV.

Drugi sklop vprašanj v zvezi s problematiko štrajkov oziroma prvo (in edino) vprašanje, ki neposredno zadeva štrajk, industrijski konflikt na ravni pojma, je tisto, ki se nanaša na vprašanje »kako naj bi moralo delovati vodstvo sindikata« v primeru, ko »v neki delovni organizaciji večina delavcev ustavi delo« oziroma štrajka? Žal to vprašanje ni bilo postavljeno tudi občinskim funkcionarjem.

možni odgovori	delavci	funkcionarji v TOZD
— moralo bi podpreti zahteve delavcev ne glede na oceno vzroka	8,2	3,2
— moralo bi oceniti razloge za prekinitvev in če ugotovi, da so upravičeni, podpreti zahteve delavcev	57,4	58,5
— moralo bi oceniti razloge in če niso upravičeni, obsoditi ustavitvev dela	16,0	24,4
— moralo bi se upreti ustavitvi dela ne glede na oceno	6,4	8,6
— ne more oceniti	8,3	3,0
— ne želi odgovoriti	3,6	1,7

Odgovori vprašanih kažejo, da skorajda plebiscitarno zavračajo vsak apriorizem, ki bi se nanašal na možno stališče do štrajka in štrajkajočih delavcev. Glede na izrazitost grupiranja pa lahko rečemo, da gre za izkustveno stališče na ravni tega, kar se je že zgodilo, oziroma da kaže te odgovore brati tudi kot odmev na neke apriorizme, ki smo jim zelo pogosto priča. Po drugi strani pa kaže opozoriti, da zahtevo po ocenjevanju razlogov, ki so pripeljali do štrajka, podpira ne le 57,4 % delavcev oziroma 58,5 % funkcionarjev na ravni TOZD, temveč je temu številu treba pripisati tudi nadaljnjih 16,0% pri enih in pa 24,4 % pri drugih, kajti gre za modaliteto, ki je kompatibilna s prejšnjo, le da je sprevrnjena z ozirom na izhod. Brez kakršnihkoli

pridrzkov lahko trdimo, da 3/4 vprašanih zagovarja stališče, da je k štrajku treba pristopiti z občutkom, da je treba oceniti vzroke... in šele na tej osnovi zavzeti stališče, ki je lahko takšno ali pa drugačno. Kvantitativna razlika v zastopanosti stališč delavcev glede na funkcionarje na ravni TOZD v modaliteti »obsodbe ustavitve dela« pa vendarle nakazuje možnost interpretacije, ki bi trdila, da so funkcionarji relativno bližje obsodbi, kot pa se to lahko trdi v primeru delavcev. Nemara je to povsem naraven pojav v družbi, ki gradi republiko dela. Prav tako kaže opozoriti na izredno izdelanost stališč enih in drugih, kajti odstotek odgovorov, ki jih zasledimo v kategorijah »ne morem« in »ne želim odgovoriti«, je sorazmerno nizek glede na številna druga vprašanja, ki so bila postavljena v vprašalniku.

Tukajšnje vprašanje seveda ni moglo zaobjeti problema upravičenosti oz. neupravičenosti štrajka, kajti sama beseda upravičenost se na nekaj nanaša in ima svoje izhodišče vedno izven sebe, namreč v tistem »glede na«. Nekaj je ali ni upravičeno vedno glede na nekaj, na neko merilo, ki pa predpostavlja neko priznano objektivno instanco, neko pravico, resnico ali podobno družbeno instanco moči. Lahko rečemo, da odgovori dovoljujejo interpretacijo, ki bi omogočala trditev, da vprašanci še vedno verjamejo v to nevtralno in pa objektivno instanco in da so pod njo še vedno pripravljeni subsumirati svojo šele porajajočo se subjektiviteto. Možnost drugačne interpretacije pa nakazuje kvantitativno razmerje odgovorov, ki se nanašajo na potek procesa po »oceni« štrajka. Pri delavcih vidimo 57,4 % odgovorov, pri funkcionarjih na ravni TOZD pa celo 58,5 %, ki zagovarjajo, da je treba »podpreti zahteve delavcev«. Glede na apriorno abstraktnost vprašanja — kajti le to se ne nanaša na nobene konkretne okoliščine, celo abstrahira od njih — se da sklepati, da je v teh odgovorih močno prisotna intonacija podpiranja zahtev delavcev, ki bi se jo v neki bolj tvegani opredelitvi dalo interpretirati kot zahtevo po legalizaciji štrajkov. To trditev bi se še bolj dalo podkrepiti z razliko, ki nastopa med eno in drugo kategorijo vprašanih v ravni »obsodbe ustavitve dela«.

Vprašanje je torej, ali tukaj predstavljeno stališče vprašanih ni iluzija, ki je že vnaprej obsojena na propad, kajti vmeščenost sindikata v dani politični konkretum je takšna da tem željam in stališčem po definiciji ne more ustreči. Kakorkoli že, stališče je vendarle stališče, četudi gre za stališče tistih, ki že na ravni pojma ne morejo imeti stališča oz. za tiste, ki že po konceptu igrajo vlogo interpretancev.

V.

Tretji sklop tretira vprašanje osebnih dohodkov, dela, delitve... sestoji se iz dveh delov. Najprej gre za vprašanje, kaj anketiranci mislijo o razmerju med »osebnimi dohodki dela večine delavcev« v njihovem delovnem kolektivu in pa »vloženim delom«, ki bi po nekaterih ideoloških postulatih morali sovpadati. Odgovori so bili takole razporejeni:

možni odgovori	delavci	funkcionarji v TOZD
— delajo dosti manj, kot dobijo	8,3	4,9
— delajo manj, kot dobijo	8,8	8,6
— delajo približno toliko, kot dobijo	27,7	39,4
— delajo več, kot dobijo	30,0	29,4
— dosti več delajo, kot dobijo	11,8	9,0
— ne more oceniti	10,0	6,0
— ne želi odgovoriti	3,5	1,8

Če abstrahiramo posredovanje nemogočega srečanja, do katerega vendarle pride v kategoriji »približnega« sovpadanja dela in pa ekvivalenta, ki se za to delo dobi, potem dobimo delitev med trditvami, ki pravijo, da dobijo več kot delajo (17,1 % pri delavcih; 13,5 % pri funkcionarjih v TOZD) in pa drugimi, ki zagovarjajo nasprotno trditev (41,8 % eni in pa 38,4 % pri drugih). Kvantitativno bolj pogosto je zastopana trditev, da **delajo več kot pa dobijo**, kar gre vsekakor v raven tistega, kar je bilo že rečeno glede na samo-prodajo sebe, svoje delovne zmožnosti. Če abstrahiramo tudi tiste, ki niso mogli ali želeli zavzeti stališča do vprašanja, potem dobra polovica trdi, da je slabo plačana, da dela več kot zasluži, kar bi se lahko razpotegnilo tudi na trditev, da je po njihovem mnenju eksploatirana. Kako drugače interpretirati ta stališča? Od tod je prav tako izpeljiva trditev, da primerno nagradam, ki jih dobijo, delavci tudi delajo. Ne gre pozabiti, da se najprej dela in potem dobi tisto »za delo«. Skratka, v okoliščinah, ko na ravni izjave beležimo takšen izrazit protest proti nizkemu »nagrajevanju« (nagrajevanje je pravšnji izraz za razmere, o katerih skušam govoriti, kajti nagrajuje se vedno tiste pridne, poredne pa...) ni pričakovati kaj drugega kot to, kar imamo: italijanski štrajk. Stvar vendarle funkcionira po tisti znani: koliko denarja — toliko glasbe!

Drugi del smo skušali zakoličiti s pripadajočimi odgovori na vprašanje »kdo« po mnenju anketirancev »najbolj vpliva na delitev sredstev za osebne dohodke v njihovi delovni organizaciji?«.

možni odgovori	delavci	funkcionarji v TOZD
— vodilni	50,9	46,9
— strokovnjaki	7,5	8,5
— organi samoupravljanja	13,8	23,1
— organi sindikata	2,1	1,7
— delavci	5,4	9,0
— nekdo drug	3,7	2,4
— ne more oceniti	11,3	6,0
— ne želi odgovoriti	5,4	1,9

Tukajšnji odgovori neposredno podpirajo tiste trditve, ki so se slišale v zadnjem času, namreč, da je struktura moči v naših podjetjih izrazito oligarhična in ne le, da se spreminja, ali pa da stagnira, temveč da se — v skladu s samoupravnimi zmožnostmi, ki prav na tem področju zares zaživijo — **kreativno** dopolnjuje. Nadalje je razvidno tudi to, da nastopa izredno ostra ločitev med »vodilnimi« in pa »strokovnjaki«, kar spet na novo potrjuje že staro ugotovitev, da strokovnjaki v dani hierarhični strukturi še zdaleč nimajo toliko moči, kolikor jim ga je včasih pripravljena očitati ta ali druga instanca. Z ozirom na »organe samoupravljanja«, ki so še edini kolikor toliko zastopani v odgovorih delavcev in funkcionarjev, pa bi kazalo vpeljati distinkcije znotraj tega kompleksa, ki bi pokazale, da gre za »samoupravna odločanja« v teh »organih« po sistemu odločanja o vedno že vnaprej odločenem. Toda na tem mestu se ne morem bolj podrobno ukvarjati s tem vprašanjem.⁶

VI.

V četrti aspekt problematike sodijo odgovori na vprašanje, ki je bilo postavljeno vsem anketirancem, nanaša pa se na »uresničevanje interesov delavskega razreda« s strani sindikata. Vprašanje se je glasilo »kako ocenjujete aktivnost sindikata pri uresničevanju interesov delavskega razreda?«.

možni odgovori	delavci	funkcionarji v TOZD	občinski funkcionarji
— vse akcije sindikata so popolnoma usmerjene v uresničevanje dejanskih interesov delavskega razreda	21,8	36,1	43,9
— sindikat le delno skrbi za interese delavskega razreda	35,4	35,8	44,5
— sindikat zelo malo upošteva dejanske interese delavskega razreda	20,8	17,8	5,6
— sindikat sploh ne upošteva dejanske interese delavskega razreda	6,9	4,5	1,2
— ne more oceniti	11,9	3,9	2,9
— ne želi odgovoriti	3,2	1,4	1,2

Tu se povsem odprto pokaže **razkol** stališč delavcev glede na tista stališča, ki jih zagovarjajo funkcionarji na ravni TOZD in pa še po-

⁶ Primerjaj eno naslednjih številčk Teorije in prakse, kjer — vsaj tako upam — bodo objavljeni tovrstni izsledki.

sebej občinski funkcionarji sindikata. Če je komaj dobra petina delavcev mnenja, da so vse sindikalne akcije usmerjene v uresničevanje njihovih interesov, pa je tega mnenja celih 43,9 % (!) sindikalnih funkcionarjev na ravni občine. Po drugi strani, če je 27,7 % delavcev mnenja, da sindikat le malo ali pa sploh ne upošteva uresničevanje njihovih interesov, občinski sindikalni funkcionarji soglašajo s tem stališčem le v 6,8 % primerov.

Če se lotimo interpretacije po neki drugi plati, potem je očitno nakazan tudi razkol glede na uradno ideologijo. Kaže, da je odstotni delež tistih, ki v akcijah sindikata vidijo popolno uresničitev interesov delavskega razreda glede na druge možne trditve, manjši, in sicer tako v primeru delavcev kot tudi celo v primeru občinskih funkcionarjev sindikata. Razmerje pri delavcih je 21,8 % tistih, ki vidijo soglasje z akcijo in pa uresničevanjem interesov, medtem ko kontinuum tistih, ki to negirajo, obsega celo 63,1 %. Pri funkcionarjih na ravni TOZD je to razmerje 36,1 % proti 58,1 %; pri občinskih funkcionarjih pa 43,9 % proti 51,3 %. Skratka, ne bo držalo (kot to piše v številnih materialih, ki niso za »javno navajanje« ali pa za »objavo«), da »nekateri pravijo«, da je sindikat »takšen in takšen«, ampak gre za to, da so ti nekateri tukaj materializirani v podobi kar 63,1 % vprašanih delavcev (N 5325), 58,1 % pri funkcionarjih na ravni TOZD (N 779) in pa občinski sindikalni funkcionarji 51,3 % (N 517). Zunanja legitimiteta izjavljanja tistih lokalnih in pa manj lokalnih veljakov je s tem enostavno spodnesena. Toda iz te ravni ta legitimacijska oblika le redko ali nikoli ne črpa. Ostaja potemtakem tisto, kar je — suha trditev, ki si mora najti oporo v sebi, v mestu, od koder se izreka.

VII.

Čemu torej legalizacija štrajkov?

Če se ustavim pri najbolj svežih skušnjah bojov tistih delavcev, ki se prodajajo v Sloveniji, potem se, na grobo rečeno, hipotetično in empirično nakazujeta dve možnosti: prvo uporabljajo koperski »odckerji«, drugo mariborski »beli ovratniki«. Enemu in drugemu poskusu, da bi delavci vzpostavili lastno subjektiviteto, da bi prenehali obstajati kot delovna sila, je skupno to, da sta **spodletela**. Toda istočasno se razlikujeta po tem, **kako** sta spodletela. Medtem ko so v prvem primeru zaropotala skorajda vsa obrambna orodja iz neizčrpane zakladnice podružbljanja in ko je izpeljavo epiloga prevzela nase sodna instances, je v drugem privzela vlogo ekzekutorja »družbenopolitičnost«, v končni instanci so to bili mrhovinarji v podobi novinarjev — družbenopolitičnih delavcev. V prvem primeru smo bili priča ilegalni (če je to v socializmu sploh relevantna kategorija, ko gre za početje oblasti) subjektoidnosti nesramnih lokalnih veljakov (slišali smo že iz visokega pravniškega mesta, da je to bilo **ilegalno** dejanje), v drugi pa početje tistih, ki so z racionalnimi in hlače parajočimi argumenti skušali popackati belino ne le dnevnega časopisja.

Tako prvemu kot drugemu ekscesu je skupno tudi to, da sta oba bila poskus delavcev, da bi sami bili lastniki svoje delovne zmožnosti in bi tako podružbljenosti odtegnili možnost samozadovoljitve njene sle po topovskem mesu, da sta se »ponesrečila« in sicer predvsem zaradi tega, ker je tovrstno početje že vnaprej bilo tarča sankcijam danega »pozitivnega prava«, bolj natančno **Negativnega prava!** To pravo pa je prav tisto, ki po logiki podružbljanja daje v roke vsakega, celo najmanjšega in najbolj zaplankanega prisklednika v krajevni skupnosti ali v TVZD, moč, ki jo je npr. v znanem »primeru« sodobne Poljske imel le Tovariš Jaruzelski. Dejanskost, ki jo vzpostavlja in sankcionira dano negativno pravo, po katerem je že po definiciji možen »mali Jaruzelski« (ki je toliko bolj nevaren, kolikor je »manjši«) v vsaki jugoslovanski krajevni skupnosti ali pa v vsaki TOZD, je tisto, kar smo lahko spregledali, v koprskem primeru povsem odprto, v mariborskem pa prikrito. To je tisto, proti čemur se gre bojevati, kajti prihodnost je lahko tudi pravljica, in sicer v obliki 1001 Jaruzelskega! Kako drugače dojeti to, da si vsak lokalni veljak lahko privošči vpe-ljavo »omejenega« državnega udara, da ima v svoji pristojnosti ukini-tev določil ustave? Skratka, kako razložiti to drugače kot s perma-nentno revolucijo v obliki permanentno podružbljenega državnega udara?

Temu se je možno postaviti po robu edino s pridobitvijo/ohranitvijo civilizacijskih dosežkov, med katere vsekakor sodi tudi legalizacija štrajkov kot legalizacija najbolj elementarne človekove pravice, ki »smo« jo konec koncev kot država tudi ratificirali.

Skupaj z mnogimi trdim, da je obstoječe možno šele na osnovi izri-njenosti delavčeve pravice vseh pravic. Pravice, da svobodno določa in odloča o prodaji svoje lastne delovne zmožnosti, pravice, da odtegne to pristojnost instanci podružbljene države. Če je mnenja, da lahko dražje prodaja svojo kožo znotraj kolektivne, monopolno organizirane prodaje, potem to mora biti njegova pravica, kajti živi v državi, kjer naj bi njegov interes bil **monopolni interes!** Zato je potrebna legaliza-cija štrajkov!

Če pa ima to nekdo za »obrekovanje« ali pa za »napad na JLA« — kot je prišlo nekaterim govorcem že v navado — potem je treba vedeti (in priznati?), da za neko daljše zgodovinsko obdobje spuščamo temno zaveso na zadnje okence, skozi katerega se v našo družbo še mukoma prebija dnevna svetloba!

Delo v socializmu

(gradivo za analizo štrajkov v samoupravnem socializmu)

Igor Bavčar

Razprava o štrajkih v socializmu sama po sebi posega v razpravo o razmerju med politiko in ekonomijo in med kapitalom in delom v socializmu. V teh razpravah je, ne oziraje se na to, da se, kot pričujoči tekst, analize teh razmerij ne lotevajo vedno skozi štrajke, v zadnjem času sprejetih nekaj trditev in stališč, ki jim je moč argumentirano oporekati. Pri tem mislim posebej na stališča, da razmerje med kapitalom in delom ni več centralno družbeno protislovje, da ni več ključno določilo družbenega življenja (Mastnak), da je delovno mesto, delavnica in tovarna, suspendirana kot ključno mesto spopada med kapitalom in delom, s čemer je sploh odpravljen status nekega takega privilegiranege mesta (Šešerko), da je industrijska družba v zatonu, da izgineva družba dela, da je slutiti življenje brez dela in zato brez delavskih bojev itd.

V delu teh stališč je prav gotovo slutiti Marcusejevo upanje, da se bo polje »carstva nujnosti« spremenilo v »samoreguliranje avtomatizirane tehnike«. Na to je argumentirano odgovoril Negt s kritiko uveljavljenega pojmovanja **dela** kot kot zgolj antropološke določenosti človekove biti in s pojmovanjem dela, ki ga ni moč zapopasti kot abstraktno negacijo vseh oblik predmetne dejavnosti usmerjene v preoblikovanje grada, pač pa mnogo širše. Napovedi o koncu dela in koncu delavskih bojev nasprotno črpajo iz zoženega pojmovanja dela, dela kot nesreče, napora, ki povzroča bolečino (Negt), skratka dela, kot ga je zožila in oklestila zgodovina kapitala. Zato je treba te napovedi kritizirati ravno tu, kjer kljub vsemu še pristajajo na delavske boje in njihovo legitim-

nost kot bojev proti delu. Delo je zgodovinsko fundamentalna in ne antropološka kategorija, to pa pomeni, da je nasproti suženjskemu delu že meščanska družba razvila Doppelcharakter dela. Na eni strani je delo pomenilo izkoriščanje in represijo, istočasno pa tudi njuno nasprotje: medij osvobajanja. V takem značaju dela je hkrati zaobsežena alternativa meščanskemu sistemu dela za plačo, dela, ki poneumlja in zatira, toda alternativa, ki ni iluzorni idealizem ukinjanja dela, boja proti delu (Tronti), pač pa boj za razraščanje in razširjanje družbeno priznanih oblik dela, ki so namenjene samoreprodukciji in samopotrjevanju (Negt). Tako stališče je slutiti tudi pri Gorzu, ki vidi večjo perspektivo v spremenjenem »carstvu nujnosti«, kot pa v iluziji o njegovem ukinjanju.

To je le ena vrsta možnih ugovorov zoper stališča o koncu dela in delavskih bojov, o ključnosti razmerja med kapitalom in delom in suspenzu delovnega mesta kot mesta njunega spopada. Ta vrsta ugovorov zadeva planetarno razsežnost te razprave in ni pridržana za nobeno posebno družbeno skupnost in nobeden poseben sistem na tem planetu. Še najmanj si je moč z njimi pomagati pri analizi socialističnih družb, kajti pritrditi je treba Tomcu, ki pravi, da so socialistične države v nekem smislu »predkapitalistične«, toda ne zaradi njihove »predrazrednosti«, kot pravi Tomc, pač pa, preprosto, celo banalno, zato, ker gre nasproti kapitalistični družbi, ki je utemeljena v upravljanju s proizvodnimi in informacijskimi aparati (Touraine), v socializmu še vedno in vedno bolj za družbo, ki je utemeljena na **organizaciji dela**.

Organizacija dela je stvar **tovarniških režimov**. Rekonstrukcija razvoja kapitalizma pokaže razvoj tovarniških režimov okoli centralnega vprašanja, ki ga je moč definirati kot večjo ali manjšo navezanost reprodukcije delovne sile na produkcijski proces. Čim bolj je življenje delavcev, reprodukcija delovne zmožnosti, navezana na delovni proces, tembolj izstopajo despotske poteze tovarniških režimov. V tem razvoju ima zelo pomembno mesto **država**, ki s svojim poseganjem bolj ali manj ločuje reprodukcijo delovne sile od produkcijskega procesa (socialna država). Hkrati je potrebno ločevati med **delovnim procesom**, kot ekonomskim momentom produkcije in **aparati produkcije**, ki kristalizirajo politični moment produkcije (Burawoy). Aparati produkcije regulirajo odnose v produkciji in odnose eksploatacije, medtem pa aparati države regulirajo odnose reprodukcije. Ekonomija in politika sta potemtakem neločljivo povezani že znotraj produkcije same, hkrati pa je treba mnogo širše pojmovati tudi produkcijo. S politiko tu razumemo boje znotraj strukturiranih odnosov dominacije, ki imajo za cilj in namen kvantitativne in kvalitativne spremembe teh odnosov. Imamo več vrst politike, ki referirajo k bojem znotraj različnih in specifičnih področij in zadevajo specifične družbene odnose (družinska politika, produkcijska politika, gospodarska politika, kulturna politika). Značilnost državne politike je, da posebej ne zadeva nobenih specifičnih odnosov. Ti so ali pa niso stvar državne politike. To se v zgodovini spreminja. Za državno politiko je značilen njen globalni karakter, njeno zagotavljanje kohezije celotne družbene formacije. Država ne zagotavlja reprodukcije dolo-

čenih odnosov ampak je aparat, ki zagotavlja vse ostale aparate. Državna politika je — **politika politik**. Karakteristična poteza državnega aparata je, da ščiti (in tudi oblikuje) aparate družine, komunikacijske aparate, produkcijske aparate... V tej funkciji državnega aparata je zaobsežena možnost, da imajo posamični aparati, posamične politike, v zgodovini različni pomen, da v funkcioniranju državnega aparata zavzemajo bolj ali manj odločilno mesto. Izhajajoč od tod je zato moč razumeti in se strinjati s trditvami o suspenzu tovarne kot ključnega mesta spopada med kapitalom in delom in tudi o odsotnosti nekega privilegiranega mesta sploh, ki bi določal vsa ostala razmerja. Prav tako razumljiva so tudi stališča, ki pravijo, da centralni družbeni konflikt ni več koncentriran na nivoju organizacije dela, temveč poteka spopad na nivoju upravljanja s proizvodnjo v takoimenovani globalni družbi, torej družbi, ki jo v bistvu obvladujejo monopoli. V spletu teh mnogovrstnih monopolov, ne samo »gospodarskih«, pravi Šešerko, temveč tudi proizvodnih, v smislu monopolizacije naravnih virov, družbenih funkcij, medijev, političnih strank, kulturnih managementov itd., zavzema ključno vlogo država, ki kot obči družbeni interes zastopa interes omejevanja teh monopolov. Država kot taka predstavlja družbeno mejo, do katere se ti monopoli drznejšo, hkrati pa si prizadevajo, da se identificirajo z njenim interesom in njenimi funkcijami in da nase privzemajo njene vedno bolj obsežne dolžnosti.

Toda ali je moč vse to trditi tudi za socializem? Mar lahko pritrdimo Šešerku ko pravi, da država, kot obči družbeni interes, zastopa interes omejevanja monopolov? Naša teza je, da **v socializmu država monopole podpira, še več, skoznje funkcionira**. Zato smo neprestano priče novim in novim težavam, ko ob ponavljanju uradne maksime o odmiranju države le ta skozi »podružbljanje« zaobsega vse več družbenega prostora in posega tudi v regulacijo tistih družbenih odnosov, ki se v drugih družbenih sistemih reproducirajo neodvisno od državne politike in državnega aparata. Za socializem ne držijo trditve, da obstojijo med seboj ločene in specifične politike in politični aparati, niti različni, od države neodvisni, monopoli. Gospodarski monopol socialistične države je monopol njenega administrativnega aparata, ki skozi Narodno banko, kot največjo komercialno banko, skozi kreditno-monetarni sistem, politiko emisije denarja in druge mehanizme, alocira družbeni kapital; državni monopol političnih strank je monopol edine dovoljene stranke, ki paralelno pokriva vse ključne točke odločanja v družbi, torej tudi tiste, kjer formalno obstoji neko pravilo samostojnega in ločenega funkcioniranja. Ne gre torej za prizadevanje monopolov, da se identificirajo z interesi države, pač pa za funkcioniranje države (oblasti?) strukturirane kot obči monopol, ki ga nihče ne more omejevati. Funkcionar tega monopola je v socializmu nek tip birokracije, ki poleg močnih potez kompradorske buržoazije in oligarhije, hkrati predstavlja mešanico državnega in partijskega aparata in ne ustreza povsem nobeni znani politološki ali sociološki definiciji birokracije, ter navzema neko povsem amorfnu podobo.

Socialistična država posega v organizacijo dela. Gospodari z industrijo in mezdnim delom in zato je njena vladavina v osnovi taylorističnega tipa. V socializmu prihaja do fuzije produkcijskega aparata in državnega aparata. Dokaz za to so vsa prizadevanja države, da bi reprodukcijo delovne sile čimbolj vezala na delovni proces. Že Mastnak je ugotovil, da je socializem družba dela, delo je temeljna vrednota socialistične ideologije, ne delo kar tako, marveč povečevanje dela, kulta dela. Socializem je to najvišjo vrednoto tudi sankcioniral in institucionaliziral skozi princip **nagrajevanja po delu**. Vse pravice v socializmu izhajajo iz dela. Če kaj potem si socialistična država prizadeva, da bi garantirala spoštovanje tega načela.

Celotna teorija socialističnega samoupravljanja in teorija o socialistični blagovni produkciji ohranja **delo**, s katerim si v tovarni ali delovnem procesu organizirani posamezniki zagotavljajo materialno podlago eksistence, kot temelj sistema. V teh teorijah je zaobseženo neko pojmovanje dela, ki ga je zaslediti že pri Marxu, pojmovanje **dela nasploh**, kot večnega in nespremenljivega razmerja človeka do narave, dela kot antropološke določenosti človekove biti. V znanem pismu Kugelmannu Marx piše o naravnem zakonu, ki velja za vse načine proizvodnje. Marxova teorija vrednosti je na mnogih mestih, predvsem pa tam, kjer skuša dokazovati zvezo med kvantitativno določenostjo vrednosti, kot vsebovanega dela, in empirično pojavnostjo menjalnega razmerja, podlegla naturalizmu (Lippi, Hribar). Odtod izvirajo trditve o tem, da imamo v odnosih delo-vrednost-cena opraviti v bistvu vedno z enakimi velikostmi, oziroma da se ta enačba v končni instanci vedno izteče in da gre v celotnem gibanju le za transformacije, da ni nič dodanega in nič odvzetega. To prepričanje nadalje vodi k temu, da se skuša na vsak način dokazovati tudi, da so mase presežne vrednosti v končni instanci vedno izenačene z masami profitov. Tako ni šele socialna država detronizirala zakona vrednosti (Mastnak), tega so v njegovih naturalističnih inačicah ovrgli že mnogi dolgo pred njo, res pa je, da so se iluzije o neposredni zvezi med učinkom dela in plačilom dodobra poslovile prav s socialno državo, kar pa sicer neposredno ne zadeva zakona vrednosti.

Jugoslovanski ideologi, med njimi zlasti Kardelj in Bakarić, so te naturalistično cepljene ideje nekritično privzeli. Vse odnose v družbi dela so zreducirali na menjavo **vsebovanega dela**. Pri tem so računali na empirično merljivost te vsebnosti. To je kvintesenca ideje **nagrajevanja po delu**. S tem je bilo v temelje samoupravnega socializma za vekomaj zabetonirano načelno vezanje reprodukcije delovne sile in vsega družbenega življenja na delovni proces, **na delo**. Seveda je res, da pri tem ne gre zgolj za posledice nekritičnega branja Marxa, pač pa, kot pravi Šešerko, za **tehnološko neogibnost podrejanja organizaciji dela**. Zaostalost našega gospodarstva in njegovo mesto v mednarodni skupnosti so meje, ki jih ni moč poljubno premikati. To so razlogi za to, da, ko gre za samoupravni socializem, velja zelo previdno soditi o razmerju med kapitalom in delom.

Obstajajo pa še drugi razlogi, ki narekujejo previdne sodbe. V razmerah, ko tehnološka neogibnost podrejanja organizaciji dela narekuje vladavino taylorističnega tipa je poskus, da bi z uvajanjem samoupravljanja koordinirali interese kapitala in dela in tovarniški režim utemeljili na **privolitvi** namesto **represiji**, moč razlagati na dva načina. Na eni strani lahko govorimo o participaciji delavcev pri lastnem poživljenju (Burawoy) ali o svojevrstni obliki delavskega samonadzora (Tronti), toda na drugi strani so to lahko tudi elementi tistega kar Negt poimenuje z razširjanjem družbeno priznanih oblik dela. V samoupravnem socializmu je ta protislovnost prišla do izraza v razmerju med ekonomskim in političnim momentom produkcijskega procesa. Na eni strani se namreč vseskozi srečujemo z novimi in novimi poskusi, da bi reprodukcijo delovne sile čimbolj navezali na njene učinke v delovnem procesu (represivni moment), na drugi strani pa se, vsaj formalno, ponuja tej isti delovni sili nadzor nad celotnim produkcijskim aparatom (politični moment) in s tem (samo)uravnavanje stopnje njene odvisnosti od učinkov lastnega dela. Toda čeprav je to protislovje evidentno, mu v socializmu ni dovoljeno, da bi se izživel. Kajti, pravi Tronti, delavsko posredovanje kapitala obstaja vedno, le da v današnjem kapitalizmu deluje kot **boj**, v današnjem socializmu pa kot **zakon**. Tovarniški sistemi v kapitalizmu ta boj znotraj določenih meja organizirajo, medtem ko ga v socializmu zatirajo.

Uzakonitev delavskega posredovanja kapitala v najvišjih zakonih socialistične države, v Ustavi, Zakonu o združenem delu in drugih aktih, podreja organizacijo socialistične družbe ideji o naravnem, večnem in neprotislovnem razmerju med kapitalom in delom, ki jo je zlasti razvijal Kardelj. Posledica tega je, da se mora vsak političen in družben poseg v regulacijo konfliktnih razmerij, ki želi biti uspešen in legitimen, temu primerno deklarirati. Zato se vsi politični akterji bodisi sklicujejo na socialistično samoupravljanje ali pa jih Partija, ki si je vzela v varstvo zgodovinsko neizbežnost zakonskega delavskega posredovanja kapitala, ocenjuje v tem odnosu.

Relevantnost poudarjanja pomembnosti razmerja med kapitalom in delom v socializmu je torej v tem, da mora delo v socializmu šele razkriti svoj Doppelcharakter, da mora socializem, predvsem na ravni tovarniških režimov, na katerem so potem zgrajeni tudi mnogi drugi politični aparati, dopustiti odprte boje, ki jih sedaj zatira. Zato se je treba strinjati z Arzenškom, ki vidi v institucionalizaciji industrijskega konflikta in neodvisnih sindikatih nujen pogoj demokratizacije družbe, in tudi s tistimi njegovimi poudarki, ki zadevajo delavsko gibanje v Jugoslaviji. Toda, in to je pomembno, teza, da so tudi nekateri drugi politični aparati zgrajeni na modelu tovarniškega režima, nikakor ne pomeni, da razmerje med kapitalom in delom obvladuje vsa ostala družbena razmerja. Status privilegiranosti tovarne kot ključnega mesta spopada med kapitalom in delom v socializmu je v tem, da zaradi povezanosti (fuzije) državnega in produkcijskega aparata, vsi boji v tovarni nujno preskakujejo njene pragove, nikakor niso zgolj ekonomski konflikti, pač

pa so takoj tudi politični (problem), ki sega v odnose družbene reprodukcije. To daje produkcijskemu aparatu v socializmu primat, ključnost, v odnosu do drugih aparatov. Institucionalizacija industrijskega konflikta in organiziranje neodvisnih sindikatov, bi s tem ko bi bržkone dodobra prizadela represivnost tovarniškega režima, zarezala tudi v njegovo primarnost. Zato, ker bi se »okrepile relativne pogajalske moči različnih grupacij«, ne le dela, bi to olajšalo funkcioniranje trga, to pa bi povzročilo premik od birokratsko despotskega tovarniškega režima, ki je značilen za socializem, k tržno despotskemu, ki je značilen za kapitalizem (Burawoy). To bi nadalje bistveno spremenilo vlogo državnega aparata in odpravilo njegovo neposredno fuzijo s produkcijskim aparatom, ter zamajalo monopol Partije, ki ne bi več imela splošno-političnega mandata zakonsko zagotavljati delavsko posredovanje kapitala.

S tem smo pri **stavkah** v socializmu. Njihov pomen je zlasti v problematiziranju institucionaliziranih razmerij, v tem, da silijo čeznje in širijo prostor delavskim bojem daleč čez meje, ki jih določa sistem socialističnega samoupravljanja. Zato je nemogoče podpreti ugotovitev, ki pravi, da so stavke pri nas naravnane v razvoj in ne v destrukcijo sistema. Če se namreč strinjamo z Arzenškovim stališčem, ki ni le njegovo, da je bilo samoupravljanje uvedeno od zgoraj (prav zato delavsko posredovanje kapitala kot zakon), ter, da sedanji tovarniški režimi funkcionirajo kot sestavni del te »uvedbe«, potem nas ne sme presenetiti, če delavci za razreševanje konfliktov ne uporabljajo z zakonom določene poti za razreševanje konfliktov, niti to, da je odklanjanje teh formalnih poti sankcionirano. Ni namreč res, da Zakon o združenem delu stavk niti ne dovoljuje niti ne prepoveduje. Komentar k 636. členu zakona izrecno pravi, da če že pride do konfliktna situacije, jo je treba rešiti po postopku določenem v zakonu, »ne pa samovoljno, z nasiljem, s prekinitvijo dela in podobnimi, za celotno združeno delo škodljivi ravnanji«. Iz tega je jasno razumeti, da stavke niso dovoljene. To je še bolj očitno v 638. členu zakona, ki v drugem odstavku določa postopke za razreševanje sporov in izrecno označuje za kršitev delovne obveznosti oziroma kršitev samoupravljaljskih funkcij vsako reševanje sporov na način, ki ni v skladu z zakonom. Komentar potem navaja, da je treba te kršitve obravnavati po 195. členu zakona, ki predpisuje disciplinske ukrepe. Očitno je, da se skušajo družbeni konflikti med različnimi družbenimi skupinami formalno individualizirati z disciplinskim ukrepanjem (Jovanov, Mohar), z iskanjem pobudnikov itd., kar končno dokazuje tudi podatek, da ob štrajkih vedno najprej intervenira država s policijo, ki štrajk obravnava kot kršitev reda in miru, ne pa kot legitimne boje v produkcijskem procesu. Tako reagira tudi Partija in druge družbeno politične organizacije (Krnč).

Povedano potrjuje nekaj naših tez. Tiste, ki govori o fuziji državnega in produkcijskega aparata v socializmu, tiste, ki pravi, da tovarniški režimi v socializmu zatirajo delavsko posredovanje kapitala kot boja in tiste, ki govori o državi kot občem monopolu oziroma neločljivosti državnega aparata in monopola političnih strank v socializmu.

To, da je štrajk prepovedan obenem govori o tem, da so delavci odvisni od učinkov lastne delovne sile **predvsem** politično, čeprav tudi ekonomsko. Navezava reprodukcije delovne sile na delovni proces, delovno razmerje, službo, v razmerah, ko delo nima »relativne pogajalske moči« (svobodni sindikati) ali pa ima le nezatno, kaže na funkcioniranje gospostva kot podrobne organizacije prostora in časa. Gospostveni sistemi se zato trudijo, da bi določili nedvomnost krajev in časov, ki definirajo prostor gibanja posameznega človeka. Tako imamo jasno določene kraje, kjer in kdaj se dela, kje preživljamo prosti čas, kje lahko zganjamo politiko (Negt). Štrajki so oblika odpora proti temu gospostvu. Moharjeva v svojih raziskavah ugotavlja, da se pri nas stavka predvsem tam, kjer obstaja močna hierarhična struktura, kjer so odnosi formalizirani, kjer je ostrejša kontrola (v splošnem imamo več ljudi v funkciji vodstvene kontrole kot drugje po svetu).

Nasploh je zelo težko razločevati med ekonomskimi in političnimi momenti odvisnosti reprodukcije delovne sile od njenih učinkov v delovnem procesu. Sprenevedali bi se, če bi zamolčali izjemen učinek **brezposelnosti in nezaposlenosti**, za katero nekateri tako zlahka pravijo, da sta videti vse manj življenjsko usodni. V Jugoslaviji to konkretno pomeni, da si ne moreš z delom, pa naj bo še tako odtujeno, zagotoviti materialne podlage lastne eksistence. Družba, ki ni več sposobna ponuditi niti tega minimuma, dolgoročno zaigra svoj moralni kredit, ki ji je nujno potreben za kolikortoliko miroljubno urejanje konfliktov v njenih intresnih protislovjih in v takšnih razmerjih zelo hitro rastejo potenciali nasilja (Negt). To pa se ne sprošča le zunaj prostorov in časa, ki je določen za zganjanje politike, pač pa tudi skozi vedno bolj despotski tovarniški režim.

Zelo težko in skorajda nemogoče je razločiti ekonomske od političnih učinkov, ko gre za **večje pristojnosti poslovnih organov**, zlasti glede disciplinskega kaznovanja in avtomatizma pri izrekanju določenih sankcij, potem, ko gre za **zaostrovanje delovne zakonodaje** in podobno kar prinašajo teze za spremembo Zakona o združenem delu. Enako velja za načrtovane in zaenkrat propadle **spremembe delovnega časa**, ki so ključno posegale v podrobnejšo organizacijo prostora in predvsem prostega časa (tim. siva ekonomija, ki so jo prav zdaj v Sovjetski zvezi skušajo zakonsko omejiti). Nasprotovanje **socializaciji izgub** in vzdrževanje neproduktivnih in zgubarskih tovarn, prizadevanja za izločevanja tehnološkega viška delovne sile, neprestano poudarjanje **boja proti uravnilovki** in doslednega **nagrajevanja po delu**, pa porajajo konflikte, ki brez elegance dunajske plesne šole preskakujejo tovarniške praogove in polje ekonomije kot knjigovodstva stroškov, ter neposredno segajo v politiko politik, v polje državnega. **Sistem delitve osebnih dohodkov**, ki ga je na 24. seji CK ZKJ predlagala Partija, se namreč s tem, ko predlaga »dvodelne plače«, plače za tekoče in minulo delo po ločenih postavkah, svojevrstno upira poskusom, ki bi želeli delavce narediti bolj odvisne od učinkov njihove delovne sile. Zagotavljanje plač za tekoče delo nujno pomeni zavzemanje delavcev za to, da bo ta del plač čimvečji ob hkratni delavčevi čimmanjši delovni vnemi. To pa je v veli-

kem nasprotju s projektom, ki želi eliminirati socializacijo izgub in uravntimerovko, ter uvesti dosledno nagrajevanje po delu. Toda ta projekt ne ogroža le delavcev pač pa tudi še eno zelo pomembno družbeno skupino — **nižjo in srednjo birokracijo**, saj odpravlja potrebo po njenem posredovanju in patronatu nad produkcijo. Zato se temu projektu upira. Tako se je na temelju skupnih interesov skovalo neformalno **zavezništvo** interesov birokracije in delavstva (pretežno nekvalificiranega in kvalificiranega), ki je že v začetku sedemdesetih let ustavilo gospodarske in politične reforme (Zaslavski) in, kot kaže, jim tudi sredi osemdesetih namenja podobno usodo. Ta ugotovitev ima naravnost heretične razsežnosti. Ne pravi le, da obstajajo zelo pomembne točke, kjer danes v Jugoslaviji konvergirajo interesi delavskega gibanja in delavskih bojev, pač pa pove veliko tudi o neločljivi povezanosti in prepletenosti produkcijskega, partijskega in državnega aparata v samoupravnem socializmu. Zato naj velja, preprosto kot ugotovitev, da v samoupravnem socializmu **ni države**, katere funkcioniranje bi bilo moč pojasniti z običajnim kategorijalnim aparatom ekonomije, politologije ali sociologije, in **ni civilne družbe**, ki bi jo bilo moč zlahka definirati, ter se potem nanjo po potrebi sklicevati.

Sklep, ki je ravno tako preprost, kot ugotovitev pred njim, morda le še bolj splošen in neambiciozen, pravi, da je veliko utemeljenih razlogov za dvom v sicer smelo izražene trditve o tem, da razmerje med kapitalom in delom (tudi v socializmu) ni več ključno določilo družbenega življenja, da je sploh odpravljen status nekega takega privilegiranega mesta, da je družba dela v krizi, da stopamo v postindustrijsko družbo, družbo brez dela in zato brez delavskih bojev. Razprave o tem so trenutno zelo moderne. Mnogi, ki danes govorijo o krizi družbe dela in iščejo koncepte, da bi lahko pojave postindustrijske civilizacije, ki nastopajo kot nekaj novega, razložili bolje, kot jih lahko s tradicionalnim pojmom **delo**, imajo precej zaupanja v svojo sposobnost definiranja. Kar se pri tem izcimi, praviloma ni nič drugega kot zbir **iz zadrege poiskanih pojmov** (Negt). Zdi se, da je vsaj na kratki rok, veliko bolj produktivna tista pot, ki namesto, da tako zlahka opušča delo in delavstvo, ter na njuno mesto uvaja nova družbena gibanja, inteligenco, monopole itd., da bi anticipirala bodoči razvoj, zaenkrat skuša pojasniti le razmere v katerih je interveniralo in še lahko nadalje intervenira delo v zgodovinskem procesu. Nasprotno lahko nekritično napovedovanje življenja brez dela, ne pomeni le zoževanje tega pojma, pač pa pomeni tudi delati se, da bi se lahko potem, ko je svet objektov, ki so ga sproducirali ljudje, začel delovati s silo lastnih zakonov, umaknili v zročje in uživajoče razmerje, kar ne bi bila le izguba kontrole nad zunanjim svetom objektov, temveč tudi izpraznitev subjektov; kot končna bitja so nujno navezani na to, da svoje odslužijo ob predmetih, kar lahko opravijo samo s predmetno dejavnostjo, torej z delom (Negt). Obenem se napovedi življenja brez dela, o družbi brez dela, zde le na glavo obrnjene napovedi o prihodnosti kot družbi dela, planetarni deželi dela, svetovni delavski družbi in svetovni proletarski revoluciji; prav zaradi te obrnjenosti pa te napovedi silijo v iskanje

nadomestka, ki bo v shemi vskočil na privilegirano mesto dela in s tem kapitala. Potem pa se zgodba le še ponavlja.

Literatura:

- Michael Burawoy, The politics of production, Verso, London, 1985
- Oskar Negt, Utopija i rad, Naše teme, št. 1—3, letnik XXIX, Zagreb, 1985
- Oskar Negt, Boj proti delu in levičarjeva kultura, 3. nadaljevanja, Katedra, št. 2, 3, 5, Maribor, 1985
- Oskar Negt, Alexander Kluge, Geschichte und Eigensinn, Zweitausend-denis, Frankfurt/M, 1982
- Leo Šešerko, Legitimnost in socialna gibanja, Teorija in praksa, št. 11, letnik XXIII, Ljubljana, 1986
- Vladimir Arzenšek, Struktura i pokret, Centar za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 1984
- Vladimir Arzenšek, Delavsko gibanje in samoupravni socializem, Nova revija, št. 46—47, letnik V, Ljubljana, 1986
- Gregor Tomc, Realno obstoječa gibanja v socializmu, Nova revija, št. 46—47, letnik V, Ljubljana, 1986
- Tomaž Mastnak, Delavsko gibanje in nova družbena gibanja, Nova revija, št. 46—47, letnik V, Ljubljana, 1986
- Viktor Zaslavski, Neostaljinistička država, Naprijed, Zagreb, 1985
- Andre Gorz, III. Ukinitev dela / Agonija kapitala in IV. Za izhod iz kapitalizma, Zbornik Boj proti delu, KRT, Ljubljana, 1985
- Mario Tronti, Delavci in kapital, Zbornik Boj proti delu, KRT, Ljubljana, 1985
- Neca Jovanov, Radnički štrajkovi v SFRJ, Zapis, Beograd, 1979
- Lidija Mohar, Stavke — da ali ne? Časopis za kritiko znanosti št. 93/94, Ljubljana, 1986
- Janez Krnc, Prekinitve dela, Druga plat medalje, Komunist, Ljubljana, 28. II. 1986
- Mario Lippi, Value and Naturalism, NLB, London, 1979
- Tine Hribar, Metoda Marxovega Kapitala, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1984

... njih smo večkrat dišali posamezne prispevke, ki so se dotikali vlogo komitejev za SLO in DS ob stavkah. Glede na vsebino teh razprav ter poročil v sredstvih javnega obveščanja lahko sklepamo, da veljini kritik ml. o teh stvareh razpravljajo in pišejo, vlogo komitejev za SLO in DS ni povsem jerna. Mnogi smatrajo, da so ti organi že s tem, ko so ob stavkah reagirali, prekršili svoja zakonska pooblastila, kar pa je povsem zmotno. To bom skrdal dokazati v nadaljevanju.

Kljub temu, da komiteji za SLO in DS delujejo že deseto leto, piscu tega članka ni znano, da bi kdo napravil kritično analizo njihovega funkcioniranja v takih primerih, kot so npr. stavke, demontacije itd. Posledičem pa, da si je glede na vlogo, ki jo imajo ti organi ob prej omenjenih dogodkih, naivno zamisljati kakršnekoli legalizacije stavk mimo s spremembami zakona o združenem delu, saj bi to pripeljalo kvečjemu k določitvi formalnih poti, po kateri se "lahko" stava odsvija (to bi sicer pomenilo uradno priznanje, da stavka je del političnega življenja, vendar danes tega praktično nihče več ne prekaša zanikati), nikakor pa ne bi postavilo ta konflikt na tisto mesto, ki ga ima v normalnih (to se lahko kolikor toliko svobodno

Stavka kot mejno dejanje

Janez Janša

1. Uvod

Pobude za legalizacijo stavk v Jugoslaviji so posebno po 12. mladinskem kongresu naletele na velik odmev. Vrstijo se razprave na političnih forumih ter na različnih okroglih mizah. Predvsem na teh zadnjih smo večkrat slišali posamezne prispevke, ki so se dotikali vloge komitejev za SLO in DS ob stavkah. Glede na vsebino teh razprav ter poročil v sredstvih javnega obveščanja lahko sklepamo, da večini tistih, ki o teh stvareh razpravljajo in pišejo, vloga komitejev za SLO in DS ni povsem jasna. Mnogi smatrajo, da so ti organi že s tem, ko so ob stavkah reagirali, prekoračili svoja zakonska pooblastila, kar pa je povsem zmotno. To bom skušal dokazati v nadaljevanju.

Kljub temu, da komiteji za SLO in DS delujejo že deseto leto, piscu tega članka ni znano, da bi kdo napravil kritično analizo njihovega funkcioniranja v takšnih primerih, kot so npr. stavke, demonstracije itd. Poudarjam pa, da si je glede na vlogo, ki jo imajo ti organi ob prej naštetih dogodkih, naivno zamišljati kakršnokoli legalizacijo stavk samo s spremembami zakona o združenem delu, saj bi to pripe, ljalo kvečjemu k določitvi formalnih poti, po kateri se »lahko« stavka odvija (to bi sicer pomenilo uradno priznanje, da stavka je del političnega življenja, vendar danes tega praktično nihče več ne poskuša zanikati), nikakor pa ne bi postavilo ta konflikt na tisto mesto, ki ga ima v normalnih (ko se lahko kolikor toliko svobodno

izraža) pogojih in razmerah. Če je eden od večkrat omenjenih osnovnih pogojev za pravo legalizacijo stavke v Jugoslaviji formiranje neodvisnih sindikatov, potem je pogoj tudi temu pogoju in legalizaciji stavk nasploh sprememba v najvišjih pravnih aktih, ki opredeljujejo vlogo ZK kot vodilne idejne in politične sile ter seveda v zakonodaji, ki opredeljuje instrumente, s katerimi si ZK na takšen ali drugačen način poskuša zagotavljati to vodilnost tudi v mejnih primerih, kot so stavke.

2. »Idejnopolitične« osnove vodilnosti

Jugoslovanska ustava določa, da je »ZK po zakonitostih zgodovinskega razvoja postala organizirana vodilna in politična sila delavskega razreda in vseh delovnih ljudi...«.¹ Ker so nosilci oblasti v Jugoslaviji po določbah iste ustave »delavski razred in vsi delovni ljudje«,² je seveda vodilna sila nosilca oblasti po preprosti logiki politična sila na oblasti. Kakor hitro pa ima nekdo zagotovljen vodilni položaj, ga to dejstvo postavi v neodvisno pozicijo glede na mnenje in ravnanje vseh ostalih, ki tega položaja nimajo. Če je partiji zagotovljena vodilnost, potem jo praktično lahko pokliče na odgovornost samo tisti, ki ji je to zagotovilo dal. Tukaj pa nastopi težava. Vodilnosti partiji ni dal nek oprijemljiv subjekt, pa četudi tako težko definirajoč kot npr. delavski razred, temveč zgodovina sama, ona je postala vodilna po volji zgodovine, na osnovi »zakonitosti zgodovinskega razvoja«. Enostavno povedano, oblast ji je dana od zgoraj. Primerjave s preteklimi obdobji zgodovine se na tej točki kar same vsiljujejo, vendar sedaj ni čas zanje. Vulgarizacija nekaterih načel politične ekonomije prav pri tej marksističnoleninistični suverenizaciji partije prestopi mejo, kjer se začne religija.

Po neštetokrat slišanih trditvah naj bi bila Partija odgovorna pred zgodovino in lastnim delavskim razredom. Ta stavek za tiste, ki ga razumejo, ne more pomeniti nič drugega kot opozorilo za vse kritike teorije in prakse Partije. Pomeni namreč, da ona ni odgovorna nikomur drugemu kot sebi. Delavski razred jo je sicer večkrat poskušal poklicati na odgovornost, vendar so se ti poskusi zanj praviloma slabo končali. Legimiteto svoje vodilnosti Partija povsod, kjer je na oblasti, črpa iz dejstva, da ona obstaja, torej iz sebe same, navidezno demokratičnost pa naj političnemu sistemu dajo volitve, na katerih pa ne sme biti političnih alternativ njeni vodilnosti. Ker je partiji vodilnost zagotovljena v celotnem političnem sistemu in s tem tudi v volilnem sistemu, kontrola volitev in njihovih rezultatov ni težak problem.

¹ Ustava SFRJ, DDU Ljubljana 1974, VIII. poglavje temeljnih načel, str. 16.

² Isto, 88. člen, str. 58.

Vse, kar se pojavi znotraj sistema, ki mu načeluje vodilna partija, mora že s tem, da se pojavi znotraj, priznati vodilno vlogo partije. Zato iz osnov položaja Partije v družbi izhaja njeno stalno vztrajanje, da naj se vse iniciative, predlogi in pobude pojavljajo izključno znotraj sistema, v naših primerih torej znotraj socialističnega samoupravljanja. Zato tudi takšno nerganje v partijskih vrhovih, ki se pojavi vedno takrat, ko se kakršnakoli družbena ali politična iniciativa pojavi izven nje ali izven njenega političnega sistema. Lahko gre navidez za dejanje v normalnih razmerah povsem nepomembnih razsežnosti, pri katerem ni ne mrtvih ne ranjenih in ne neredov, kot npr. izzid kritičnega članka v reviji z relativno majhno naklado ali enodnevna stavka v malo večji tovarni, pa se že sproži partijski (in državni seveda) aparat, ki ukrepa in zaseda ter ponavadi proizvede politično diskvalifikacijo, v težjih primerih pa reagira tudi s klasično represijo.

Partija čuti v teh pojavih nevarnost za svojo vodilnost ali oblastni monopol. Čim se stvari dogajajo izven sistema, je neposredna partijska kontrola otežena ali tudi onemogočena, hkrati pa ni vedno možno, da bi odkrito posredovali organi državne represije, ker ne gre za dejanja, ki bi jih kljub vztrajanju na »verbalnemu deliktu« lahko odkrito sankcionirali po veljavnih pravnih normah. Lahko bi rekli, da je stopnja že dosežene »pravnosti« države in pojavljajoča se »javnost« zagotovila nek vmesni družbeni prostor, ki pa se ga je partija zavedala mnogo prej, preden bi ga bilo možno izkoristiti za oblikovanje demokratične družbene opozicije, kar praviloma potrebuje daljši čas.

Partija je pokrila ta prostor na način, ki predstavlja kombinacijo njenih nekdanjih oblik ilegalnega in medvojnega političnega delovanja ter danes uveljavljene vojaške doktrine države. Leta 1977 so bili brez zakonske osnove, zgolj na podlagi partijskih smernic, povsod po državi formirani komiteji za SLO in DS. Zakonsko podlago so dobili šele 5 let pozneje in sicer v Zveznem zakonu o SLO iz leta 1982.

3. Pravna podlaga delovanju komitejev za SLO in DS

»Naloge SLO in DS opravljajo samoupravne organizacije in skupnosti ter družbenopolitične skupnosti po svojih z ustavo in zakonih določenih organih«, pravi 72. člen zakona o SLO.³

Komiteji SLO in DS so po eni strani šteti med organe, prek katerih lokalne in družbenopolitične skupnosti opravljajo naloge SLO in DS. Med temi nalogami pa je tudi »zagotavljanje enotnosti obrambno-samozaščitnega sistema v pripravah in akcijah za zagotovitev

³ Uradni list SFRJ, št. 21/1982, 72. člen, str. 578.

z ustavo določene vloge ZK za varstvo socialistične revolucije in socialističnih samoupravnih odnosov.«⁴

Takoj v nadaljevanju pa zakon določa tudi naslednje:

»Če ti organi ne morejo opravljati svojih nalog, jih namesto njih izvajajo komiteji. Odločitve komitejev so obvezne za vse delovne ljudi in občane.«⁵

S tem členom je določena druga funkcija komitejev, ki jih iz »koordinacijskih in političnooperativnih organov« spremeni v oblastni organ. Ta odločba velja tako za mir kot za vojno. Nikjer pa ni določeno, kdaj nastopi situacija, ko drugi organi DPS ne morejo več opravljati svojih nalog. Ker mora komite po zakonu upoštevati stališče ZK (74. člen), logično sledi, da je partija tista, ki odloči, kdaj nastopi situacija za transformacijo komiteja iz koordinativnega v oblastni organ.

75. člen zakona opredeljuje dvojno odgovornost komitejev. Za svoje delo so odgovorni organom, ki so jih ustanovili (formalno jih imenujejo skupščine DPS, sveti KS in delavski sveti, člane pa predlaga ZK) ter Zvezi komunistov, ne glede na članstvo ali nečlanstvo svoje sestave v ZK.

Zgoraj opredeljena pravna podlaga torej dokazuje, da lahko komiteji za SLO in DS ukrepajo vedno, kadarkoli se to njim oziroma ZK v določeni sredini zdi potrebno, tudi če navidezno ne gre za varnostne ali obrambne naloge. Ker pa je varnost oziroma družbena samozашčita zelo raztegljiv pojem, poleg tega pa tudi zakon izrecno določa, da je naloga SLO in DS tudi »zagotavljanje z ustavo določene vloge ZK«, to je vodilnosti partije, potem morajo vsi organi, ki opravljajo naloge SLO in DS ukrepati vedno, kadar je ta vodilnost ogrožena. Če pa iz kakršnihkoli razlogov ne morejo ukrepati, potem pa namesto njih ukrepa komite, katerega odločitve so obvezne za vse delovne ljudi in občane.

Ob stavki, v kateri sodelujejo tudi člani delavskega sveta, ne vodi pa jo partija (po vojni tega še nismo zasledili), so dani vsi pogoji, da na sceno stopi komite za SLO in DS. Ker člani delavskega sveta stavkajo, ne morejo izvajati nalog SLO in DS in ker stavke ne vodi partija, je s tem ogrožena njena vodilnost, t. j. ustavno določena vloga ZK. Težava bi nastopila, če bi stavkali tudi člani komiteja za SLO in DS, kar pa se dogaja zelo poredko, ker so v njem praviloma nosilci obrambnovarnostnih funkcij v določeni sredini, ki so izbrani po partijskem ključu in »preverjeni«. Za primer, če pa bi se to vendarle zgodilo, pa lahko še vedno ukrepa komite na višjem nivoju, npr. občinski.

⁴ Isto, str. 588.

⁵ Isto, 74. člen, str. 588.

Tako je povsem normalno in zakonsko utemeljeno, če komite ob stavki ukrepa proti stavkajočim, zapre ali zastraži proizvodne ali upravne prostore, aktivira narodno zaščito, predlaga sankcije proti voditeljem stavke ali pa jim preprosto prepove vstop v tovarniške prostore (npr. ob stavki v Beograjskih elektrarnah). Odločitve komiteja bi morali sicer potem, ko se razmere uredijo, pretehtati samoupravni organi in jih potrditi ali pa tudi ne, kar pa se praviloma ne dogaja. Ponekod gredo celo tako daleč, da komite razglasi izredno stanje (primer Luke Koper), kar predstavlja kršitev pozitivne zakonodaje, saj lahko izredno stanje na ozemlju Jugoslavije ali na njenem delu razglasi le predsedstvo SFRJ. Poudariti pa je treba, da gre v tem primeru zgolj za neznanje in nepoznavanje zakonodaje, saj komite ne potrebuje nobenega izrednega stanja za ukrepanje, ker ima zanj drugače zagotovljeno zakonsko osnovo. Odveč je omeniti, da za takšne prestopke, kot je razglasitev izrednega stanja, ni nihče odgovarjal, represijo so izvajali samo nad stavkajočimi delavci.

Andrej Kirn

4. Namesto zaključka

Iz vsega povedanega izhaja, da so komiteji za SLO in DS instrument, ki bi ga zaman iskali v pravni in politični praksi modernih držav, ki jih ne prištevamo k »realnemu socializmu«. Komiteji pri nas opravljajo funkcijo, ki jo na vzhodu običajno izvajajo partijski organi neposredno. Kot vse drugo pri nas je tudi hierarhično razmerje med komiteji in normalnimi oblastnimi in samoupravnimi organi deloma zakrito, predvsem po zaslugi pomanjkljivega informiranja javnosti o celoviti vlogi komitejev ter zaradi pomanjkanja analiz o njihovi stvarni vlogi ob mejnih dogodkih, kot so stavke, demonstracije itd. Ta tančica pa ni preveč gosta, saj v marsikaterem okolju, kjer je prišlo do stavk, poznajo pravo vlogo komitejev za SLO in DS v miru.

Komiteje za SLO in DS se v literaturi predstavlja predvsem kot organe, ki so namenjeni obrambnim pripravam ter delovanju v morebitni vojni. Na tem mestu se v njihovo vlogo v morebitni vojni ne spuščamo, saj je vsekakor manj sporna kot v miru. Širjenje njihovih pristojnosti na zadeve, ki nimajo ničesar skupnega z obrambo države pa je dejstvo, ki kaže na militarizacijo družbe in nima nobene zveze z opevanim podružbljanjem varnosti in obrambe.

Stavka je pri nas tisto nezaželeno a vendarle deloma tolerirano mejno dejanje, ob katerem se je vloga komitejev za SLO in DS prvič razgalila. Odkrito povedano je bila represivnost njihovih ukrepov v dosedanji praksi (vsaj v Sloveniji) manjša, kot pa bi lahko bila glede na zakonske možnosti, ki jih ti organi imajo. Nedvomno gre pri tem za vsaj delno prosvetljeno ukrepanje oblasti. Vprašanje pa je, kaj si lahko obetamo ob morebitnih ekoloških ali mirovnih de-

Družbene implikacije ekoloških omejitev rasti*

Andrej Kirn

Ne obstoji soglasje o tem ali ekološka kriza že obstaja kot dejansko ali kot resna možnost. Prišlo je do manifestacij številnih lokalnih in regionalnih kriznih ekoloških situacij in problemov, toda ne obstaja pa še globalna ekološka kriza v smislu radikalne degradacije sistemskih kvalitete in funkcij biosfere. Če so se lokalno manifestirale ekološke omejitve in imperativi, ni razloga, da bi dvomili, da ne obstajajo tudi globalne planetarne, čeprav jih morebiti nikdar ne bomo mogli tako ekzaktno empirično kvantificirati, da jih ne bi bilo mogoče spodbijati v imenu neskončnih znanstveno-tehnoloških možnosti izigravanja teh meja. Ekološka kriza je v svojem bistvu kriza družbeno-zgodovinskih pogojev človekove eksistence v biosferi. Dejanska ali potencialna ekološka kriza bo preraščala v krizo družbene reprodukcije in s tem tudi v politično krizo kreiranja razvoja in načina življenja. Ekološka kriza vse bolj izstopa tudi kot duhovno-vrednotna kriza, ko postavlja pod vprašaj ves dosedanji način življenja in dosedanje družbenoekonomske razvojne cilje in vrednote.

Iz dosedanjih ekoloških problemov in učinkov niso razvidne sociološke posledice in implikacije. Bolj so opazne ekonomske posledice (porast stroškov za sanacijo in preventivo ekološkega stanja, ekološki vplivi na inflacijske procese), politično formiranje ekoloških gibanj in njihovo politično oblikovanje, odnos javnosti do ekoloških pro-

* Pričujoči prispevek predstavlja nekoliko skrajšan referat, ki ga je avtor pripravil za 11. svetovni sociološki kongres v New Delhiju, avgusta 1986.

blemov in ekološko dvomljivih in tveganih razvojnih programov (npr. gradnje jedrskih elektrarn), medicinskih (patologija onesnaženega okolja), tehnoloških (ekološko spreminjanje proizvodnje in tehnologije).

Ni še možno razkriti direktne globalne empirične povezanosti med ekološkimi učinki, imperativi in omejitvami ter takšnimi tipičnimi sociološkimi kategorijami kot so socialna struktura, družina, vodenje, organizacija, upravljanje, spremembe v strukturi in značaju dela, politična moč, človekove svoboščine idr.

Ker se globalne družbe, njene strukture in institucije, še niso spremenile zaradi ekoloških imperativov, kriz in omejitev, zato je težko vzpostaviti zvezo med empirično sociologijo in empirično ekologijo. V tem je eden izmed vzrokov, da je veliko bolj razvita politična in ekonomska kot pa sociološka ekologija. Zaradi objektivno še ne razvidne zveze med sociologijo in ekologijo imamo zato predvsem opravka s produktivnimi politično-sociološkimi imaginacijami, ki konstruirajo posamične možne socioekonomske karakteristike ekološko diktiranega prehoda od konca izobilja k obdobju pomanjkanja (scarcity), od eksponencialne ekonomske rasti k ničelni rasti oziroma »steady state economy«, od visoke entropijske k nizko entropijski družbi. Čeprav je težko vzpostaviti direktne smiselne zveze med biološkimi, fizičnimi, ekološkimi in sociološkimi kategorijami, pa je iz širokega zgodovinskega konteksta možno reči, da je vsa dosedanja človeška zgodovina socioekološka, da so se ekološki pogoji in ekološke posledice vsake družbe artikulirali v temeljnih družbenih odnosih, v celotni družbeni strukturi, v razmerju med vasjo in mestom, v ideološki superstrukturi in v psihološkem percipiranju narave. Vsaka civilizacija in družba je transformirala svoje ekološke pogoje produkcije in potrošnje v sociološko, ekonomsko, kulturno vsebino, kjer jih je težko po veliki časovni distanci prepoznati in rekonstruirati. Če je zgodovina človeka hkrati tudi spreminjanje in prilagajanje narave po človeku, potem družbeni pokazatelji prilagajanja narave niso samo razvite produktivne sile, obseg in raznovrstnost materialnega bogastva, stanje rastlinskega in živalskega sveta, vode, zraka, zemeljske površine ampak tudi razvita družbena delitev dela, stanje znanosti, izobraževanja, kulture, komunikacij, trgovine, idr. Nismo še v zadostni meri razvili ekološkega branja, ekološkega dešifriranja človeške zgodovine, kar pa seveda ne more pomeniti vračanja k preseženim inačicam geografske deterministične koncepcije zgodovinskega razvoja.

Priznanje in zanikanje ekoloških meja rasti in razvoja

Kot na mnogih področjih znanja si tudi tu medseboj konkurirajo in borijo za teoretsko in praktično dominantno vlogo različni koncepti in načela:

1) Paradigma eksponencialne in linearne rasti

Teoretsko in praktično tako na globalni ekonomski, politično-programski kot na mikro podjetniški proizvodni ravni je v vseh družbah najbolj vplivna koncepcija, ki zagovarja možnost in nujnost trajne tehnološke in ekonomske materialne rasti z minimalnim upoštevanjem ekoloških mer, zgolj toliko, kolikor je to v neposrednem ekonomskem interesu in kolikor jih izsiljujejo ekološka družbena gibanja in splošne zdravstvene norme. Njeno glavno merilo napredka je še vedno rast družbenega bruto proizvoda. Prizna se, da ima materialna ekonomska rast tudi neželene ekološke in družbene posledice, toda nerast bi imela še večje in hujše. Ne sprejema primata ekologije pred ekonomijo v tem smislu, da bi morali kriteriji in norme ekonomije biti podrejeni kriterijem in normam ekologije. Nadaljuje, pogloblja in kvalitativno dokazuje pravilnost v bistvu klasične prosvetljenske pozicije, 17., 18. in 19. st., da so naravni viri brezmejni, če z njimi pravilno upravljamo in jih izkoriščamo. Dosedanji pozitivni ekološki trendi in rezultati to možnost dokazujejo. Tipični reprezentant te paradigme je v novejšem času knjiga *The Resourceful Earth. A response to Global 2000* (eds.) Julian Simon and Herman Kahn, Basil Blackwell 1984.

Takšno perspektivo in izhod iz obstoječega stanja si gotovo želi večina ljudi. To prepričanje bomo odkrili tudi pri socialističnih planernih nacionalno politično-ekonomskih programov, kot tudi na mikro institucionalni ravni. Za razliko od tipičnih ekonomskih »pro growth« knjig, ki so bile napisane zlasti pred letom 1970, pa je treba upoštevati okoliščino, da je ta knjiga nastala potem, ko je že desetine in stotine knjig spodbijalo smisel in možnost trajne rasti na omejenem planetu, omejenega vsaj v naslednjem smislu: razpoložljivosti mineralov, energije, prostora, plodne zemlje in sposobnosti biosfere, da kopiči in nevtralizira posledice polucije in degradacije okolja. Nobeno bogastvo ni absolutno ampak relativno glede na to, koliko se troši. To velja tudi za »the resourceful earth«. Koncept »the resourceful earth« je miselni, emocionalni in vrednostni ter ideološki balzam za vse tiste, ki jim je zaradi praktičnih aktivnosti, ideoloških in vrednostnih predstav tuja in nesprejemljiva vsakršna ideja o mejah rasti, »steady state economy« in podobno.

S čisto antropološkega in psihološkega osebnostnega vidika sta rast in razvoj gotovo nepogrešljivi za vse tiste, ki cenijo spremembe, inovacije in ustvarjalnost. S socialnega in humanističnega vidika je nujno, da se odpravi življenjska beda, lakota, nepismenost, nezmožnost izobraževanja, nedostopnost zdravstvenih uslug ipd. Z ekonomskega vidika naj bi bila rast potrebna zaradi rasti profita, dohodkov in zaposlenosti. Določen tip rasti je lahko nujna predpostavka za globoke kvalitativne razvojne spremembe. Da sta npr. Indija in Kitajska

odpravili lakoto in sami lahko prehranita svoje prebivalstvo, to ne predstavlja samo porast kmetijske proizvodnje, ampak tudi velikanški kvalitativen kulturni skok, ki je povezan z ustreznimi sociopolitičnimi spremembami v kontekstu katerih sta rast in razvoj. Onstran določene meje je rast lahko čisto umetno pospešena zaradi konkurenčnih, profitniških, političnih, vojaških razlogov. To deformira tudi ljudi v njihovih potrebah in ta deformacija s svoje strani sama postane gonilo nenehno razširjene družbene reprodukcije. Medsebojno se krepi in vzpodbujata deformacija na osebni individualni in globalno-strukturni družbeni ravni. Subjektivne želje in potrebe ter objektivni odnosi potiskajo razvoj vse hitreje, ne samo k lokalnim, ampak tudi k univerzalnim ekološkim omejitvam in jih skušajo ignorirati in ukiniti za vsako ceno. Znanost in tehnologija je njihov najmočnejši zaveznik v tem boju, čeprav nobena znanost in tehnologija ne more ustvarjati niti materije niti energije, ampak jo samo ustrezno preoblikujeta za človekove smotre. Ekonomska materialna rast je bila vseskozi povezana tudi s kulturnim in humanističnim napredkom, kolikor to zvezo niso deformirali razredni odnosi distribucije in monopola. V znanstvenotehnoloških razvitih deželah se prekinja zveza med rastjo in napredkom. Ekološke posledice so samo eden izmed pokazateljev te trgajoče se zveze. Rast postaja vse bolj brez razvoja kot kvalitativno zaželenega stanja družbe in posameznika. Ta situacija sili v radikalno prevrednotenje zveze med rastjo, razvojem in napredkom. Dosedanji prevladujoči ekonomski kriteriji razvoja (zlasti GNP), ki so imeli prej knjigovodstveni kot širši civilizacijski humanistični smisel, so se pokazali za nevzdržne. Prehod k analizi socialnih indikatorjev in kvaliteti življenja v sredini 70-tih let, je predstavljal pomemben odmik od prevladujočih ekonomističnih predstav. Pokazalo se je, da je materialna blaginja lahko zelo visoka, toda hkrati je nizka kvaliteta življenja v svojem moralnem, vrednotnem, psihološkem, socialnem, kulturnem pomenu. Vsi lokalni in parcialni ter kratkoročni kriteriji razvoja in rasti so nezadostni in se prej ali slej sprevračajo v svoje nasprotje: antirazvoj z dolgoročnih in globalnejših vidikov. Vsi kriteriji razvoja so v bistvu relacijski, ne pa absolutni. Vsi kriteriji razvoja so ali normativni, ciljni ali pa postfestno-komparativni, ko se novo stanje ocenjuje kot razvoj glede na minulo. Samo usklajenost različnih kratkoročnih in dolgoročnih lokalnih in globalnih kriterijev razvoja zagotavlja razvoj. Upoštevanje različnih kriterijev, ki se medsebojno omejujejo in ni mogoče enega optimizirati na račun drugega, ampak vsakega samo glede na celoto kriterijev determinira globalne omejitve celotnega razvoja. Veliko lažje je producirati »razvoj«, ko se enkrat daje prednost ekonomiji in popolnoma odmišlja ekologijo, drugič, političnim ciljem pred ekonomskim ali se favorizira ekonomski razvoj in se zapostavlja kulturni, moralno-vrednotni ter socialni razvoj. Integralno usklajen razvoj je nujno bolj umirjen od eksponencialnega parcialnega, sektorskega razvoja.

2) Paradigma nerasti — »steady state society«

Vsaka radikalna kritika najpogosteje preide v nasprotje tega, kar kritizira. Tudi radikalna kritika enostranske ekonomske, tehnološke materialne rasti je pristala na poziciji antirasti, ničelne rasti, »steady state economy« ipd. Sama ideja in praksa »steady state« je mnogo starejša od evforije in ideologije rasti. Človeštvo ima veliko daljše izkustvo z izredno počasno ali skoraj nerastočo ekonomijo kot z izredno rastočo. Rast produktivnosti dela in materialne blaginje se je komaj opazno spreminjala v stoletjih in tisočletjih. Vse predindustrijske predkapitalistične družbe so bile v ekonomskem, kulturnem in vrednotnem smislu statične družbe, družbe enostavne reprodukcije, kjer je tradicija imela primat nad bodočnostjo. Politične spremembe samega načina življenja in načina produkcije niso spremenile. Obseg potreb se ni bistveno širil. Če se je povečalo prebivalstvo, se je samo ustanovila nova rodovna, vaška ali mestna skupnost, ne da bi se revolucioniral sam način zadovoljevanja potreb. Tehnološka osnova družb je bila konservativna ne pa revolucionarna. Produkcija in potrošnja sta temeljili pretežno na obnovljivih virih (poljedelstvo, živinoreja, ribištvo). Usodno izčrpanje ali poslabšanje teh virov je ogrozil obstoj marsikaterih antičnih civilizacij ali pripomogel k njihovem propadu. Teoretični in psihični refleksi enostavne družbene reprodukcije je bila ideja reda, harmonije in cikličnega razvoja. Antična grška kultura je sicer poznala znanstveni, tehnični, kulturni, politični napredek v primerjavi s preteklostjo, toda ni pa utemeljevala niti potrebe niti nujnosti po stalnem materialnem napredku in rasti.

Moderni teoretiki meje rasti, stacionarnega stanja in izčrpanja naravnih virov imajo svoje predhodnike v J. St. Millu in Jevonsu. Začetni novoveški meščanski napredek se predstavi kot rastoče obvladovanje narave s pomočjo »technical arts«, da bi uživali sadove zemlje (R. Descartes, Francis Bacon). Pri Kantu, Fichteju, Schellingu, Heglu se družbeni razvoj predstavi predvsem kot razvoj samega človeka, njegovih zmožnosti, razvoj duha, inteligence. Fichte sanja, kako bo združeno ne pa razdvojeno človeštvo, kjer se fizična bremena stalno prevalijo samo na en del, skupno obvladovalo naravo.

V klasični marksistični tradiciji se strneta obe liniji razvoja. Marx-Engelsova ekološka dediščina je miselno fascinantna, toda preplaval jo je politični, ekonomski in tehnološki voluntarizem socialističnih družb in postmarksovskega mišljenja ter ekonomski pragmatizem in znanstveno-tehnološki voluntarizem kapitalistične prakse, prilaščanja narave. Že nekaj let poteka tako na Vzhodu kot na Zahodu, pa tudi v tretjem svetu, arheološko izkopavanje klasične marksistične ekološke dediščine. Marx in Engels sta bila vseskozi »zelena« in ne samo »rdeča«. Marxova koncepcija družbenega razvoja je tako ekološko eksogena (upošteva naravno bazo produkcije in potrošnje) kot endogena (konflikti med produktivnimi silami in produkcijskimi

odnosi, med družbeno zavestjo in družbeno bitjo, med dejanskostjo in percipiranimi možnostmi, so izvor družbenih sprememb).

V nadaljnjem razvoju je marksistična družbena misel postala vse bolj endogena in vse manj eksogena. Preroško je Marxovo ekološko opozorilo v Kapitalu tehnološkemu voluntarizmu, da ni mogoče uloviti rib v reki, kjer rib ni. Dve bistveni omejenosti pa obstajata v ekološkem horizontu Marx-Engelsovega mišljenja:

a) Neomejen razvoj produktivnih sil kot oblika razvoja človeka samega, univerzalnosti njegovih potreb in ustvarjalnosti ne zadeva na ekološke omejitve in imperitive.

b) Resni ekološki problemi kot so uničevanje zemlje in človeka samega, kot dveh izvorov vsega bogastva, izvirajo zgolj iz neustreznega načina produkcije, iz kapitalskega družbenega odnosa do narave ne pa tudi iz ontoloških karakteristik funkcioniranja tehnologij v ekosistemih in iz ekološko neprimerne, parcializirane znanosti, ki se opredmeti v takih tehnologijah. Seveda pa ne smemo zanemariti vprašanja, koliko so te karakteristike že posredovane z imperativi po ekonomski učinkovitosti in konkurenčnosti razširjene reprodukcije tako socialističnega kot kapitalističnega tipa.

Millova ideja o bodočem stacionarnem stanju družbe je za več kot sto let prehitela svojo teoretsko aktualnost, kdaj pa bo lahko postala praktično aktualna pa še danes ne vemo, ker so izredno šibke družbenopolitične sile, ki bi jo lahko realizirale in ker so izredno močne družbenopolitične sile, ki ji nasprotujejo. Namesto praktičnega, poteka miselna elaboracija možnega stacionarnega stanja. V sedanji mladi generaciji, ki odklanja vrednote in kulturo rastoče ekonomije nastaja politični kapital in volja za obrat in prehod k »steady state society«.

V bližnji ali bolj oddaljeni bodočnosti bo treba preiti k ustaljeni enostavni družbeni reprodukciji, saj v biosferi nič ne raste in se ne razvija trajno niti linearno in še manj eksponencialno. »Ekonomija« biosfere je predpostavka družbeni ekonomiji ne pa obratno. Družbena ekonomija se lahko razvija le znotraj ekonomije biosfere. Ekonomija biosfere pa ne rabi za svojo predpostavko ekonomijo družbe, lahko pa seveda družbena ekonomija poslabša in razruši ekonomijo biosfere in s tem ukine tudi samo sebe. Družba kot del biosfere se ne more tehnološko trajno razvijati na račun uničenja ali poslabšanja drugih komponent biosfere (zraka, vode, biomase), ki niso samo za družbo življenjske predpostavke, ampak jih rabijo tudi ostala živa bitja, ki omogočajo človekov obstoj. Družba ni edini porabnik ekonomije biosfere. Življenjske komponente in življenjski prostor mora pustiti svojim ostalim partnerjem v biosferi. Že dalj časa se pogloblja paradoks, da človek na račun kvantitete in raznovrstnosti svojih potreb ogroža kvaliteto zadovoljevanja svojih temeljnih bioloških potreb po vodi, zraku, kvalitetni hrani in da posredno ruši pogoje, ki to zagotavljajo (uničevanje gozdov, favne in flore). Človeška civilizacija zaradi svojih edinstvenih ustvarjalnih zmožnosti, zaradi svojega znanja in tehnologije, še ne more računati na privilegij

neomejene rasti v biosferi kot da lahko vse viře naredi za neizčrpne, da vse ekološke posledice s to isto rastjo lahko prepreči ali nevtralizira po svoji volji in želji, in da lahko v nedogled tekmuje z rastočo ekonomsko in socialno kontraproduktivnostjo. Obstojijo meje nasičenja biosfere s tehnosfero oziroma spreminjanje biosfere v tehnosfero. Te meje obstojijo za celotno civilizacijo ne glede na politično-ekonomski sistem. Nekatero visoko razvite znanstveno-tehnološke družbe anticipirajo meje razvoja in rasti tudi za vse ostale družbe, ne da bi jih kdo vprašal, če s tem soglašajo.

»Steady state society« ali ožje »steady state economy« naj bi imela naslednje karakteristike:

- enostavna reprodukcija kapitala, prebivalstva in trošenje naravnih virov;
- prevladujejo majhne produkcijske enote;
- trg obstaja, toda v omejenem obsegu;
- čimvečja lokalna, državna produkcijska in potrošniška samozadostnost, kar zmanjšuje možnost in potrebo meddružbenih konfliktov;
- čimvišja decentralizacija in lokalna samouprava;
- »steady state community« nagrajuje in vzpodbuja predvsem koooperativnost ne pa tekmovalnost;
- primat organske poljedeljske proizvodnje, ki ni visoko kemizirana in tehnizirana, ker brez te prioritete ni mogoče uresničiti čimvišje lokalne in državne samozadostnosti;
- sedanja obrnjena piramida strukture aktivnega prebivalstva, kjer je najmanjši odstotek zaposlenih v poljedelstvu in največ v terciarnem in kvartalnem sektorju bi se postopoma preobrazila v svoje nasprotje;
- upad migracijskih procesov in turistične dejavnosti;
- »steady state« ni nujno tehnološko in kulturno primitivno in ne implicira perfektni statični sistem;
- možne so najrazličnejše prehodne oblike od sedanje eksponentne rasti k »steady state society«;
- materialno zadovoljevanje je pretežno povezano z obnovljivimi viri in z izkoriščanjem sončne energije;
- »steady state« je združljiv z različnimi političnimi sistemi, torej tako s socializmom kot kapitalizmom;
- apelira se zlasti na visokorazvite znanstveno-tehnološke države, da bi prakticirale politiko prehoda k »steady state society«, kar pa seveda ne izključuje, da posamezniki, družine, korporacije, skupnosti, regije lahko podvzemajo korake za prehod k »steady state existence«;
- blag, mehak, postopni, razumno uveljavljeni »steady state« je nekaj drugega, kot nasilno uveljavljeni »steady state« zaradi nezmožnosti nadaljevanja rasti.

»The wealthy areas, particularly the United-States, have a potential, hence obligation, to develop steady state policies with in their own borders before promoting birth control, conservation, political reform,

or values change for other countries« (Dennis L. Meadows, *A Alternatives to Growth* 1977, str. XXV.).

Sodim, da niso še dozorele potrebe, prisila, spoznanje niti v javni množični, niti v politični zavesti, da je prehod k »steady state« pozitiven in sprejemljiv odgovor na težave in zadrege eksponencialne rasti.

3) Paradigma kvalitativnega razvoja z amplicirano rastjo

V strokovni zavesti in političnoekonomskih programih nacionalnega razvoja, kjer se skuša resno upoštevati ekološko dimenzijo, se uveljavlja kompromisna rešitev med eksponencialno rastjo in vizijo »steady state society«: možno je združiti kvalitativni razvoj, materialni in kulturni z ekološkimi omejitvami in imperativi, tako da se ekološko preobrazi sedanjo tehnologijo, racionalnejše in bolj ekonomično upravlja z naravnimi viri. Možno je trajno uskladiti razmere med naravo in družbo, ekonomijo in ekologijo, ekologijo in tehnologijo. V teh programih se pogosto resno računa z jedrsko energijo, manj resno pa s sončno energijo. Poudarja se pomen reciklaže, trajnost proizvodov in orodij, pomen substitutov pa tudi nekaterih elementov iz vizije »steady state society« (ekološki pomen malih produkcijskih enot, pomen poljedelske proizvodnje, decentralizacija in samouprava), toda hkrati se odločilni pomen pripisuje bodoči visoki in kompleksni tehnologiji: mikroelektroniki, robotiki, avtomatizaciji, informatiki, novim materialom, biotehnologiji, kemiji ipd. Poudarja se pozitiven ekološki učinek, ki ga prinaša mikroelektronska revolucija glede varčnejše uporabe energije in materialov, hkrati pa se pogosto spregleda in zamolči, da te visoke produktivne tehnologije zahtevajo v bistvu fantastično razširitev proizvodnje in s tem dvigajo na novo spiralo pritisk na naravne vire in z njim povezanih polucijskih učinkov. Pozitiven učinek ekološke racionalnosti je tako zmanjšan ali celo izničen z razširjeno reprodukcijo. Tehnološki proces pridobivanja silicija je ekološko destruktiven. V sami mikroelektronski industriji se uporabljajo kemične substance, ki so izredno nevarne.

Tudi v tej razvojni paradigmi ni prostora za priznanje načelnih ekoloških omejitev. Hkrati pa ni v njej ne v koncepciji »steady state society« razčiščena zveza med količinskimi in kvalitativnimi aspekti razvoja. Vsaka rast vodi prej ali slej do pozitivnih ali negativnih kvalitativnih razvojnih sprememb, obratno pa tudi trajen razvoj kot kvalitativen proces ni mogoč brez rasti določenih količinskih parametrov. Moralno in kulturno-umetniško oblikovanje sodobnega človeka si ni mogoče zamisliti brez določene kvantitativne ravni materialnih sredstev kot so knjige, šolske zgradbe, gledališča, razpoložljivost radijskih in televizijskih aparatov, materialna sredstva družbenega komuniciranja ipd. Seveda pa ni potrebno, da bi človek imel dva televizorja, da bi bil umetniški in kulturni učinek večji. Odločilna je sama vsebina programa. Celo moralni razvoj, če ga ne razumemo zgolj kot proces subjektivne intelektualne duhovne meditacije, ampak kot bogastvo človekove komunikacije in interakcije z drugimi ljudmi, zahteva razpoložljivost določenih materialnih sredstev in možnosti.

Kvalitativni razvoj današnjega eksperimentalnega in empiričnega znanja pa tudi teoretičnega, ki je s tem neločljivo povezan, ni mogoč brez količinskega inputa v opremo, kadre, literaturo, komunikacije. Če se priznava zgolj možnost trajnega kvalitativnega materialnotehnološkega razvoja, to še ne pomeni nujno odpoved rasti. V »steady state« konceptu bi bilo dosledneje priznati, da če se bolj ali manj fiksirajo materialnotehnološke strukture, ki niso primitivne, vendar različne od sedanjih, da se s tem fiksira tudi duhovni, moralni, kulturni in socialni razvoj. Tistim, ki jim je zlezal pod kožo aksiom razvoja kot nekaj vrednega, dobrega in zelenega to takoj vzbudi nelagodno občutje, da je to nekaj negativnega in konservativnega, kar je treba preprečiti in se mu izogniti. Toda takšno ustaljeno moralno-kulturno stanje je lahko mnogo bogatejše in kvalitetnejše od naše zdajšnje kulturne in socialne dinamike.

Ker smo šele na začetku ne pa koncu večje racionalnosti in optimizacije v koriščenju naravnih virov in preprečevanja polucije, ko postajajo vidni prvi lokalni in regionalni rezultati, je to osnova za koncept, da je možno trajno uskladiti neomejen socialni, ekonomski, tehnološki razvoj, če že ne rast z možnostmi biosfere in geosfere, kolikor se bodo nadaljevali dosedanji pozitivni trendi. Od tod črpa svojo argumentacijo tudi študija *The Resourceful Earth*. Takšno stališče zastopajo številni naravoslovci, inženirji, družboslovci in politiki tudi iz socialističnih dežel.

To je v bistvu nepreverjena pozitivna ekstrapolacija kot so nepreverjene negativne ekstrapolacije. Nimamo nobenega zakona, ki bi teoretsko utemeljil možnost perfektne sprave med tehnologijo in ekologijo, zlasti še s predpostavko, da se obremenitve biosfere razširjajo količinsko in kvalitativno. Zakon entropije in razna ekološka načela dokazujejo ravno nasprotno, da ta sprava ni nikdar popolna, vedno se plačuje neka ekološka entropijska cena, v kakšnem obsegu in kako hitro, to pa je v človekovih rokah ter realizirano prek karakteristike socialno-ekonomskega sistema in njegovih institucij.

4) Paradigma entropijsko regresivnega razvoja

Nujnost postopnega regresivnega entropijskega družbenega razvoja je najbolj dosledno razvil v svojih delih Georgescu Roegen. Zaradi entropijske narave materialnih in energetskih procesov tudi »steady state society« ne zagotavlja trajnega obstoja, seveda pa neprimerno daljšega kot eksponencialna rast ali trajen kvalitativen razvoj z implikacijami kvantitativne rasti. Tudi ustaljena ekonomija ne more premagati zakona entropije. Tehnologija sama zavisi od virov nizke entropije (minerali, fosilna goriva). Če so ti omejeni, so omejene tudi tehnološke možnosti za nenehno povečanje antientropijske racionalnosti (trajnost proizvodov in delovnih sredstev, čimmanj odpadkov, čimmanjša poraba energije in mineralnih virov glede na končni produkt idr.). Za

trajnejši obstoj človeštva v biosferi je treba minimizirati ne pa maksimizirati snovne in energetske tokove v ekonomskem sistemu. Zakon entropije dopušča velik razpon svobode in možnosti za drugačno ekološko ponašanje. Ko se bodo te možnosti uresničevale, se bodo hkrati tudi zoževale in izčrpale.

Zakon entropije se bo začel uveljavljati vse bolj v svoji čisti naravoslovno-tehnološki nujnosti ne pa več na predimenzioniran deformiran način zaradi potratniške produkcije in potrošnje in nesmotrne družbene organiziranosti. Tedaj bo ekološko-tehnološka zvičajnost heglovskega razuma pritisnjena ob zid in koncept rastočih optimizacij, racionalizacij in inovacij, ki zagotavljajo spravo med trajnim družbenim razvojem in biosfero, bo izčrpal svoje možnosti. Tedaj bo šele postala praktično aktualna in prepričljiva alternativa »steady state society«, ki jo je ob sedanji mednarodni tehnološko-ekonomski soodvisnosti možno uresničiti le na planetarni ravni, čeprav je mogoče korake k takšnemu prehodu začeti na lokalni ravni, za kar pa imajo neprimerno večje možnosti tiste dežele, ki diktirajo znanstveno-tehnološki in ekonomski razvoj in prisiljujejo s tem tudi vse ostale, da ga sprejmejo, če nočejo še poslabšati svojega ekonomskega in političnega položaja.

5) Paradigma katastrofičnega razvoja

Možnost katastrofičnega, kataklizmičnega razvoja seveda ni izključena, toda najmanj zaželena.

Glede na ekološke meje rasti in razvoja je možno vse opisane paradigme skržiti na tri osnovne:

a) Ni nikakršnih fizičnih in ekoloških meja rasti in razvoja, so zgolj notranje, družbene omejitve.

b) Obstojijo samo konkretne zunanje fizične ekološke meje, ki pa so relativnega, prehodnega značaja in se premagujejo z znanjem, tehnologijo in z ustrezno družbeno akcijo in družbenimi spremembami. Obstojijo pa razhajanja v oceni ali so sedanje konkretne ekološke omejitve radikalne, ki zahtevajo obrat in prehod v novo sončno ero (Fritjof Capra) ali pa so neradikalne in se premagujejo zgolj s korekcijo in reformo dosedanjih trendov.

c) Obstojijo ne samo relativne, ampak tudi načelne, absolutne, neprekoračljive omejitve, ki nas silijo k novemu stanju ali v smeri »steady state« ali k katastrofi ali k postopni regresiji.

Vse te variante imajo tudi svoje vrednotne konotacije, ki izhajajo iz različnih zgodovinskih, kulturnih, ideoloških usedlin in iz različnega vrednotenja življenja. Možno je, da se bodo te paradigme med seboj vse bolj odtujevale in bo racionalna komunikacija med njimi otežkočena. Vse tri paradigme združujejo pripadnike različnih političnih in svetovnonazorskih opredelitev. V teh paradigmah se prelivajo zelene, rdeče in črne barve. Proti gradnjam jedrskih elektrarn so npr. v Jugoslaviji tako komunisti kot nekomunisti, verni in ateisti, politični konservativci, ki jim je v napoto samoupravljanje in socializem

ter zmerni in radikalni levičarji, inženirji in družboslovci, znanstveniki in laiki.

Variacije nekaterih družbenih implikacij ekoloških meja rasti in razvoja

O družbenih implikacijah je možno govoriti samo, če se prizna realnost navedenih paradigem pod b in c. Implikacije se izvajajo iz možnih ekoloških meja in imperativov ne pa le iz doseženih načelnih, absolutnih meja. Ker gre za anticipacijo možnih načelnih meja, te ne dopuščajo vsestransko vnaprejšnje egzaktno kalkuliranje in jih je možno vse dotlej, dokler rast še uspešno funkcioniра, spodbijati z ekstrapolacijo pozitivnega izkustva iz preteklosti ter z neopredeljenimi možnostmi bodočnosti. Meje ne izhajajo samo iz števila prebivalstva, ampak iz obsega in raznovrstnosti njegovih potreb ter tehnološkega in družbenega načina njihovega zadovoljevanja. Ko se zavračajo načelne ekološke meje, se vedno na nekaj pozablja. Ko se dokazuje, da zemlja lahko prehrani 15, 20 ali celo 50 milijard ljudi, se ne odmišlja samo ekoloških učinkov kemiziranega kmetijstva, ampak tudi to, da je potreben prostor ne samo za pridelovanje hrane, ampak tudi za druge aktivnosti in potrebe: delo, razvedrilo, zdravstvo, izobraževanje, transport idr. Ko se dokazuje neizčrpnost virov, pogosto izpadajo ocene v koncentraciji, globini in oddaljenosti virov in ali so dolgoročno ali kratkoročno dostopni ali pa sploh niso dostopni zaradi ekonomskih, tehnološko-energetskih razlogov ali zaradi ekoloških tveganj. Tudi vsemogočnost institucije ima svoje omejitve. Biološko potrebo po vodi in zraku ni mogoče nadomestiti z nečim drugim. Vse družbene implikacije ekoloških meja so vsaj ambivalentne, če že ne polivalentne. Ta neopredeljenost ni samo posledica tega, da se implikacije nanašajo na nekaj, kar še ni empirično razvidno, ampak tudi zato, ker realizacija možnih implikacij zavisi od bodočih človekovih odločitev v razvoju.

Ambivalenca izobilje — pomanjkanje (»affluence — scarcity«)

Nekateri avtorji sodijo (N. Ophhls, Anne and Paul Ehrlich, Wolfgang Harich), da se zaradi ekoloških fizičnih omejitev, pomanjkanja naravnih virov in nemožnosti preprečevanja rastočega onesnaženja postavljajo meje našega ekonomskega prilaščanja narave in s tem tudi rast obsega in raznovrstnosti zadovoljevanja naših potreb. Nimamo sicer predstave o zgornji meji izobilja, vemo pa, kaj pomeni spodnja meja pomanjkanja, ki ogroža celo človekov fizični obstoj. Če ameriški in in evropski materialni življenjski standar ni dosegljiv za vse prebivalstvo planeta, potem je to kardinalno prvorazredno dejstvo neizmernih ekonomskih, političnih in kulturnih implikacij. Skozi vso zgodovino

je večina ljudi imela predvsem izkušnje s pomanjkanjem, ne pa z izobiljem. Vsako pomanjkanje še ni katastrofalno, še ne predstavlja nujno revščino in bedo. Pomanjkanje se nanaša na tisto, ki je že zadovoljevalo človekove potrebe, pa ni več dostopno mnogim ali vsem v zelenem obsegu. Ekološke izvore pomanjkanja je treba ločiti od politično-ekonomskih.

Ekološki izvori in meje pomanjkanja bodo zaostriili politično-ekonomske vzroke pomanjkanja in poglobili družbena nasprotja in neenakosti. Ekološki izvori pomanjkanja, da bi se enakopravneje porazdelili, bodo v socialistični družbi krepili že sedaj obstoječe neustvarjalno egalitarnost. V vseh sistemih bi bilo pričakovati večjo vlogo države in zmanjšanje vloge trga. Možnost nastajajoče sfere pomanjkanja je odvratna tako za tiste, ki se že nahajajo v izobilju kot za tiste, ki se skušajo izkopati iz obstoječega pomanjkanja. Vsi politično-ekonomski programi načrtujejo proizvodnjo izobilja, ne pa pomanjkanja. Izvori ekološkega pomanjkanja bodo spremenili sedanjo strukturo proizvodnje. Primarne potrebe: hrana, stanovanje, obleka, zdravstvene usluge bodo zožile obseg kulturnih in socialnih aktivnosti. Strahovito bi se zmanjšala ali povsem usahnila turistična dejavnost. Odmiranje tega sektorja bi temeljito spremenilo sedanjo podobo mnogih nacionalnih gospodarstev. Radikalno bi se spremenila dosedanja razmerja med ekonomsko sfero in ostalimi družbenimi sektorji. Zmanjšala in zožila bi se vloga terciarnega in kvartalnega sektorja. Nastop trajnega in splošnega pomanjkanja v razvitem svetu, bi temeljito spremenil dosedanje mednarodno ekonomsko povezanost. Če izobilje za vse trajno ni možno, a splošno pomanjkanje za vse nezaželeno, potem je mogoča še tretja pot med izobiljem in pomanjkanjem: skromnost, varčnost, zmernost, ko ni stanje revščine in ljudje ne občutijo, da jim mnoge stvari manjkajo in bi jih morali imeti, pa jih to onesrečuje. To je povezano tudi z duhovno vrednotno preobrazbo človeka. Konec dosedanjega izobilja za en del človeštva, lahko pomeni tudi konec duhovnega in moralnega propadanja in obubožanja v tem izobilju. Dalekosežne so seveda tudi ideološke-vrednote implikacije ekološkega pomanjkanja. Globoko prizadane vse »progrowth« in »prodevelopmnet« koncepcije vključno z marksistično vizijo komunističnega izobilja, kjer naj se realizira načelo: vsak po svojih potrebah in vsak po svojih možnostih. Nekateri celo mislijo, da ekološke meje in imperativi pomenijo konec marksizma, konec zgodovinskega materializma in komunistične vizije. Vsakomur po potrebah še ne pomeni nujno, da ima vsak neomejene potrebe. Ekološka omejitev potreb in razvoja produktivnih sil ne odpravlja možnosti in potrebe po enakopravnosti, ampak jo nasprotno še povečuje, ker se ne bo mogoče več zanašati na razvoj, ki daje šanse vsem, tudi tistim, ki jih dosedaj niso mogli ali niso znali izkoristiti. Prednost razvoja bi bila v tem, da vsaj absolutno, če že ne relativno, zmanjšuje neenakost in neenakopravnost. Nedvomno pa je potrebna temeljita ekološka preobrazba vsega marksističnega mišljenja, zlasti v njegovem dosedanjem praktičnem politično-ekonomskem funkcioniranju, ki ne upošteva dovolj fundamentalno ekološko dimenzijo.

Lokalna samozadostnost nasprot mednarodni ekonomski tehnološki soodvisnosti

Svetovni trg je ustvaril svetovno zgodovino, ukinil lokalno samozadostnost in lokalne ekološke produkcijske in potrošniške meje prestavil v planetarne. Po J. Forrestru se mnoge dežele ponašajo tako kot da bodo vedno lahko zadovoljevale svoje potrebe po energiji, surovinah in hrani od zunaj. Toda svetovne meje rasti postajajo vse bolj tesne. (J. Forrester, *New Perspectives on Economic Growth* v: Meadows Dennis (ed.), *Alternatives to Growth 1977*, str. 110). Ker ima skoraj vsaka država vsaj nekatere svoje materialne predpostavke zunaj sebe, v drugih državah, bi skrčenje planetarnih možnosti za rast in razvoj lahko okrepilo medsebojno povezanost in sodelovanje. Ni nujna perspektiva J. Forrestra: »When both the source of the problem and the potential solution are believed to lie across the border, war appears to be the only answer«. (prav tam, str. 110). Nekatere države po J. Forrestru živijo nad svojimi geografskimi možnostmi in so povečevale število prebivalstva s pomočjo uvoza. Če naj vsaka država po Forrestru uskladi svoj obstoj s svojimi geografskimi možnostmi, potem bi to praktično pomenilo konec svetovne trgovine, kar bi potegnilo za seboj tudi silno zmanjšanje obsega svetovnih komunikacij in migracij. Po Marxu je svetovni trg spremenil lokalno eksistenco individuov v empirično svetovno, univerzalno. Praktična empirična univerzalnost in soodvisnost ukinja miselno partikularnost in je po Marxu silila ljudi, da mislijo vse bolj v svetovnih kategorijah. Možno smer razvoja, ki jo je nakazal Forrester, bi v temelju spremenila dosedanjo mednarodno sodelovanje. Zmanjšal bi se trend k univerzalnosti in homogenosti in povečal trend k samozadostni raznovrstnosti, ki ne bi imela eksistenčne potrebe po sodelovanju in povezanosti.

Možnosti in nujnost ali nezaželena utopija: »steady state« socializem in komunizem

Mogoče se bo kdo iz socialističnih dežel hudomušno in ironično nasmešnil, češ še ta nora ideja nam je potrebna, ali se mar ni socialistična ekonomija v svojem zaostajanju za mikroelektronsko, biotehnološko informatično revolucijo in sploh za visokimi tehnologijami že dovolj nevarno približala »steady state«. Izsiljena »steady state« zaradi neuspele rasti v bistvu konservira obstoječe stanje na ruševinah nezmožnosti rasti, medtem ko premišljena postopna preobrazba k »steady state« pomeni ustvarjanje novega načina produkcije in potrošnje in sploh celotne kulture. Če je za ustvarjalni ekspanzivni kapital to zastašujoča vizija, ne bi smela biti za socialistične in komunistične imaginacije. »Steady state« je za njihove protagoniste združljiv tako s »small scale capitalism« kot s »small scale socialism«. Ta politična ambivalentnost »steady state« je vprašljiva za tiste, ki so obremenjeni s horizontom Marxovega mišljenja, saj je rast nujna notranja lastnost narave kapitala, ki skuša odpraviti vse družbene in fizične

omejitve svoje nenehne razširjene reprodukcije. Iz dosedanjega poznavanja kapitala bi bilo možno reči, da je kapitalistična »steady state society« čisti absurd in utopija. Ali pa se bo kapital izkazal sposobnega, da se bo zaradi nepremostljivih ekoloških fizičnih omejitev in imperativov ter da bi ohranil svojo eksistenco, pretvoril v nerastoči kapital? Za kapital je verjetno še vedno sprejemljivejši izhod biti nerastoči kapital kot biti nikakršen kapital. V naravi družbene lastnine ni imanentnega pritiska in zakona po nenehni rasti kot je v kapitalu, zato bi bila socialistična in komunistična »steady state society« bolj realna možnost kot kapitalistična »steady state society.« Edini pritiski za rastjo in razvojem bi izhajali iz obsega in raznovrstnosti potreb, iz potrebe po ustvarjalnosti, po novosti in drugačnosti ter v sedanjih razmerah iz povezave socialističnih ekonomij z logiko kapitala in njegovega diktiranja konkurence in smeri znanstvenotehnološkega razvoja. Ne sme pa se pozabiti še na nekaj bistvenega. Tako kapitalistična kot socialistična razširjena reprodukcija sta ujeti v skupno zakonitost, ki deluje tako na temelju kapitala kot na temelju družbene in državne lastnine: skrajševanje družbeno potrebnega delovnega časa za proizvodnjo produktov in uslug, ki nenehno omogočajo razširitev in poglobitev družbene delitve dela in s tem tudi nenehno razširjeno reprodukcijo. Ta zakonitost se uveljavlja v vsej dosedanji zgodovini, najmočneje pa od industrijske revolucije dalje. Ta zakonitost družbenega razvoja, ki je bila odkupljena za ceno rastočih obremenitev naravnih virov, ekosistemov pa tudi njihove degradacije, sedaj prihaja v vse ostrejše protislovje z ekološkimi omejitvami in imperativi. Lažje kot kapital bi se socialistična družbena reprodukcija zadovoljila z dejstvom, da mora rast svoje ustvarjalnosti in svojih potreb, ki jo omogoča delovanje zakona skrajševanje družbeno potrebnega delovnega časa, podrediti ekološkim mejam in imperativom. S tem bi socialistična misel in praksa dala velikanski prispevek k trajnejšemu obstoju človeške civilizacije v biosferi. Perspektivni obstoj celotne civilizacije in vsake družbe bo moral temeljiti na naslednjih aksiomih:

- a) Na mejah in možnostih, ki jih postavljajo obnovljivi viri, katerih stopnja uporabe ne more preseči stopnjo njihovega obnavljanja. Izkoriščanje teh virov mora ohranjati ekosistemske kvalitete.
- b) Na neobnovljivih virih, s katerimi je treba ravnati izredno varčno, kar se mora izkazati v prizadevanju za čimvečjo trajnost proizvodov, za čimmanjšo porabo energije in mineralov na enoto proizvoda in za čimvečjo stopnjo obnavljanja z recikliranjem in opuščanjem vsake nepotrebne proizvodnje, ki se zajeda v naravno doto človeštva in daje svoj prispevek k poluciji okolja.
- c) Na maksimalnem spoštovanju ekoloških norm in spoznanj. V tem pogledu se mora ekonomija podrediti ekologiji. Brez ekonomije sicer ni možno živeti, toda tudi ne z ekonomijo, ki ruši svoje lastne biološke predpostavke.
- d) Usmeritev k minimizaciji ne pa k maksimizaciji materialno-energetskih procesov in aktivnosti, da bi s tem zmanjšali tudi entropijske učinke teh procesov, ki zmanjšujejo kvaliteto življenja.

Nesporno so na obzorju vse znanstveno-tehnološke možnosti za osvoboditev človeka od odtujenega dela v materialno-tehničnem in politično-ekonomskem smislu, toda obstaja velika nevarnost, da bi ta osvoboditev bila odkupljena za ceno nove fantastične ekološke degradacije biosfere in strahovitega pritiska na naravne vire, ki bi odvzel možnost eksistence bodočim generacijam. Takšna pot ukinjanja odtujenega dela bi bila največji civilizacijski in humanistični absurd. Vseobča človeška emancipacija ima smisel, če lahko trajno ohrani svojo naravno podlago. Biosfera je krožno-ciklični sistem, zato ne more prenesti trajnejše eksponencialne in neeksponencialne rasti nobenih svojih komponent, tudi ne človeške civilizacije, ki je del biosfere, znotraj nje in živi od nje.

Ne samo rastoči kapitalizem, ampak tudi rastoči socializem in komunizem ni združljiv z možnostmi in omejitvami biosfere našega planeta. Kljub sedanji absolutni dominaciji »progrowth« in »prodevelopment« mišljenju in prakse ima bodočnost »steady state society«. Vzporedno s sedanjo »progrowth« in »prodevelopment« orientacijo, je potrebna radikalna kritika te usmeritve in konstruktivna miselna in praktična elaboracija prehoda k »steady state« socializmu in komunizmu. Bodočnost bo preverila razmišljanje ali je možen tudi »steady state« kapitalizem.

Literatura

- Anučin V. A., Geografičeskij faktor v razvitii občestva, Mysl, Moskva 1982.
Bookchin Murray, The Ecology of Freedom, Cheshire Books, Pao Alto 1982.
Balbus Isaac D., Marxism and Domination, Princeton university Press 1982.
Capra Fritjof, The turning point. Science, Society and the Rising Culture, Simon and Shuster, New York 1982.
Commoner Barry, The Powerty of Power, New York, Bantam 1977.
Commoner Barry, The Closing Circle, Bantam Book 1972.
Commoner Barry, The Politics of Energy, New York Knopf 1979.
Daly Herman, Steady State Economics, San Francisco 1977.
Daly Herman E., Umana Alvaro F., (ed.), Energy, Economics, and the Environment. Conflicting Vies of an Essential Interrelationship, West-view Press Colorado 1981.
Daly E. Herman (ed.) Economics, Ecology, Ethics. Essays toward a steady state economy, W. H. Freeman and Company, San Francisco 1983.
Daly E. Herman (ed.), Toward a steady-state economy, W. H. Freeman and Company, San Francisco 1973.
Ehrlich Paul R. and Ehrlich Anne H., The End of Affluence, Rivercity Press, New York 1974.
Economic Growth in the Future. A Growth Debate in National and Global Perspective, Edison Electric Institute McGraw-Hill Book Company 1976.
Global 2000. Der gericht an den Präsidenten, Frankfurt am Main 1980 (prevod iz angleščine).
Gruhl Herbert, Ein Planet wird geplündert, Fischer Verlag, Frankfurt am Main 1975.
Gruhl Herbert, Das irdische Gleichgewicht, Erb Verlag Düsseldorf 1982.
Gorz André, Ecologie et Liberto edition galiléé 1977.
Georgescu Nicholas-Roegen, The Entropy Law and the Economic Process, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, Ondon 1971.

Harich Wolfgang, Kommunismus ohne Wachstums? Rowohlt Reinbeck 1975.

Kenneth Eilson D., (ed.), Prospects for Growth. Changing Expectations for the Future, Praeger Special Studies, New York 1977.

Kimon Valaskakis, Sindell Peter S., Smith Graham J., Fitzpatrick Iris-Marin, The Conservator Society. A Workable Alternative for the Future, Harper and Row Publishers, New York, Hagerstown, San Francisco, London 1979.

Kerry V, Smith (ed.), Scarcity and growth Reconsidered. The John Hopkins University Press, Baltimore and London 1979.

Leibin V. M. »Modeli mira« i obraz čeloveka. Kritičeskij analiz idej Rim-skoga kluba, Moskva Izdajatel'stvo političeskoj literatury, Moskva 1982.

Meadows H. Donella, Meadows L. Dennis, Randers Jorgen, Behrens III William W., The Limits to Growth, A Potomac Associates Book, London 1972.

Meadows Donella, Richardson John, Bruckmann Gerhardt, Groping in the dark. The first decade of global modelling, John Wiley and Sons, Chichester, New York, Brisbane, Toronto, Singapur 1982.

Mishan E. J., The Economic Growth Debate. An Assessment, L. George Allen and Unwin LTD, London 1977.

Meadows Dennis L. (ed.), Alternatives to Growth, A Search for Sustainable Futures, Ballinger Publishing Company, Cambridge, Massachusetts 1977.

Odum, Howard T./Odum Elisabeth C., Energy Basis for Man and Nature, McGraw-Hill Book Company, New York 1981 (Second edition).

Ophuls William, Ecology and the Politics of Scarcity. A Prologue to a political theory of the steady state, W. H. Freeman and company, San Francisco 1977.

Parsons Howard L. (ed.), Marx and Engels on Ecology Greenwood Press, London 1977.

Redclift Michael, Development and the Environmental Crisis. Red or Green Alternatives, Methuen, London and New York 1984.

Rifkin Jeremy, with Howard Ted, Entropy. A new world view, The Viking press, New York 1980.

Simon L. Julian and Kahn Herman, The Resourceful Earth. A Responce to Global 2000, Basil Blackwell 1984.

Sauvy Alfred; Croissane Zero? Calmann-Levy 1973.

Confusio linguarum

(o problematiki in problematičnosti koncepta arhitekturnega »jezika«)

Janko Zlodre

»Allora c'è un ordine del mondo!« gridai trionfante.

»Allora c'è un po' d'ordine in questa mia povera testa,« rispose Guglielmo.*

»In ko bo ta ščipalnik stal na mojem ubogem nosu,« je dejal Viljem, »bo morda nekaj reda tudi v moji glavi«. (*ancora più non c'è più.*)

V izvirniku:

»Allora c'è un ordine del mondo!« gridai trionfante.

»Allora c'è un po' d'ordine in questa mia povera testa,« rispose Guglielmo, (Tega stavka v slovenskem prevodu ni.)

In quel punto rientrò Nicola portando una forcella quasi finita e mostrandola trionfalmente.

»E quando ci sarà questa forcella sul mio povero naso,« disse Guglielmo, »forse la mia povera testa sarà **ancora più** ordinata.«

»Torej vendar je red na svetu!« sem zaklical zmagoslavno.

»Torej vendar je nekaj reda v tej moji ubogi glavi,« je odgovoril Viljem. (Stavek, ki manjka v slovenskem prevodu).

Idolum domačih gorečnežev arhitekture

Lotil se bom problematike, ki se je pri nas, kar je verjetno že obče znana stvar, prvič eksplicitno zastavila februarja l. 1980 v uvodniku

* Umberto Eco, *Il nome della rosa*, Milano 1984, 210.

V slovenskem prevodu (*Ime rože*, Ljubljana 1984, 224—225):

»Torej vendar je red na svetu!« sem zaklical zmagoslavno.

V tistem hipu se je vrnil Miklavž in ponosno kazal skoraj izgotovljen ščipalnik.

Arhitektovega biltena z naslovom Arhitektura kot arhitektura, in ki je bila »znanstveno« obdelana v raziskovalni nalogi Pojemovna opredelitev arhitekturnih elementov (UI SRS) novembra istega leta. Čeprav se vprašanja arhitekturnega »jezika« ne bom lotil tako, kot se ga je lotila slovenska »teorija« arhitekture — gre za povsem različne intencije —, to še ne pomeni, da se te teorije sploh ne bom lotil. Problematiko arhitekturnega »jezika« sicer lahko obravnavamo, ne da bi se hkrati dotaknili teorije, ki se proizvaja v okrilju omenjene revije, a tedaj, vsaj za vesoljno občestvo slovenskih arhitektov, sama stvar ne bi bila tako zanimiva. Seveda pa ne gre le za vprašanje zanimivosti. Neposredno soočenje je nujno predvsem zaradi **političnih** implikacij tega diskurza. Na samem začetku lahko naštejemo nekatere druge razloge soočenja, ki niso tako obvezujoči. Prvič, ker se, vsaj navidez, gibljem na področju, ki ga je ta teorija že zasedla in ker so njeni doneski že skupna »lastnina« in locus communis arhitekturnega diskurza; drugič, ker bi pot, ki jo nameravam ubrati, ne bila tako zabavna, in tej zabavi se vsekakor ne mislim odpovedati; tretjič, zato ker šele z eksplicitnim soočenjem v zabavni obliki lahko izpolnim zahteve tiste cause finalis, v imenu katere se začne in konča vsak diskurz o arhitekturi in diskurz arhitekture: **etike**.

To ne pomeni, da mi gre za obujanje polemike v okviru takšne ali drugačne etike, s tem bi zapadel konjunktorni ideološki (politični), tj., obskurantistični govorici o etiki in morali. Odpoved ni neko voluntaristično dejanje, ampak ima naravo nujnosti, ki izhaja iz samih intencij in je pogoj teoretskega, analitičnega postopka. Etika teoretskega postopka se pokaže, ko teorija o etiki ničesar ne pove. Etika teorije je njen molk o etiki. Končno, v tem eseju mi gre predvsem za »un po' d'ordine in questa mia povera testa«.

Problematike in problematičnosti koncepta arhitekturnega »jezika« se bom dotaknil prek prebiranja pri nas uveljavljene (vodilne) arhitekturne teorije. Uvodnik in »raziskovalna« naloga predstavljata tako rekoč njeno »rojstvo«, uvodnik je nekakšen sinopsis naloge in prebiranja nekaterih tekstov o razsvetljenski arhitekturi (Kaufmann, Tafuri, Teyssot, Vidler). Branje razsvetljenskih diskurzov o arhitekturi je nujno zaradi tega, ker prav ti konstituirajo novoveško problematiko arhitekturnega »jezika«, pa tudi zato, ker se slovenska postmodernistična teorija arhitekture pri iskanju svojih »izvorov« med drugim sklicuje tudi na razsvetljenstvo. Pri tem me ne zanima toliko tisto, kar ta teorija hoče reči, temveč predvsem tisto, kar pove nehote in nevede in o čemer ničesar noče vedeti, pa čeprav v zadnji instanci zelo dobro »ve«, za kaj gre. Začel bom z razčlenjevanjem tiste oblike, ki predstavlja rojstvo, intencije in problematiko te teorije in ki hkrati pokaže njeno lastno problematičnost. Skratka, začel bom z uvodnikom.

Kako se torej problematika arhitekturnega »jezika« zastavi na Slovenskem in ali se kot problematika (vprašanje) sploh zares zastavi?

Uvodnik, ki dokončno sankcionira radikalni prelom z bližnjo preteklostjo — »obetajočim letom 1968« — je nekakšna »avtorefleksija«

dotedanjega delovanja članov redakcije Arhitektovega biltena, »analiza« krize sodobne arhitekture, razodetje občega »bistva« arhitekture kot umetnosti (Arhitekture) in napoved njene obnove, ali bolje, Odrešitve. Zaradi vsega naštetega, presežka uvodnika, pravzaprav lahko govorimo o manifestu, ki ni napisan v obliki manifesta, ampak **liturgičnega** obreda. Tekst je sestavljen iz kopice paralogizmov (napačnih sklepov) in že na prvi pogled kaže na pomanjkljivo poznavanje zgodovine arhitekture, tistega, na kar se sklicuje. Pri tem podjetju poznavanje zgodovine in pravilno sklepanje navsezadnje niti ni potrebno, saj gre predvsem za kanoniziranje neke nove vere (doktrine). To pa ne pomeni, da ta vera, zbrkljana ali skrpana iz številnih napačnih sklepov, mistifikacij, falsifikatov zgodovine in poljubno naštetih imen, ni tudi neka vednost. Tudi ta vera, tako kot vsaka druga, je neka vednost, saj je vera vedno že oblika vednosti, in če ne bi bilo tako, potem sploh ne bi bilo mogoče verjeti. Kakorkoli že, prav ta vera je v arhitekturi sprožila določene »pozitivne« učinke, ki pa presegajo okvir tega eseja. Čeprav gre res samo za **kvaziintelektualnost**, pa je prav ta oblika intelektualnosti vzbudila zanimanje za zgodovino arhitekture, za branje in modrovanje, torej za samo intelektualno, in je skoraj edina oblika intelektualnosti v polju slovenske arhitekture. Ali drugače, je pač tista **institucija**, ki jo predstavljajo in ki se predstavlja kot »vrh« slovenske vednosti o arhitekturi in ki se hkrati predstavlja, žalibog, kot razsodnik in cenzor vednosti in projektiranja; je pač tista instanca, ki »ve« in govori v imenu Resnice oz. Arhitekture. Resda mi gre za samo stvar, a se argumentom ad hominem ne morem izogniti. To teorijo poskušam spodbijati z njenimi lastnimi trditvami, če ne drugega zato, ker ima **stil** odločilno vlogo pri njenem oblikovanju, in kot vemo, vsak stil je vedno že neki hominis. Tu končno niti ne gre za kakršnegakoli hominisa, individuuma, ampak za **kolektiv**, uvodnik je njegova idealna reprezentacija, ki si je nadel posebno krinko in ki se predstavlja kot magister pecoris (sacrorum), Patronus arhitekture, gospodar njene Resnice. To pomeni, da mi pravzaprav ne gre za argumentum ad hominem, ampak samo za relativizacijo te kolektivne krinke.

Za to, da se zabava začne kar na začetku oblikovanja arhitekture kot arhitekture, poskrbi slovenska teorija, ki si za moto postavi naslednje besede: »Smoter simbolnega procesa je v tem, da prične nebivajoče bivati, da je nekdo postal nekaj zato, ker je bil govoril« (citirano po AB). To, da se velika resnica arhitekture konstituira v Lacanovem imenu, da se z Lacanom legitimizira njeno ustoličenje, niti ni tako paradokсно. Pri Lacanu, in ne samo pri njem, se bere le tisto, kar je koristno, kar lahko ustreza neki apriorni resnici. Najrazličnejša spoznanja, najrazličnejše teorije in ideologije, ki so med sabo celo inkompatibilne, so ukrojene po njeni edinstveni meri. Vse skupaj res nima nikakršne zveze z Lacanovimi analizami, ima pa zvezo s specifičnim načinom produkcije te teorije. Ne mislim kazati na nesmisel takšnega početja. Vsako še tako nesmiselno početje ima vedno že neki smisel; »neposredna kritika« nesmisla je prav tako nesmiselna, ali

bolje, je vedno prekratka. Ne gre mi torej za to, da bi dokazoval, kaj je Lacan ali kdorkoli drug resnično rekel in da gre tu pač za eklatantno nerazumevanje. Ne gre mi za ponavljanje tistega, kar je že tako očitno. Zanima me namreč tisto, kar se s tem nerazumevanjem in šibko argumentacijo proizvaja. Iz konfuzije, ki se zakriva za Lacanovim imenom, bom skušal razbrati strukturo njenega »krojenja«. V tej »preiskavi« pa ne želim izvedeti, kdo je dober in kdo podel, ampak odkriti sledi, ki jih ta korpus (cadaver) pušča za sabo.

Moto, ki se uporablja kot razodetje velike resnice arhitekture, nam dejansko razkrije resnico te teorije. Naši teoretiki spregledajo, da se »resnica nikoli ne pove v celoti, da se »vse resnice nikoli ne pove, ker je ni mogoče vse izreči: v celoti je neizrekljiva, ker za vso resnico zmanjka besed. Zmanjka pa besed, ker resnica sama ni cela, ni vsa.« Bojno geslo se uporablja kot informacija, pri tem pa se prezre, da je vsaka informacija dvoumna in da vedno še nekaj evocira, priključuje nekaj drugega; naši teoretiki so prav tam, kjer mislijo, da govorijo, dejansko vedno že govorjeni. Lacanove besede evocirajo neko željo, a tu vsekakor ne gre za željo po spoznanju. Temu kolektivu gre za to, da se iz »nebivajočega« spremeni v »bivajoče«, da **nekaj** postane. Govori se zato, ker se v Lacanovih besedah dobesedno prebere lastna želja in najde sredstvo njenega uresničenja. Govori se, in če se pri tem govorjenju (besedičenju) kaj »ve«, potem je to, da je za to, kar se hoče postati, končno vseeno, kaj, kako in o čem se govori, pomembno je le to, da se govori in da ima ta govor neko »posvečeno« obliko. To je edini pogoj in način, da se postane, ker se hoče postati, ali z drugimi besedami, da se naredi Ime. Ne oživlja se samo ena od možnih podob arhitekture, ne zagovarja se takšna ali drugačna poetika, ampak se reprezentirana podoba arhitekture predstavlja kot »cela« Arhitektura. Ne deluje se le v njenem imenu, ampak se z njo celo identificira. Inkarnira se njeno ime in neprestano ponavlja: **Architecture c'est moi.**

Subjektu (kolektivu) te govorice gre za to, da se prek govorice, zanj je že vsaka govorica teorija, vzpostavi kot **Architectus**. Noče biti torej samo architecton (stavbenik), ampak zasnovatelj, izumnik, skratka: Stvarnik. Če Lacanove besede na začetku uvodnika razkrijejo neko resnico, potem razkrijejo resnico tega kolektiva, izdajo njegove resnične namere. Razkrijejo nam ne neke svete resnice Arhitekture, ki naj bi se razodela temu kolektivu, ampak njegovo **profano** resnico: resnica te teorije je, da sploh **ni** teorija. Praktičnodružbena funkcija prevladuje nad teoretično (ali spoznavno) funkcijo, in če sem za ta diskurz vse doslej uporabljal termin teorija, lahko odslej naprej mirne vesti uporabljam termin, ki mu resnično ustreza: **ideologija**. A vrnimo se h govorici sami, k tistemu, kar kroji in kar s tem krojenjem izumlja.

Krojenje se začne z nekakšnim rezanjem, obračunom. Slovenska ideologija arhitekture, še preden stopi v dom »svetega«, najprej obračuna z lastno »pogonsko« preteklostjo, toda ne le z njo; obračunati mora

še z nekom drugim, s tistim, s katerim tako vsi obračunavajo. Obračun z drugim (modernizmom ali modernim gibanjem) je vsilila še vedno prisotna ideološka konjunktura (postmodernizem), specifika »kritike«, ki jo obravnavam, pa je v tem, da z lastno preteklostjo in Modernim gibanjem obračuna na »en mah«. Če je v tridesetih letih bojda »kazalo, da je mogoče arhitekturo utemeljiti le z zanikanjem preteklosti, z zanikanjem simbolnega«, so tudi subjekti tega diskurza po »obetavnem letu 1968«, tako pravijo sami, verjeli podobno. Podobnost pa ni le v tem, da so tako eni v tridesetih letih kot drugi v poznih šestdesetih letih nekaj zanikali, ampak tudi v tem, da so verjeli podobno, to je: »Da smo bliže bistvu, da smo bliže resnici kot kdajkoli«. V tem je torej »bistvo« tistega, kar se je »kazalo« enim in drugim. Že sam termin moderno gibanje (»CIAM, internacionalni stil in funkcionalizem«) je ideološka redukcija, s takšno izjavo o »bistvu« modernega gibanja pa se še bolj reducira to, kar je že tako neka redukcija. Tako splošno določena »podobnost«, ki je lahko podobna vsemu in ničemu, je pravzaprav podobna le sama sebi; konec koncev, prav to je svojska značilnost tega diskurza. Ob tem neverjetnem »zgodovinskem« odkritju »identitete« med modernim gibanjem in subjekti tega diskurza sem prisiljen pristaviti, da je ideologija v svojem napuhu in napihovanju res brezmejna in neskončna. Zdi se mi, da se to, kar se je kazalo v tridesetih letih, nekaterim ideologom kaže šele danes, a ostanimo raje pri tistem, kar se jim je kazalo pred tem.

»Pretekla« vera je bila utemeljena na »resnicah«, vedno gre za resnice in ne za spoznanja — utemeljevanja tu ne gre razumeti v smislu argumentacije (dokazovanja), ampak v smislu »zidave« ideološkega »temelja« —, na resnicah urbanih sociologov, advokativnih planerjev, squatterjev, črnograditeljev in drugih, in ne na »resnicah« arhitektov. Urbani sociologi in ostali so »pripovedovali«, verjetno so nekateri med njimi nekaj malega tudi napisali, in pri tem verjetno ni vedno šlo le za bajke, da je »mesto kolektivna institucija, ki je v vsakem času odsev določenih družbenoekonomskih odnosov« in da je arhitektura »forma, katere vsebina je vpisana v socialnem programu«. O Sancta simplicitas!

Danes je verjetno vsakomur jasno, da tisto, kar je kazalo v tridesetih letih, ni tisto, kar je kazalo leta 1968. In četudi je t. i. modernemu gibanju v »bistvu« res šlo le za nekakšno »zanikanje preteklosti«, kar seveda ni res, potem leta 1968 ni šlo za isto zanikanje, preprosto zato, ker ne gre za isto preteklost. Prav neverjetno je, kako močna je amnezija pri tistih, ki govorijo o »kolektivnem spominu«. Ali nam kolektivni spomin, s katerim imamo opravka, ne dokazuje le to, da je ta sintagma samo evfemizem za pozabo, ki jo proizvaja ideologija? Končno, ne gre za to, ali smo za ali proti preteklosti, ampak za to, kako se ta za ali proti zgodovinsko konstituira, kakšna je njena forma, kakšna je njena funkcija in kakšni so njeni učinki v določeni (zgodovinski) obliki projektiranja in zidave (če nam gre za teorijo, seveda). Zanikanje takšne ali drugačne preteklosti arhitekture je legitimno sredstvo projektiranja, tudi s t. i. zanikanjem preteklosti se

projektirajo arhitekture, ali pa morda hiše, ki so jih sprojektirali veliki mojstri moderne arhitekture, sploh niso arhitekture. Kolikokrat se še mora ponoviti, da se zanikanje preteklosti arhitekture zgodovinsko konstituira že od Quattrocenta dalje, pred tem zidava verjetno sploh nima nikakršne preteklosti (zgodovine), in da ima svoje specifične zgodovinske oblike. Ali je sploh mogoče projektirati, ne da bi s tem aktom že nekako zanikali preteklost? In ali se slovenska ideologija arhitekture ne konstituira prav s svojevrstno obliko zanikanja preteklosti? Subjekti te ideologije prezrejo, da je zanikana preteklost navkljub in prav zaradi zanikanja vedno že tu, v tekstu, in da prav ona še vedno določa njihov diskurz, ne da bi oni to vedeli. Prav zanikana preteklost je struktura tega diskurza, je tisto, kar ga strukturira, je njegov »manko«. Če ta diskurz sploh kaj zanika, bolje, odpravi, potem so to le **razlike** med modernim gibanjem in njim samim, med obliko, v kateri zanika moderno gibanje in obliko, v kateri zanika on sam. Arhitekti modernega gibanja so zanikali arhitekturo kot »arheološko pokopališče«, a so tudi njihove arhitekture postale del novih »arhitekturnih pokopališč« oziroma **arhitekturnih buđoarjev** in Wunderzimmrov. Arhitektom modernega gibanja, če ne drugega, »resnice« niso pripovedovali ne urbani sociologi ne advokativni planerji, da o squatterjih in črnograditeljih sploh ne govorim, ker jih pač v ideološkem obzorju tega »gibanja« ni bilo. Omenjeno povzemanje tistega, kar so pripovedovali urbani sociologi in advokativni planerji je, milo rečeno, neustrezno. Verjetno tudi med njimi obstajajo nekakšne razlike, te so recimo vpisane že v besedah, ki označujejo njihovo dejavnost; med črnograditelji in squatterji, ki veliko več delajo kot pa pripovedujejo, pa bi po mojem skromnem mnenju zelo težko našli koga, ki bi mu lahko pripisali omenjeni trditvi o mestu in arhitekturi. Kakorkoli že, vse to, kar ta diskurz proizvede v prvih **dveh** odstavkih, in to ni vse, vsega ni mogoče izčrpati, ker pač za to vedno zmanjka besed, vse to, kar se mu prikaže, se nam zgodi, če z lastno preteklostjo ali preteklostjo koga drugega hočemo obračunati v obliki **kratkega kurza**. **Reductio**, ki navidez nima meja, neprestano buta ob svojo edino mejo, **ad absurdum**.

Vsi absurdi, na katere naletimo v dveh odstavkih (dvanajstih stavkih), so signum, bolj stigma, še bolj **macula** (madež, pega, znak, znamenje, sramota, zanka) slovenske ideologije arhitekture. Ta pa ni toliko določena z neko posebno (arhitekturno) vsebino, šibko argumentacijo in nevednostjo, kolikor s samo intencijo (željo) in obliko pisanja, v kateri se ta želja reprezentira: z značilnim lapidarnim, za vse ljubitelje »domače« in »razumljive« besede, **klenim** pisanjem. Analiza koncepta arhitekturnega »jezika«, ki ga proizvaja ta ideologija, torej ni mogoča brez analize »jezika« te ideologije.

Vera, s katero smo imeli opraviti doslej, pa je bila »prav toliko utopična kot tista, ki oznanja arhitekturo tridesetih let našega stoletja«, je bila »utopična na način, kakor je utopična vera v absolutnost resnice same na sebi«. Kaj pa je tisto, kar subjektom tega diskurza razkrije »utopičnost« njihove vere? »Čas«. Na tem mestu ugo-

tovimo, da subjekti niti ne obračunavajo s preteklostjo, ampak za to poskrbi kar čas »sam na sebi«. Čas omogoči relativizacijo preteklih resnic in konstituira alibi za početje v preteklosti. Čas, ki pomeni tisto, kar je bilo včeraj in to kar je danes, nastopa kot univerzalna kategorija, ki istočasno odpravlja preteklost, predstavlja alibi za stranpota v preteklosti in ki tokrat, zdi se dokončno določi razodetje nove večne in absolutne resnice (vere): «Kakor da ne bi imel vsak čas svoje resnice». Veritas filia temporis.

Resnica je torej hči časa, in to tistega, ki ga predstavlja linearni čas koledarja. Ker smo vsi tako ali drugače otroci svojega časa (koledarja) in so zablode preteklosti samo produkt časa, lahko skupaj s časom nadaljujemo korakanje k večni resnici; za spravo med preteklostjo in sedanjostjo, oprostitev grehov iz preteklosti, ki je pogoj potovanja v »večnost«, pa je tako ali tako poskrbel že čas. Če ima vsak čas svojo resnico, kako se potem lahko pojavljajo »iste« resnice v različnih časih? Kako lahko, kljub različnim časom obstaja »vedno enako«? Zakaj se v »istem« času pojavljajo različne resnice? Te aparate, kakor tudi vseh ostalih, diskurz, ki jih proizvajajo, ne more razrešiti. Čas kot **deux ex machina** ali **lapis philosophorum** — povsod tam, kjer nastopijo težave, se ideologija arhitekture, vsaj slovenska, oprime »splošnega filozofarstva« — postavi subjekte »resnice« na novi »konec«: »Danes stojimo na drugem koncu. Na današnjem«. Konec koncev, tu gre za samo klenost kot klenost, klenost samo na sebi, in le Bog ve, kaj vse lahko ta klenost pomeni. Povem lahko le to, da je funkcija tega koledarskega časa in njegovih »resnic« prav v tem, da zakrijejo zgodovinski čas, ki jih pravzaprav vzpostavlja.

Na tem »današnjem koncu« je zrasla nova vera — videli smo, kaj je bila včeraj, videli bomo, kaj je danes, o tistem, kar bo jutri ne morem govoriti, saj nisem prerok — v univerzalni pomen, obče »bistvo« arhitekture. Razodetja nismo bili deležni vsi, ampak samo izvoljenci, ki so se postavili na ta »današnji konec« — dejansko jih je tja postavil čas — in ki na tem koncu stojijo »v veri, da je bistvo arhitekture v prvi vrsti znotraj zgodovinskega razvoja arhitekturne stroke«. Tudi tu se pove več kot se hoče povedati, pove se nekaj drugega. Če smo do tu mislili, da je »bistvo« arhitekture v arhitekturi (»umetnini«), tu odkrijemo, da je »bistvo« arhitekture »v prvi vrsti« znotraj »zgodovinskega razvoja stroke«. Ker arhitektura kot umetnina ni isto kot arhitektura kot stroka, razen seveda, če tudi stroka ni neka »umetnina«, stroka in umetnina nimata in ne moreta imeti istega »bistva«. Tu gre pravzaprav za svojevrstno (ideološko) razmejitev kompetenc v razmišljanju o arhitekturi. »Bistvo« naj bi bojda lahko opredelil le arhitekt, pač zaradi tega, ker je arhitekt, kot da bi bila arhitektura le njegov »predmet«. Kot da številni filozofi, zgodovinarji, umetnostni zgodovinarji, pisatelji in sociologi niso razmišljali prav o arhitekturi kot arhitekturi. Omenim lahko npr. Hegla in Ingardna. Kot da nihče drug razen arhitekta ne more ustrezno misliti o arhitekturi, že zaradi tega, ker ni arhitekt, in kot da že samo dejstvo, da je nekdo arhitekt zagotavlja ustrezno razmišljanje o arhitekturi.

Končno, kakšno bi sploh bilo razmišljanje o arhitekturi, če bi za merilo razmišljanja veljalo le razmišljanje arhitektov? A vrnimo se raje spet k »bistvu«.

Kot bomo videli, se samo »bistvo« ni porodilo na »današnjem koncu«, ampak ga je s tega današnjega konca in v današnji veri šele mogoče uzreti. Ker iz samega teksta nisem mogel razbrati, kako se stopi na ta privilegirani »konec«, domnevam, da je celotna zadeva stvar božje milosti.

Če smo doslej imeli opraviti le z mistifikacijami, redukcijami in kolidarskim časom, ki relativizira vse resnice razen **ene**, tiste, ki se razkrije na »današnjem koncu«, se šele na tem koncu stvar docela zaostri, izostri in izstopi v vsej svoji »luči«. Na sceno stopi fantazma, ne nekakšna nebogljen prikazen, marveč ona sama, edina in edinstvena Fantazma vladajočih ideologij, **Tisočletna zgodovina**: »Že pred dobrima dvema tisočletjema je Vitruvij zapisal...«

Z današnjega konca lahko torej »v prvi vrsti« govorimo o nekem občem »bistvu« le, če smo arhitekti, ki so uzrli to Prikazen in spregovorili v njenem imenu, s tem pa smo se tudi sami konstituirali kot prikazni. Tisočletna zgodovina nam pri tem vsestransko pomaga. Ponuja nam najrazličnejša Imena. Za zahodnega svobodomisleca, ki govori v njenem imenu in kot se zanjo spodobi, vsaj ko govori o arhitekturi, je značilno, da ne sprejema vsega, kar mu ponuja, ampak vse ponujeno »smiselno« selekcionira in razvršča. Svobodomislec, ki je obseden z »rojstvom«, »začetkom« oziroma »izvorom«, začne tam, kjer je bojda tako začetek tisočletne zgodovine, kakor začetek njega samega: v antiki. Ker je **De architectura libri decem** edini ohranjeni antični spis o zidavi, se začne s sakrosantno figuro Vitruvija. To kar ideologija išče, pri Vitruviju tudi najde. Značilnost slovenske ideologije arhitekture, in verjetno vsakega vladajočega ideološkega diskurza, je, da pač vedno najde tisto, kar išče. In če tega takoj ne najde, potem najde sovražnika, grešnega kozla, ki mu to onemogoča. Ker pa sovražnika v trenutku, ko ga najde, tudi takoj likvidira, spet najde tisto, kar išče. Sovražnik je stalni pogoj, ki temu diskurzu zagotavlja, da je »zmaga« (»bistvo«) vedno na njegovi strani. Ta diskurz, ki ne pozna poraza, nikoli ničesar ne zgubi. Vse najde prav zaradi tega, ker vselej že vse ima, ker vselej že vse »ve«.

Kakšno pa je to »bistvo«, ki se najde pri Vitruviju? Bojda je Vitruvij pred »dvema tisočletjema« takole opredelil obče »bistvo« arhitekture: »V vsem, zlasti pa v arhitekturi je prisotno dvojje: označeno in tisto, kar označuje«. Eureka! Kljub tej čudežni najdbi pa ta le ni tako nedvoumna kot bi pričakovali od nekega »bistva«. Vitruvijeva opredelitev »bistva« arhitekture — arhitektura je »znak« — je namreč tako splošna, nedoločena, pove preveč in premalo, da zahteva »pojasnilo«: »Ta Vitruvijeva misel pove, da je imela arhitektura že v antiki pomen simbolnega v prostoru.« Še enkrat se pove tisto, kar je povedal že Vitruvij, le da je Vitruvij veliko bolj ekonomičen. Pove se, da je znak nekaj, kar označuje, kot da lahko obstaja neki

znak, ki ne bi ničesar označeval, neki simbol, ki ne bi ničesar simboliziral, in kot da je arhitektura, če že je neki »znak«, lahko »znak« še kje drugje kot v prostoru. »Bistvo« arhitekture je torej neka »misel«, ki nam »pove«, da arhitektura nekaj »ima« in da je to kar »ima« neki »pomen«, ali drugače, arhitektura je neka stvar, ki je v prostoru in ki v prostoru »govori«. Tu smo že na ravni banalnega. Vse stvari so pač neki znaki, ti so v »prostoru in času«, arhitektura je torej »znak« kot vse ostale stvari, le da je to, kar je prisotno v vseh stvareh, **zlasti** prisotno v arhitekturi. Iz »pojasnila« ne zvemo, zakaj je to, kar je prisotno v vseh stvareh, **zlasti** prisotno v arhitekturi, zvemo pa, kakšen je ideološki pomen tega **zlasti**. Če smo pričakovali, da se bo konceptualiziral ideologem znaka pri Vitruviju in v arhitekturi in če ta diskurz izneveri naša pričakovanja, se ne izneveri lastnemu poslanstvu. Opre se na Vitruvijev »**zlasti**« in se takoj spopade z ideološko pomembnejšim vprašanjem »primata«: »To (da je imela arhitektura že v antiki pomen simbolnega) je obenem primat človekovega vpisa v prostor, kar ji ni mogla odvzeti niti tiskana beseda«. Kot da tiskana beseda z arhitekturo tekmuje za primat v prostoru. Tu gre pravzaprav za to, da naj bi bila arhitektura, po svojem »bistvu«, po »svoji misli«, tista označevalna praksa, ki ima primat med vsemi drugimi označevalnimi praksami. Ker je to »bistvo« neka misel, zdi se mi, da do sedaj še nobena arhitektura ni mislila, mislijo le subjekti — arhitektura »sama po sebi« nima nobenega »bistva«, ker sama po sebi ne eksistira —, in ker arhitekturo vedno proizvajajo neki subjekti (kolektivi), arhitektura je vedno (zgodovinski) produkt nekih subjektov za druge subjekte, potem tudi subjekti tako ali drugače govorijo o njenem »bistvu«. Diskurz o »bistvu« arhitekture, ki ga obravnavam, po svojem »bistvu«, niti nima veze z arhitekturo kot arhitekturo, neko njeno »avtonomijo«, skratka »formo«, ampak s konstituiranjem subjektov tega diskurza. Če ima arhitektura po svojem »bistvu« neki primat, to pomeni, da imajo primat določeni subjekti, kolektivi, razredi, in če arhitektura »govori« o nekem primatu, potem govori le o primatu teh subjektov, kolektivov, razredov. Arhitektura, ki govori, da je arhitektura tista umetnost, ki ima primat, dejansko hoče primat pred vsemi ostalimi »umetniki«. Prav Architectus naj bi bil tisti, ki med vsemi sesalci, primati — polopicami, opicami in ljudmi — zaseda mesto primata (prvaka). In če že arhitekti, zaradi specifičnih zgodovinskih okoliščin, niso med primati — med Slovenci nikoli niso niti bili, to mesto so in še vedno zasedajo pisatelji —, jih na ta njihov mitološki status spominjajo politiki, ki si tako pogosto prilaščajo ime Architectusa. Pristaviti moram, da v antični Grčiji architecton nad ostalimi »obrtniki« ni imel nikakršnega primata. Politik ali Arhitekt, to je le evfemizem za Stvarnika. Ta Stvarnik pa je: **Bog** in **Batina** (predvsem Batina).

Tisočletna zgodovina je prikazen, s katero se ta Batina vzpostavlja, legitimizira in deluje. Ker je »bistvo« arhitekture v tem, da ima to kar »ima« primat, nam ta navidez povsem »avtonomni« diskurz o arhitekturi kot arhitekturi, o arhitekturi kot umetnosti, razkrije arhi-

tekturo kot reprezentacijo in tehniko gospodstva. Tudi v tem »nedolžnem« tekstu, ki mu gre samo za arhitekturo kot umetnost, se razkrije zgodovinsko specificirana razredna pozicija.

Verjetno je že jasno, da je poskus konsekventnega branja tega nekonsekventnega uvodnika, ta je v svojem obzorju še kako konsekventen, težaško delo. Z njim se ne bi niti ukvarjal, če ne bi šlo za politične razsežnosti te govornice, politične konsekvence v arhitekturi, v družbenem. Videli smo, da je ideološka razsežnost vdrla na nekem navidez nevtralnem in nedolžnem mestu, pri Vitruviju, ali z drugimi besedami, pri poudarnem prislovu zlasti. Noben diskurz ni čist ali nedolžen, ker ni nobene čiste ali nedolžne, »nezainteresirane« besede. Opozoriti moram, da mi ne gre za neko drugo Resnico, ampak za razločevanje, ločevanje, podvajanje, diferenciranje in, če hočete, za razdiranje tega mesta velike resnice, ki je zbrkljana iz drobcev zgodovinskega korpusa arhitekture in ideologij, na katerih »parazitira« ta retorični diskurz. Gre mi za »anatomijo« ali »arheologijo«: teorijo, in to tisto, ki če že vztraja pri nekem primatu, »vztraja pri primatu označevalca nad označencem«, primatu »forme« nad »vsebino«.

Subjekti na Slovenskem vladajočega diskurza o arhitekturi so obče »bistvo« arhitekture v »prvi vrsti« iskali in našli »v zgodovinskem razvoju stroke«. »Bistvo« arhitekture, ki ga odkrijejo, je resda »izven prostora in časa«, je nekaj absolutnega, univerzalnega, a prav znotraj tega zgodovinskega »razvoja« se zgodi, da arhitektura zgubi svoje »bistvo«, svoj primat, ki naj bi ga imela vse do »zadnjega preloma stoletij«. Pri periodizaciji te zgube nastopijo določene težave. V »raziskovalni« nalogi tako lahko npr. preberemo, da so arhitekti šele »v polovici našega stoletja izgubili stik s tistim, kar je v vsej zgodovini gradnje bistveno enako«. Ne prva ne druga periodizacija se ne argumentira in zdi se, da je za to obliko »raziskovanja« značilno, da se že vsaka izjava predstavlja kot argument. A tu me niti ne zanimajo takšne in drugačne težave tega diletantskega zgodovinpisja, zanima me nekaj »bistvenejšega«, tiste težave, ki nastopijo s specifično opredelitvijo »bistva« arhitekture. Arhitektura je »znak«, to je tisto, kar naj bi bilo »v vsej zgodovini gradnje bistveno enako«. To kar naj bi bilo v vsej zgodovini bistveno enako, je le neka abstrakcija, ki pa ne more veljati za »razumno abstrakcijo«, kakor npr. pojem dela pri Marxu.

To bi bil lahko morda le pojem arhitekture »nasploh«, kolikor bi zares poudarjal, utrjeval skupne opredelitve in nam s tem prihranjal ponavljanje. Toda tudi to splošno bi bilo močno razčlenjeno, razcepljeno v različne opredelitve, nekaj tega bi pripadalo vsem obdobjem, drugo pa bi bilo skupno le nekaterim, marsikatere opredelitve pa bi bile skupne »najmodernejšemu in najstarejšemu obdobju«. Težava s »pojmom« arhitektura je na žalost v tem, da ga je nasploh zelo težko razumno opredeliti. Med vsemi razumnimi opredelitvami arhitekture mi je še najbližja klasična opredelitev, ki ne pravi, da je arhitektura »znak«, marveč *ars aedificandi*, »umetnost, umetniija,

obrt oziroma tehnika zidave, kjer tehnike ne gre razumeti v novejšem smislu. Ker je, kot pravi Braco Rotar v **Pomenih prostora**, »arhitektura že po definiciji ars ali **technè**, umetnost v antičnem ali srednjeveškem pomenu, to se pravi, nekaj takega, kot so medicina, glasba, slikarstvo ali retorika«, se lahko reče, »da že ta opredelitev pomeni, da njen »diskurz« (njena teorija in hkrati njena artikulacija) nima sistematične koherence in enopomenskosti znanstvenega diskurza«, to tudi pomeni, da termin arhitektura ni znanstveni (teoretski) koncept in da teoriji (znanosti) ne gre za opredeljevanje arhitekture »nasploh«; naloga teorije ni v nekakšnem opredeljevanju občega »bistva«, ampak v konceptualiziranju, analizi tistega, kar se (zgodovinsko) vpisuje v to empirično kategorijo. Ali kot pravi Braco Rotar na nekem drugem mestu, v **Risarjih : Učenjajih**: »Arhitektura, strogo vzeto, ni predmet znanosti, teoretski koncept, pač pa učinek strukturiranega skupka konceptov. Konstitucija tega skupka navsezadnje odloča o formi družbenega obnašanja in formi družbenih institucij«. Smisel tega eseja torej ni v tem, da se poišče neka drugačna Resnica arhitekture, pač pa, da se zastavijo nekatera vprašanja o slovenski ideologiji arhitekture kot **formi** družbenega obnašanja in da se izstavi njena družbena (politična) vprašljivost. To kar je za ideologijo neki »konec«, je za teorijo samo eno od možnih izhodišč. Ideologija arhitekture se mora na tem koncu pretvarjati, da ve, kaj je arhitektura, prav zato, da sama sebi prikrije, da ne ve, kaj je arhitektura. Tudi tu se razkrije, da diskurzu, ki ga obravnavam, ne gre le za »arhitekturo«, projektiranje. Če stvar nekoliko karikiram, odsotnost, »manko« vednosti o »bistvu« je *conditio sine qua non* projektiranja; vednost o takšnem ali drugačnem občem »bistvu« ni določujoča za projektiranje arhitektur, ki se projektirajo tudi tedaj, ko arhitekti o »bistvu« »nimajo pojma«. Toda tudi tisti arhitekti, ki menijo, da imajo »pojmem« o »bistvu«, prav tako »nimajo pojma«, preprosto zato, ker tudi to njihovo »bistvo« ni in nikoli ne more biti »pojmem«. S projektiranjem se ne formulirajo »bistva«, ampak **projekti**. In če obče »bistvo« sploh ni potrebno za projektiranje »arhitektur kot arhitektur«, zakaj se potem o njem vedno znova zastavljajo vprašanja? Zato, ker se šele prek tega občega »bistva« lahko uveljavijo povsem določeni **družbeni interesi**, če hočete, »socialni programi«. Prav na to obče »bistvo« se obešajo partikularni družbeni interesi; vsako obče »bistvo« vedno že reprezentira povsem partikularen družbeni interes.

Četudi je arhitektura kot »znak« tista opredelitev, ki naj bi bila skupna najmodernejšemu in najstarejšemu obdobju, v našem primeru meščanski družbi — kljub vsem »uspehom« socialističnega »razvoja« je meščanska družba še vedno najmodernejša oblika — in staremu Rimu, pa se v tej abstrakciji, ki jo sodobna slovenska ideologija postavlja na čelo in ki naj bi izražala prastari in za vse družbene oblike (arhitekture) veljavni odnos, pojavi praktično resnično samo kot kategorija najmodernejše družbe. To pomeni, da Vitruvijeva arhitektura kot »znak« ni isto kot arhitektura kot »znak« v najbolj razviti in najbolj mnogovrstni zgodovinski organizaciji produkcije: bur-

žozni družbi. Opredelitev arhitekture kot »znaka« izraža neke njene specifične odnose in zato hkrati omogoča vpogled v razčlenjenost arhitekture v vseh propadlih in propadajočih družbenih oblikah, torej tudi vpogled v razčlenjenost arhitekture v socialističnih družbah. Buržoazna družba daje ključ tako za antično, kakor za »socialistično« arhitekturo. Arhitektura kot »znak«, ki je »ključ« za analizo sodobne arhitekture, je zgodovinsko posredovana in se v svoji abstrakciji prikaže šele v kapitalizmu, to pa je tisto, kar moramo šele konceptualizirati, proizvesti kot »pojem«. K temu se tu ne bom vračal, na tem mestu si raje oglejmo, kako slovenska ideologija arhitekture predstavlja razmerje med »bistvom« in »zgodovinskim razvojem«.

Če »bistvo« arhitekture obstaja vse do »zadnjega preloma stoletij« oziroma »polovice našega stoletja«, potem arhitektura, po svojem »bistvu«, do leta 1900 nima zgodovine. To kar se predstavlja kot zgodovinski razvoj, ni niti nekaj zgodovinskega (minljivega) niti nekaj razvojnega zato, ker je, vsaj do leta 1900, »bistveno enako«. Zadeva je res antitetična, tovrstna protislova pa so »bistvo« tega diskurza, tista njegova temeljna značilnost, tisti pogoj, brez katerega res ne bi bil to kar je. Ker gre do preloma za »bistveno enako«, se do preloma sploh ne zastavlja vprašanje o »biti« tega »bistveno enakega bistva«, gre pač za »isto«. Npr. med egipčansko, asirsko, sumersko, grško, rimsko, srednjeveško, renesančno, »klasično«, razsvetljensko in eklektično arhitekturo v »bistvu« ni nobenih razlik. Zgodovina arhitekture, arhitektura dejansko nima neke svoje posebne zgodovine, ta je vedno že zgodovina neke posebne družbe, se reprezentira kot neprotislovna in homogena zbirka vrednot.

Takšna zgodovina je sredstvo, instrument, s katerim se odpravlja zgodovina arhitekture kot modus zgodovine, s tem pa se hkrati odpravlja »avtonomnost« zgodovine, zgodovina kot znanost (zgodovino-pisje). Če je zgodovina neka vrednota, potem ta vrednota določa predmet in cilje zgodovino-pisja. Vsako »vrednostno« poseganje v korpus zgodovine je vedno le diletantsko poseganje, ki funkcionira kot legitimacijski postopek, obredna formula oziroma vdanostna izjava. Zgodovina, zgodovino-pisje, se potisne v naročje določene ideologije; zatekati se v okrilje takšne ali drugačne ideologije pa za znanost, in zgodovino-pisje je znanost, izpostavljeno je kriterijem znanosti, ne pa kriterijem »arhitekturne stroke« — z mesta »arhitekturne stroke« je mogoče projektirati, ni pa mogoče pisati zgodovine, kar velja tudi obratno —, vselej pomeni izogniti se svoji lastni problematiki in problematičnosti, skratka, »znanstvenosti«. Slovenski ideologi arhitekture, ne samo slovenski in ne samo ideologi arhitekture, v zgodovini vidijo jamstvo za svojo lastno doktrino. Prek zgodovine skušajo izdelati legitimnost svoje lastne doktrine in lastnega početja, lastne »teorije« in »prakse«, si zagotoviti ali ohraniti privilegirani položaj v družbi.

Prav to, kar naši ideologi predstavljajo kot »zgodovinski razvoj«, pa v njihovi lastni optiki sploh ni **progres** — po Verbinču, napredovanje

ali razvoj sploh (od nižje na višjo stopnjo). Kategorija progressa v optiki njihovega diskurza nima nikakršnega smisla, je celo nasprotna njegovi »logiki«, je nekaj nelogičnega. Po naših ideologih se »razvoj« dejansko začne šele leta 1900, s to letnico se zanje dejansko šele začne zgodovina. Ta zgodovina se ne vzpostavi kot »progress«, ampak kot »regres«, nazadovanje, zguba; toda prav prek te »konceptije« zgodovine, prek tega ovinka se zgodovina ponovno vzpostavi kot nekaj »progressivnega«. »Zgodovinski razvoj« predstavlja bajka, ki nam jo pripovedujejo naši arhitekturni leposlovci. Njihova zgodba temelji na ideji progressa, možnosti odprave nazadovanja, zgube, ki je nastopila po letu 1900. Ta bajka se predstavlja kot instrument, s katerim se lahko obnovi tisto, kar se je po letu 1900 »zgubilo«. Vsekakor gre za hvalevredno »progressivnost«, ki tudi v tej obliki nima nobene zveze z zgodovino (zgodovinopisjem). Ima jo le toliko, kolikor je zgodovinsko določena ideološka oblika zgodovinske realnosti. Zgodovina, ki ne pozna nobenega progressa ali regresa, je lahko le modus eksistence razlik. Če sploh hočemo govoriti o zgodovini, govoriti zgodovinsko, potem moramo najprej odpraviti infantilni koncept progressa v zgodovini. Koncept progressa ni nič drugega kot historicistična sekularizacija ideje Odrešitve. Prav to je tisto, kar pridigajo naši ideologi; nesmisel, ki je nesmiseln po »logosu« njihovega diskurza, je smiseln po njihovi »veri«.

»Regres«, ki nastopi na »prelomu stoletij«, prekine idilično eksisten-co »bistveno enakega«. Famosni »čas« nastopi tokrat v svoji zlohotni obliki in arhitekturi »pridruži« urbanizem. Ne bom se ubadal s tem, kako se reprezentira nastop urbanizma, ampak le s tem, kako se reprezentira njegova »negativna« stran. Urbanizem »preusmeri« (reproducira) umetniško na tehnično, ekonomsko...« in predstavlja »zanikanje tiste tradicionalne sintakse, ki je lastna govorici mesta«. Urbanizmu, glavnemu grešnemu kozlu, se »pridruži« še funkcionalistična arhitektura, ki »oznanja, da je hiša lahko tudi stroj za bivanje« in ki ji ni »do tega, da bi spregovorila o lastniku (hiše), o domu, domačnosti in domačiji«. Urbanizem in funkcionalistična arhitektura Arhitekturi »odvzameta osnovni predpostavki sporazumevanja — besednjak in sintakso«: »Arhitektura je prenehala govoriti in na ta način prenehala bivati kot arhitektura«. Tu pridemo do tiste odločilne točke, ko se nam pove, »s čim začeti« in »kaj delati«. Pove se nam, da celotna stvar le ni tako katastrofična, apokaliptična, vse se bo lahko še »lepo uredilo«, če bomo sledili naslednjemu napotku: »Gre za iskanje arhitekturnega znotraj arhitekture, za izvorno«. Vrniti se moramo k »izvorom«. Ker sem že prej domneval, da je razodetje »bistva« arhitekture plod božje milosti, bom sprejel napotilo našega Sanctum officiuma in se vrnil k tistemu »izvoru«, ki je edini nespremenljivi dogodek in katerega nepreklicno resničnost je edino mogoče za trdno ugotoviti.

V začetku je bila Beseda in Beseda je bila pri Bogu in Beseda je bila Bog. Vse je po njej nastalo in nič, kar obstaja, ni brez nje nastalo. Po njej je nastala zemlja, nastalo je nebo, nastali so ljudje. V začetku je

vsa zemlja imela en sam jezik in isto govorico. Ko so rodovi Noetovih sinov odšli od vzhoda, so našli ravnino v senaarski deželi in se tam naselili. Rekli so drug drugemu: »Dajte, delajmo opeko in jo žgimo v ognju!« In potem so rekli: »Dajte, sezidajmo si mesto in stolp z vrhom do neba in si naredimo ime, da se ne razkropimo po vsej zemlji!« Bog je takole komentiral to početje: »Glejte, vsi so eno ljudstvo in imajo en jezik in to je začetek njihovega početja, zdaj jih nič ne bo zadrževalo, da ne bi storili kar koli jim pride na um.« In Bog je interveniral: »Dajmo, stopimo dol in zmešajmo tam njih jezik, zato da drug drugega govorce ne bodo razumeli!« In razkropil jih je Gospod od ondod po vsej zemlji in nehali so zidati mesto.

Ljudje lahko na začetku še tako govorijo, a si s samo govorico ne morejo narediti tistega Imena, ki jih lahko povzdigne do božjih višin. Naredijo si ga lahko le z enim jezikom, isto govorico in zidanjem. Le tako bi se lahko povzdignili do božjih višin in postali gospodar stvarstva, seveda če na nebu ne bi prebival že sam Bog. To kar hočejo ljudje pa je nekaj brezbožnega in ima opraviti le s človeškim napuhom (hybris). In če je Bog kaznoval Adama tako, da mu je vsadil spolni gon, potem je ljudi kaznoval tako, da jim je zmešal jezik. Bogu ne gre za to, da bi se ljudje sami povzdignili do božjih višin, gre mu le za to, da prek besede njegovih zastopnikov uzrejo njegovo slavo, resnico, edinost, polnost in milost, ki edina lahko povzdigne in odreši ljudi. Edinost lahko dosežejo le v Kristusu Odrešeniku (in še to šele **post-humno**).

Že na samem začetku so torej samo jeziki in govorce, arhitekture in mesta. Za vse tiste, ki poskušajo, ki napovedujejo odpravo tistega, kar je sam Bog zmešal na začetku, stoji kot večni opomin/spomin Ime kraja, zmešanega jezika in spora govoric: **Babel**.

Podjetje, s katerim imamo opraviti v omenjenem uvodniku, torej ni delo božje milosti, kot sem domneval, ampak je le eno tistih številnih človeških početij, ki je zaznamovano z **napuhom**. Očitno je, da v uvodniku ne gre niti za povzdigovanje do božjih višin niti za spoznanje, ampak gre za to, da se v povsem posvetnem **sporu** govoric, »v tem neprestanem početju Babilona«, zavzame mesto Gospodarja, »v prvi vrsti« znotraj arhitekturne stroke, da se znotraj arhitekturne stroke same povzdigne lastno Ime. Govorica Gospodarja, ki napoveduje odpravo tistega, kar je sam Bog zmešal, je lahko neka **konfuzna** govorica.

Končno, tu lahko podam odgovor na vprašanje, ki sem ga zastavil na začetku. Arhitekturni »jezik« se ne zastavi kot vprašanje, kot problematika, ampak že kar kot odgovor na težave, ki so nastopile s t. i. molkom sodobne arhitekture. Za slovenske ideologe, ki se tako »radikalno« spopadejo z »molkom« moderne arhitekture — kot da ni odsotnost govorce tudi neka »govorica«, kot da »molk« že pomeni zgubo »jezika« —, bi bilo veliko bolje, če bi o tistem, o čemer nimajo »pojma«, **molčali**.

Možnost odprave »krize« sodobne arhitekture, »vtisa kaosa, popolnega nereda«, se postavlja v naivni, a ne tudi nedolžni veri, da je arhitekturni »jezik« pač nekaj objektivnega, občega in nevtralnega in da je

zato njegove »probleme« mogoče volutaristično »reševati« z neposredno »racionalno« akcijo. To kar se v uvodniku razodene, se v »raziskovalni« nalogi »konceptualizira«. Predpostavlja se, da je sam arhitekturni »jezik« (=besedišče in sintaksa) lahko neka govorica, kot da besedišče in sintaksa, »govorita« s tem pa se zakrije preprosto dejstvo da je ta »jezik« le **bastard** neke prav posebne govorice. Izhaja se iz »racionalistične« zablode, da je zguba ali obnova »jezika« odvisna od nekakšne subjektivne volje, kot da nekakšna subjektivna volja sploh lahko proizvede kakršenkoli jezik. Gre za poskus konstruiranja »sistema znakov« kot neke obče, nevtralne in vse zavezujoče norme, ki naj bi zagotovila »enotnost« arhitekture, njeno enosmiselnost in enopomen-skost. Nič čudnega, da ta »racionalistični« diskurz o arhitekturi, za katerega je »arhitektura nekaj več kot igra form« — »vprašanje **pomena** oziroma simbolne forme« —, arhitekturni in mestni **tekst** podreja nekemu redu fiksiranih označencev, oziroma redu, ki fiksira označence kot pomene teksta. Ta »več« je le neka reducirana »čitljivost, razumljivost, prepoznavnost«, ki svojo interpretacijo totalizira kot resnico in edini jezik (sistem) arhitekture in mesta. Arhitektura se spet reprezentira na način novoveške tehnike (arhitektura kot znak), kot sistem »prometnih znakov«, kot signaliteta, tj. kot »urbanizem«. Vzpostavlja se transparentno razmerje med označevalcem in označencem, med »formo« in »vsebino«, ki ga je Bog uničil že v Babilonu. Seveda ne gre za neko predbabilonsko transparenco, ne gre za iste učinke (želje). Ta transparenca med formo in vsebino je le instrument za zator, zatiranje raznovrstnosti, protislovnosti in dvoumnosti arhitektur: instrument gospostva. To, kar pri »iskanju arhitekturnega znotraj arhitekture« ta diskurz potrdi, je tisto, čemur se hoče izogniti: arhitektura kot tehnika. Toda to ni vse. Tudi tu gre za »arhitekturo kot formo, katere vsebina je vpisana v socialnem programu«. Arhitekt lahko »svojemu delu vrne značaj kulturnega dejanja in umetniškega dosežka« le »s pridobivanjem **zaupanja** širše javnosti«: strokovne kritike, dnevnega časopisja, naročnikov in **politikov**, vseh tistih ki v sodobni arhitekturi »vidijo vir **zla**« (glej uvod »raziskovalne« naloge). Kaj drugega je »pridobivanje zaupanja«, kakor neki **socialni program**, program, ki meri na delovanje drugih, je usmerjen k drugim. Ta liturgija, delo, opravljeno v korist drugega (države), je samo posebna oblika **eksorcizma**: izganjanje hudiča v imenu Države. Razlika med socialnim programom slovenskih arhitekturnih leposlovcev v šestdesetih in programom v osemdesetih letih je, da prvi ni bil državotvoren in da drugi je državotvoren.

Univerzalni »jezik« arhitekture, ki naj odpravi »vtis kaosa«, ki hoče zanj nerazumljivo govorico, neartikulirano in slabo čitljivo«, spremeniti v nekaj »razumljivega in čitljivega« — branje se reducira na osnovnošolsko raven —, se v zadnji instanci razkrije kot partikularna in zgodovinsko (razredna) določena **državotvorna** govorica. Idolum naših gorečnežev arhitekture ni arhitektura »sama po sebi«, ampak neka imaginarna državna arhitektura. Edina institucija, ki lahko realizira »totalitarni« projekt univerzalnega »jezika«, je **Država**.

Nasilje **enega** smisla, **enega** pomena, **ene** smeri, **ene** organizacije nad skupkom materialov in govoric (tekstov), ki proizvajajo »umetnine«, je še vedno samo nepotrpežljivo hlastanje po Novem (čeprav se še tako sklicuje na »staro« in »izvorno«), je želja po ustoličenju enega in edinega Jezika, Teksta (Svetega pisma), ki naj oblikuje svet (arhitekturo) in ki naj nas vse skupaj Odreši. Red in ureditev, ki jo prinaša Odrešitev, ki jo pridiga slovenska ideologija arhitekture, zasluži en sam odgovor: Nein Danke!

Querelle v luči Razuma

Tu se lahko vrnem k tistemu, kar so arhitekti od Quattrocenta dalje poskušali narediti in kar so naredili z ideološko masko ponovitve preteklosti. Vrnem se lahko k preteklosti, ki je še vedno tu in ki jo tisti, ki govorijo o Odrešitvi v imenu zgodovine, spregledajo. Ta preteklost ne govori o velikih zmagah in uspehih, ampak o porazih, o zgubah in imaginarnost vsake Odrešitve, ki v njej išče oporo. Ponavljanje teh spodletelih poskusov pod krinko Odrešitve v sedanjosti ni ne tragedija ne farsa, ampak jecljajoče osnovnošolsko in »usmerjeno« recitiranje — le-to spremlja praznično paradiranje oblasti — s tragičnimi posledicami.

Problematika antihistoricizma modernega gibanja se predstavlja kot nekaj naključnega in voluntarističnega, kot proizvod »čiste zavesti« in torej kot nekaj takega, kar se prav tako lahko odpravi z neko drugo in drugačno »čisto zavestjo«, takšno pač, ki preteklosti ne zanika. Ta oblika »čiste zavesti« v arhitekturi nastopi že pred konjunkturo postmodernizma. Številni arhitekti so v šestdesetih letih Novecenta govorili o preteklosti kot opori »novih doživetij«. Saarinen, ki je kapelo MIT-ja sezidal v »lombardskem« stilu, so sledili postmiesovski Johnson, Rudolph, Johansen, Yamasaki, številni drugi in celo Gropius, ta »zdravstveni delavec internacionalnega funkcionalizma«. Arhitekturo so, kot pravi S. Moholy-Nagy, poskušali »iztrgati iz krempljev gradbene tehnologije, s kaleidoskopskimi kombinacijami historicističnih in sodobnih elementov«; o postmodernizmu še ni ne duha ne sluha. Historicistična problematika se v delih teh in postmodernističnih arhitektov reducira na nekakšno podoboslovje, v »veri«, da lahko z neko podobo karkoli ali kogarkoli iztrgamo iz krempljev gradbene tehnologije, ustrezneje, krempljev **kapitala**; v »veri«, da lahko nekakšno podoboslovje odpravi »kaos« kapitalističnega ali »samoupravnega« načina produkcije. Seveda ne mislim, da gre pri obeh načinih produkcije za isti »kaos«. In če se že kaj iztrga, ali ni to samo neka **raztrgana** podoba? To kar se proizvaja v že omenjeni raziskavi o »besedišču in sintaksi« arhitekturnega »jezika«, kjer se vse vpek definirajo pomeni arhitekturnih elementov, kot da je urejanje kaosa odvisno od nekakšnega definiranja, so le **cunje** specifičnega podoboslovja. Prav simptomatično je, da je med vsemi »slikami«, s katerimi je opremljena raziskava, le **en** (1) tloris, in še to grafični prikaz naselitve **plemena Bororo** po Lévi-Straussu. Med slikami ni nobenega **prereza**. Univerzalni jezik, ki ga predstavlja raziskava,

reducira arhitekturo na »splošno fasadarstvo; toda ali ni ta ideološka redukcija arhitekture prav sama zgodovinska forma te, nekoč intelektualne discipline?

Zanikanje preteklosti, ki se pripisuje umetniškim avantgardam Novecenta — te naj bi samovoljno cenzurirale vprašanje zgodovine, kot da že sama cenzura ni nekaj zgodovinskega —, je ena najbolj razširjenih ideoloških mistifikacij, zablod v arhitekturi. Začetki zanikanja preteklosti niso v XX. stoletju, na »prelomu zadnjega stoletja« oz. »tridesetih letih našega stoletja«, ampak jih predstavljajo spremembe, ki so jih v arhitekturi (zidave) izpeljali toskanski humanisti v Quattrocentu.

Brunelleschi je svoj arhitekturni kodeks in simbolni sistem institucionaliziral tako, da se je postavil **nad** preteklost. Zgodovinsko konstitucijo novega kodeksa je izpeljal v nadzgodovinskem (abstraktnem) spopadu z antičnimi viri in izvori. Alberti ni sprejemal mističnega historicizma, na kar še vedno pristajajo slovenski arhitekturni modrijani, ki lastno »racionalnost« legitimizirajo na mističen način, ampak je racionalno raziskoval ustroj in simbolne vrednosti antičnega kodeksa. Brunelleschi in Alberti hkrati reprezentirata prvi spodleteli poskus aktualizacije zgodovine v novoveški zgodovini. Ko neko mitološko strukturo umestita v sedanost, njene arhaične pomene spremenita v »revolucionarna« sporočila. »Antične besede« so se spremenile v civilna (državljanska, zasebna) dejanja.

Brunelleschijevi postopki, ki ne izhajajo iz zgodovine projektiranja, pravzaprav dehistorizirajo samo projektiranje. Njegovi avtonomni in abosolutni arhitektonski objekti spreminjajo globalni pomen srednjeveškega mesta. Prav zaradi tega, ker »sami po sebi« nimajo nikakšnega pomena, s svojo trodimenzionalno »samozadostnostjo« pomenjajo **razlike**, ki se pojavljajo v predhumanističnem mestu. V mesto zareže racionalni red absolutnih simbolov, ki reprezentira strogo etično voljo in ki razcepi »celoto«, če hočete, »organskost« srednjeveškega mesta. Prvotni projekt S. Spirita, z neprekinjenim razčlenjevanjem zidu in skoraj obsedeno enotnostjo notranjih in zunanjih prostorov, je agresivni »manifest« nove govornice, ki spreminja tradicionalno strukturo mesta. Sklenjeni arhitektonski objekti so prekinili »kontinuiteto« gotške naracije. Tradicionalna struktura mesta je popolnoma, brez kakršnihkoli zadržkov, na razpolago svobodni volji toskanskega humanista, za katerega tradicionalni pomen mesta nima več nobenega smisla. Brunelleschi dejansko **prekine** zgodovinsko kontinuiteto in avtonomno konstruira neko **ново** zgodovino. Toda gre še za nekaj drugega. Med Brunelleschijevim »besediščem«, ki se opira na fragmente klasičnega sveta, in Albertijevo filološko obnovo klasičnosti v *De re aedificatoria*, filološko obnovo v traktatih Giuliana da Sangalla in v Bramantejevih delih v Rimu, je neka pomenljiva razlika. Brunelleschi uporablja evokativno moč citatov in aluzij za konstruiranje avtonomnega diskurza, ki ga popolnoma determinira konstruiranje nove realnosti. Tisti, ki poskušajo rekonstruirati natančen pomen klasičnih citatov, to počneje zato, ker bi radi odpravili razočaranje in tesnobo, ki jo prinaša realnost.

Heroična preteklost, ki se postavlja nasproti **sodobni hinavščini**, je samo zasilni izhod, prek katerega se neka ogrožena umetniška »revolucija« zapira v »varni« slonokoščeni stolp historicizma in postaja »svoj lastni smoter«.

Borromini (1599—1667) in angleški arhitekti poznega cinquecenta, npr. Inigo Jones (1573—1652) in kasneje Christopher Wren (1632—1723), uporabljajo zgodovino na povsem nedogmatičen način: citirajo in se sklicujejo na različne vire. S »svobodnim« citiranjem spreminjajo dotdanje pomene citatov in referenc, spreminjajo njihove učinke in funkcije; citati in reference niso več isti citati in reference. Zgodovina se ne reprezentira kot kontinuum. Zgodovinskost delovanja humanističnih arhitektov (od renesanse do baroka) je v kontinuiranem prekinjanju linearnosti zgodovine. **Arbitrarna** izbira je kriterij, ki določa formo projektiranja (arbitraren: razsodniški, muhast; lat. arbitrium: razsodba, svobodni razsodek, volja mnenje, svojevoljnost, oblast, gospostvo). Gre za kriterij, ki vedno znova določa nove naloge in vrednote. Zgodovinskost humanističnih projektov je v kontinuirani relativizaciji »večnih« vrednot (pomenov). Tako kot renesančni, tudi baročni historicizem ni nekaj homogenega.

Kritični eklekticizem, ki ga predstavlja npr. delo Carla Fontane in Fischerja von Erlacha, namenoma prezre protislovje med diskontinuiteto, ki jo je med podedovane materiale vpeljal Borromini, in kontinuiteto rimske tradicije pri Berniniju. Zgodovina Klasicizma se reprezentira kot linearni in kontinuirani korpus, brez notranjih napetosti in nasprotij. Arhitekti z urejanjem in racionalizacijo odpravljajo le »temne strani« tega korpusa. Toda njihova kritika zadene tudi sam klasični historicizem. Eklekticizem, ki je tako očitno in trdno nad preteklostjo, krši klasicistični kodeks in pokaže na iluzoričnost njegove »večnosti«.

Arhitekti, ki se opirajo na Borrominija, na najrazličnejše načine in v najrazličnejših oblikah, projektirajo na osnovi problematičnega razmerja z zgodovinskimi neklasičnimi ali antiklasičnimi kulturami. Za vse današnje obsedence s »klasiko«: gotika arhitektura res ni klasična arhitektura, toda to še ne pomeni, da ni arhitektura in da ni bila ena od referenc baročne arhitekture (in ne le baročne). Guarini, Dientzenhofer in številni drugi arhitekti, med njimi izstopa kot zgled **evropskega borrominizma** Johann Santini Aichel, sledijo tej tendenci. Aichel izhaja iz Borrominijeve zgodovinske »sinteze nasprotij«, ki je nedvoumno izhodišče njegovega projektiranja. Združuje antitetične materiale in uporablja tehniko **bricolaga**. V svojih kontaminacijah uporablja celotno tradicijo češke gotike, nabito z njenimi tradicionalnimi etničnimi in obrtniškimi vrednotami, in jo ponovno vzpostavlja na polemičen in ironičen način. Eksperimentalno kontaminacijo — omadeževanje, okužitev, onesnaževanje, spojitve, strniteve, zlitje, oskrunjenje — različnih kodeksov v popolnoma antihistoričističnim smislu, so izpeljali najprej Wren in potem Hawksmoor, Thomas Archer in Vanbrugh. Uporabljajo in eksperimentirajo z najrazličnejšimi »leksičnimi« materiali (manierističnimi, klasicističnimi, gotskimi in celo borrominijevskimi). Gre za raziskave,

ki sploh niso polemične in ki jih ne muči vprašanje zgodovinskosti oblik. Te forme so elementi, s katerimi se preverja neki trezni in antiretorečni eksperiment z zgodovinskimi in geometričnimi materiali *ad libitum* (po želji, na izbiro, po volji, poljubno).

Problematika zgodovine arhitekture ni osrednje ali »temeljno« vprašanje baročne Evrope, na drugi strani pa je prav tema **zgodovinske realnosti** umetnosti (arhitekture kot ars ali techne) determinirala poetike v XVII. in XVIII. stoletju. Razsvetljenska arhitektura je uporabila vse oblike baročnega historicizma, ni pa proizvedla **istih** oblik. To bi moral vedeti že vsak študent arhitekture, res pa je tudi, da ljubljanska »šola« za arhitekturo, navkljub trudu nekaterih gorečnežev, nikoli ni posvečala posebne pozornosti zgodovini (zgodovinopisju) arhitekture. Zgodovina je le neki »eksotični« rezervat, kamor se lahko umestijo najrazličnejše blodnje (slovenskih) arhitektov. Že Otto Wagner je povedal, da je bilo potovanje njegovega učenca (Plečnika), sicer »odličnega umetnika«, po Italiji »prej podobno **blodnji**, kakor študijskemu potovanju«. To kar je Plačnik »našel v purgatoriju Rimu« ni rezultat **študija**, ampak **mističnega razodetja**. Zgodovina kot **purgatorij** ali kot **purgativum**: čistilo, dristilo, odvajalo. In v tem sranju živimo še danes.

Vrnitev k preteklosti, eksperimentiranje z antičnim na eni strani in arheološka obnova na drugi strani, ima v razsvetljenski arhitekturi povsem jasno **ideološko** funkcijo. V starih oblikah odmevajo laična in revolucionarna sporočila. V tej častitljivi preobleki in v tem izposojenem jeziku se uprizarja nov prizor svetovne zgodovine.

Heroični utopizem prve generacije neoklasičnih arhitektov je refleks destrukcije klasičnega arhitektonskega objekta, destrukcije klasične strukturalne homologije med arhitekturo in mastom — mesto je velika hiša, hiša pa je majhno mesto. Attribute za svojevrstno slovensko različico ponovitve tega heroičnega utopizma v imenu ponovne rekonstrukcije tistega, kar heroični utopizem sam »nezavedno« uničuje, lahko poiščejo bralci sami; po moje, slovenska utopija arhitekture, kljub sklicevanju na razsvetljensko lumier (luč), ne zasluži atributa ali prometejska, ampak kvečjemu obscur (mračna). Ustrezno ime za ideologijo v tej luknji ni Illuminater, ampak **Obscurantiste**. V luknji, kamor je padel, ne proizvaja nikakršno Illumination, ampak samo **Obscuratisme**.

»Smrt tradicionalnega simbolizma, desakralizacija vsebin, nove civilne vrednote, ki jih privzemajo nosilci projektiranja, prelom s preteklostjo in tesnobno obračanje v prihodnost, ki ji dominira razum«, silijo razsvetljenske arhitekta, pred njimi pa že arhitekta v Settecentu, da vznemirjeno in zagrenjeno iščejo nove arhitekturne kodekse. Arhitekta sili k iskanju novega kodeksa torej neka zgodovinsko določena **zguba** (manko). To, da razsvetljenske arhitekta, kakor tudi mlajše slovenske arhitekta, k iskanju nekega univerzalnega »jezika« arhitekture sili pravzaprav ista zguba, je tudi edino, kar je podobno enim in drugim, kar je pri enih in drugih »bistveno enako«. Ta zguba je prav tista preteklost, ki je še vedno tu in ki še vedno določa arhitekturne blodnje. Naši arhi-

tekti delujejo torej v »veri«, da to zgubo lahko odpravi neka blodnja, prav tisto, kar je končno samo produkt te zgube.

Razlika med arhitekti v Seicentu in Settecentu je v tem, da so razsvetljenski arhitekti priče in protagonisti **negativnega** izida iskanja univerzalnega »jezika« arhitekture; oni so tisti, ki odkrijejo nemožnost, nemogočnost projekta univerzalnega »jezika« in ki izkusijo spodletelost tega projekta na »lastni koži«, skratka, srečajo se z njegovo grozljivostjo in grozo. Iztek ideološke funkcije univerzalnega »jezika« arhitekture v meščanski družbi poteka sočasno s konstituiranjem meščanske **države**, njenih ideoloških aparatov in medijev, z dokončnim konstituiranjem edinega, njej povsem lastnega, univerzalnega »sistema znakov«: **nacionalnega jezika**.

Prav v tej obliki jezika pa je tudi travma slovenske arhitekture in slovenskih arhitektov. Slovenec vidi Slovenca v slovenskem jeziku, ne pa v nekem imaginarnem arhitekturnem »jeziku«. In četudi bi arhitektura res bila neki univerzalni »jezik«, potem zaradi svoje univerzalnosti nikoli ne bi bila »slovenska« arhitektura. Vsa tista arhitektura, ki se reprezentira kot nekakšna »slovenska« arhitektura, enostavno **ni** arhitektura, saj je arhitektura kot arhitektura lahko le nekaj kozmopolitskega ali internacionalističnega, tj. a — nacionalnega.

Slovenec ne vidi Slovenca v arhitekturi, kakor ga vidi v knjigi. Slovenec ne vidi Slovenca v arhitekturi, ker arhitektura ni takšno »ogledalo«, kakršno je knjiga. Slovenec, ki v arhitekturi vidi Slovenca, pravzaprav sploh ne more videti arhitekture, in če že, po nekakšnem čudežu in razodetju v Parizu, arhitekturo le uzre, potem v njej dejansko ne vidi ne arhitekture, ne Slovenca, ampak le nekega **drugega**.

Tako kakor maja leta 1852 in maja leta 1968, so tudi leta 1986 aktualne naslednje besede:

»Tradicija vseh mrtvih pokolenj leži kakor mora na možganih živih ljudi. In ko se zdi, da si ravno prizadevajo preobrniti sebe in stvari ter ustvariti, česar še ni bilo... boječe zaklinjajo duhove preteklosti, naj jim služijo, izposojajo si njihova imena, bojna gesla in kostume, da bi v tej stari častljivi preobleki in v tem izposojenem jeziku uprizorili nov prizor svetovne zgodovine. Tako se je Luther maskiral v apostola Pavla, revolucija v letih 1799—1814 se je drapirala izmenoma kot rimska republika in kot rimsko cesarstvo... Obujanje mrtvih je v tedanjih revolucijah rabilo torej temu, da bi dano nalogo povelečevali v fantaziji, ne pa da bi zbežali pred njeno rešitvijo, ne pa da bi povzročili, da bi spet hodila okoli kot strašilo.«

Preteklost, ki jo obuja meščanska revolucija, ni priklicana zato, da bi se kot nekaj univerzalnega, večnega in organskega predstavlja sama preteklost, ampak za to, da se v podobi preteklosti preobrnejo subjekti in stvari (arhitekture). Preteklost je le pot k naravnemu in večnemu »bistvu« meščanske zgodovinske realnosti, k »naravi« in »večnosti« njenega gospostva. Toda s podobami preteklosti se lahko izpelje neki ra-

dikalni »preobrat« oziroma »prevrat« šele takrat, ko jim dominira nacionalni jezik. Odnosi meščanske družbe se lahko podtikajo kot neovrgljivi naravni zakon družbe **in abstracto**, ker se podtikajo v abstraktnem jeziku. Kaj je tisto »bistveno enako« ali »vselej enako«, »izven zgodovine, prostora in časa«, kaj je tisto, kar je v zgodovini arhitekture, v vseh arhitekturah, ki nam jo predstavlja slovenska ideologija arhitekture, »bistveno enako«? Le to, da se to »bistveno enako« izraža v slovenskem jeziku. To, kar je tej specifični reprezentaciji »zgodovinskega razvoja stroke same« skupno, je neki subjekt izjavljanja: neki Slovenec.

Pretekle podobe, ki jih je obudila meščanska revolucija, so služile za dokončno uničenje univerzalnosti klasicizma, ne pa tudi njegove »večnosti«. Klasicizem kot nekaj večnega je dejansko obudila šele meščanska država. Večnost klasicizma v njeni čisti ideološki obliki in funkciji konstituira šele meščanska država in jo »locira« v svojo Prestolnico. Ta je tudi edina »trdna« točka »večnega« klasicizma. In to zato, ker šele Prestolnica in samo Prestolnica, med vsemi mesti in velemesti, ob nacionalnem jeziku edina reprezentira »večnost« meščanske družbe, njeno Klasičnost. Zanimivo je, da je v velemestih privilegirano mesto klasicizma **pokopališče**. Toda v Prestolnicah demokratičnih meščanskih držav — Pariz, London, Washington, Berlin, Dunaj itn. — je ta Klasičnost le nekaj fragmentarnega, je neka brkljarija. Kot »totaliteta« nastopa samo v številnih urbanistično-arhitektonskih projektih in je svoj vrh dosegla v Prestolnici Tretjega rajha, v modelu, ki sta ga občudovala Speer in Hitler. V »totalnih« učinkih tega Klasicizma na tem mestu ne bom govoril, raje se bom vrnil k razsvetljski arhitekturi.

Razsvetljska arhitektura polemično izpodbije »organskost« klasicizma in sama postane nekaj »organskega«, predmet izražanja in poveljevanja. »Revolucija«, ki jo izvrši razsvetljska arhitektura, je dokončna, nazaj se ni več mogoče vrniti. Absolutne in univerzalne vrednote ne dominirajo več simboličnim strukturam umetniških praks; protagonist je »človeško delovanje«, ki odkriva in določa nove zakone produkcije oblik. Oblike so v neposrednem razmerju z »uživanjem« in nekim posvetnim in naključnim simbolizmom.

Kult razuma, ki združuje naravo in zgodovino, se izogne analitični introspekciji. Desakralizacija umetnosti je produkt tega kulta, zato se niti ne vzpostavi kot kritika kulta samega. Med arhitekturo in njeno zgodovino se postavi zaslón, ki problematiko arhitekture reprezentira somo kot neko racionalistično mitologijo. Ne Cordemy, ne Laugier, ne Lodoli, Pino ali Milizia, ne zastavljajo vprašanj o zgodovinskosti nove arhitekture. Apodiktičnost razsvetljskega diskurza o arhitekturi in riskurza arhitekture sloni na avtoriteti zgodovine, selekcionirane in cenzurirane v luči razuma. Zakrita je arbitrarnost (družbenost) te selekcionirane in cenzurirane zgodovine.

Kako je razcepljeno polje razsvetljske arhitekture, Na eni strani so arhitekti, ki projektiranje povezujejo z zgodovinsko-arheološkimi ra-

ziskavami, na drugi strani so arhitekti, ki poudarjajo razsvetljski anti-historicizem. Ta razcep je jasno artikuliral Piranesi v **Parere sull' architettura**. Piranesi je v Pareru, ki je napisan v obliki dialoga med nekim rigoristom (Protopiro) in protoromantikom (Didascalo), v Campo Marzia in Carcerih zapopadal imanentno dialektiko razsvetljenstva. V Campu je pokazal, da »antične vrednote niso le neka referenca, nabita z ideološkimi nostalgijami in revolucionarnimi pričakovanji, ampak so tudi mit, ki ga je treba obsoditi«: »Vsaka forma klasicističnega izvora se obravnava le kot čisti fragment, kot deformirani simbol, kot halucinatorični ostanek nekega »reda« v stanju razpadanja.« V Carcerih se pokaže, da »niso samo ,sanje razuma' tiste, ki povzročajo pošasti, ampak je tudi ,bedenje razuma' tisto, ki vodi k deformnemu«. Končno, oltar v cerkvi S. Maria del Priorato povsem jasno predstavlja **zaton svetega**. Konec arhitektonskega objekta je povezan z zatonom zgodovine. Sfera na zadnji strani oltarja, paradokсна mehanika njegovih fantastičnih arhitektur, Ledouxjev, Boulléejev, Lequeujev ali Sobrov utopizem, so dovolj zgovorni. Dokončno se je spremenil koncept arhitekture, zamenjali so se njegovi atributi.

Združevanje arhitekturnega kodeksa in novih kolektivnih funkcij (simbolnih in utilitarnih) že konec XVI. in v XVII. stoletju pelje k nekakšni **generalni gramatiki** arhitekture. Gre za »jezikovne« sistematizacije, ki jih izpeljejo Blondel Perrault, Campbell in Lord Burlington. Prek njih se konec XVIII. stoletja povsem jasno vzpostavijo vprašanja o novih ideoloških temeljih arhitekture: o »sistemu« pomenov, ki je v odnosu s subjekti, ki determinirajo pomen. V horizont arhitekturnega modrovanja odločno stopita »človek« in družba«. Alegorika in simbolizem v XVII. in na začetku XVIII. stoletja reprezentirata ideološke odgovore na izginjanje univerzalnosti in se sama predstavljata kot ostanek neke za vedno izgubljene univerzalnosti, pomenov umetniških podob. Ta beg pred zgodovinsko realnostjo ima dvojno obliko. Z retoričnostjo se poskuša ubežati totalnemu razkroju klasične formalne strukture in izogniti kritični introspekciji arhitekture. Arhitektura ne posreduje več transcendentalnih dogem in odkrije, da lastnih razlogov ne more iskati v sami sebi. Arhitektura avtonomno odkrije svojo **neavtonomnost**.

Slovenska postmodernistična ideologija arhitekture, ki se sklicuje na razsvetljenje, spregleda, da njen »vzornik« ne govori o tistem, o čemer govori ona sama, da sploh ne govori tako kot govori slovenska ideologija. Razsvetljenci nam danes govorijo o zgodovinskih razlogih tiste zgube in tistega kaosa, »zmede, hrušča in trušča v celoti«, ki ga slovenska ideologija imaginarno poskuša razrešiti in ki ga simbolno potrjuje, govorijo nam pravzaprav o sami problematičnosti slovenske ideologije in njeni **kaotičnosti**. Zakaj, ko govorimo o tem kaotičnem diskurzu in kaosu, ki ga proizvaja, uporabljam termin postmodernizem? Preprosto zato, ker gre za diskurz, ki odpravlja vsako radikalno zastavljanje vprašanj, pa ne samo radikalno, ampak že kar vsako obliko zastavljanja vprašanj. Pri tem diskurzu vprašanj niti ni, obstajalo le odgovori. Vse je že rešeno in razrešeno: vse je že **onstran** (post).

Slovenska ideologija arhitekture, ki se zares vrne na »izvorno« mesto svoje problematike in problematičnosti, spregleda dejstvo, da je že ta točka tisto mesto, kjer se razkrije spodletelost projekta, ki ga zagovarja. Vrne se k razsvetljenstvu kot mestu, kjer se »porodi« neki univerzalni »jezik« arhitekture, spregleda pa, da je to mesto samo, mesto krize univerzalnosti, mesto njene iluzoričnosti. Kakšna je sploh univerzalnost te univerzalnosti, ki jo moramo vedno znova konstruirati? Kaj drugega lahko pomeni to »večno« vračanje »vedno istega« vprašanja o univerzalnosti, kot to, da je ta univerzalnost vedno nekaj **ne** — univerzalnega, **drugega**.

Razsvetljenski diskurz resda artikulira koncept nekega univerzalnega »jezika«, toda, in na to tako radi pozabljam, hkrati artikulira tudi njegovo krizo. Razsvetljenska arhitektura proizvaja nove postopke (tehnik) produkcije oblik in hkrati artikulira nasprotja in nevarnost, ki jo ti postopki prinašajo v zidavo. Krizo univerzalnosti arhitekturnega »jezika« lahko umestimo med letom 1750 in 1790. Njen iztek priča o zlomu utopije o enotnosti in univerzalnosti arhitekturnega »jezika«. Gre za tesnobno utopijo. Razsvetljenske iznajdbe so razlog zloma. Razsvetljenska arhitektura se razkrije kot kraj **sporov** in **spopadov**, mesto **razlik**. Vsaka iznajdba, vsak korak k **tabuli** rasi lahko vodi k uničenju vednosti arhitekturne stroke v njeni specifični zgodovinski obliki. Ponovna obuditev grškega reda, ta je enostavnejši od klasičnega reda, je sprožila številne polemike, saj predstavlja nevarnost formalne redukcije, ki ne pomeni samo redukcije oblik, temveč tudi odpravo določenih obrti in strok v zidavi. Piranesi je v **Magnificenzi** ostro polemiziral proti monografiji Davida Le Roya o reliefih iz antične Grčije. Tudi Chambers je nasprotoval grškemu okusu. Piranesi je v Pareru polemiziral z reduktivističnimi tendencami, ki so bile še posebej prisotne v Franciji (de Cordemoy, Laugier). Podobno vznemirjenje pa je mogoče zaslediti tudi v **Couvsu** Jacques Francois Blondela. Menil je, da je rimski red višji od grškega, a se je hkrati bal, da bo vpeljava nekakšnega »jezikovnega« relativizma spremenila temelje negotove sinteze, ki se je istočasno oblikovala v Evropi. Piranesi in Blondel zavračata **tabulo raso**, ki se vzpostavlja z neogrško govornico arhitekture. Piranesi zagovarja neprestano obnovo, spremembo, ki se opira na čisto invencijo in neizogibno pelje k pluralizmu stilov. Pravzaprav pa sploh ne gre za vprašanje obnove nekega stila. Ta implicira neko evolucijo, ki je popolnoma tuja razsvetljenski misli. Dejansko se zastavlja vprašanje globalne rekonstrukcije arhitekturnega »jezika«, korpusa (sistema) arhitekturnih »znakov«. Razsvetljenska arhitektura je torej nedeljivi del klasične dobe v Foucaultovem smislu. Na spoznavni ravni se proizvaja **sistem znakov** (ti so arbitrarni, konvencionalni in univerzalni), toda tu ne gre več za mnogovrstno stratifikacijo, »plastenje« pomenov, za netransparentno razmerje med »formo« in »vsebino«. Res gre za uktopijo, a še kako (ideološko) produktivno utopijo, s katero se oblikuje transparentno razmerje med znakom in referentom. Stvari govorijo v nekem popolnoma transparentnem vesolju.

Že Francis Bacon je, s svojo empirično kritiko nenatančnosti tradicionalnega jezika, vzpostavil zahtevo po univerzalnem jeziku. Zahteval je »čiščenje človeškega duha, obračun z idoli, predsodki in zablodami«. Gre mu za »resnične« in »jasne« pojme, za odpravo »neresničnih pojmov, ki onemogočajo dostop do resnice«. V istem času, ko so ustanovitelji Royal Society skušali vzpostaviti temelje univerzalnega jezika, je Inigo Jones raziskoval korpus Palladijeve arhitekture in iskal fragmente arhitekture, s katerimi bi lahko med znakom in referentom postavil taka razmerja, ki bi arhitekturi zagotovili neko univerzalno berljivost, vse do tiste točke, ki jo je Rudolf Wittkover opredelil kot »sistem gotovosti« in ki bi jo lahko opredelili v saussurovskem smislu »stalnih pogojev«. Toda arhitekti, ki poskušajo odkriti »stalne pogoje« arhitekturnega »jezika«, »jezika« ne konceptualizirajo v lingvističnem smislu. Elementi (pravila) jezika niso samo »stalni pogoji« sistema, ki je pogoj pomenjanja, ni pa že »pomen« sam, ampak se »stalni pogoji« reprezentirajo kot sami pomeni, tj. kot diskurz. Naši ideologi problematiko jezika reducirajo na problem pomena in ga reprezentirajo z naslednjo neskončno tavnološko verigo: cerkev je cerkev, tovarna je tovarna, šola je šola itn. (sic).

Arbitrarno in konvencionalno (v skladu z dogovorom, pogodbo) naravo arhitekturnega znaka sta opredelila že Christopher Wren in Claude Perrault. Oba sta bila med ustanovitelji akademij znanosti, Wren kot fizik in astronom, Perrault kot anatomist. V času, ko je Wren opredelil **customary beauty**, je Perrault v svojem **Vitruviju** in v **Ordonanceu** (1683) polemiziral z neoplatonistično idejo harmonične arhitekture, ki jo je zagovarjal oratorijanec Ouvrad, kraljevi glasbenik.

Po Perraultu služijo principi antropometrike in analogije le za raziskovanje treh redov, ne pa tudi za razlago njihovih proporcijskih pravil (pravil lepega). Perrault desakralizira tradicionalni koncept Narave, s katerim so se legitimizirala pravila Okusa. Struktura mikrokozmosa za Perraulta ni več refleks makrokozmosa, harmonijo makrokozmosa je zamenjalo spoznanje o bistveno družbeni in posvetni določenosti okusa (lepega). Edina lepota arhitekture, ki se lahko primerja z lepoto glasbe, je tista lepota, ki jo določa statika stavbe.

Perrault, ki je že v Vitruviju opozoril na »pozitivno lepoto«, ki se manifestira v gotskih stavbah, je občudoval učinke svetlobe in logičnih konstrukcij, kot sam pravi: **degagement** (rešitev, osvoboditev) strukture.

Perrault odkrije še neki arbitrarni princip: lepota je odvisna od Avtoritete (Oblasti), tj. Institucije, ali od **Accoutumance** (Navada). Principov lepega, ki so temelj vrednotenja, ocenjevanja, razsojanja in »doživljanja«, ne določa Narava, z drugimi besedami, niso od Boga, a jih ne določa niti neki Razum. Lepo je torišče strokovnjakove vednosti oziroma navade. Temelj lepega je **fantazija** (ideologija). Posamezniku so stvari lahko všeč samo tedaj, ko ustrezajo ideji, ki jo o popolnosti stvari ima občestvo. To idejo proizvaja »pozitivni razum«. Ta proizvaja pravila

(norme, zakone), ki določajo idejo. Gre za pravila, ki jih stvarjem ni podelila Narava. Perrault pravi: »Stvari so jezik, pisava, oblačenje in vse tisto, kar je odvisno od naključja, volje in navad.« Pravila stvari lahko proizvedejo le človeške institucije, neka oblast, ki zaseda mesto »pozitivnega razuma«, ki se predstavlja kot »pozitivni razum«. Ko pa arhitekti odkrijejo arbitrarno naravo arhitekturnega znaka, njegovo »izboljšavo« zagotavljajo institucije, odkrijejo tudi povsem konvencionalen (pogodbeni) značaj arhitekturnih znakov. Lepo, ki ne ustreza ideji (pogodbi) »vseh«, občestvu, ideji tistih, ki občestvo reprezentirajo, nima nobenega učinka in sploh ni lepo. Idejo o popolnosti, ki jo reprezentirata vednost oziroma navada, v zadnji instanci vedno določa in sankcionira neka institucija. Če se arhitektura na koncu XVII. st. predstavlja kot jezik, potem je to zato, ker se že sam svet predstavlja kot **analogos** jezika (institucije).

Klasična episteme, kot pravi Foucault, je opredeljena kot artikulirani sistem mathesisa, taksonomije in geneze. Gre za projekt **urejanja** in ne več vzpostavljanje vedno istega. Projekt se navezuje, izhaja iz raziskovanja »izvora« spoznanja. Besede so dobile nalogo in moč, da izražajo »misli«. Jezik se predstavlja kot misel, govornica. Ne gre več za odkrivanje velikih skrivnosti, ki so zakrite za besedami (simboli). Besede nimajo več nobene skrivnosti, govornica nič ne zakriva, ampak samo **funkcionira**. Jezik in govornica sta čista funkcija, skupek mehanizmov, velika neodvisna igra znakov, ki je določena s pravili transparence, nedvoumnega, eno-smiselnega razmerja med »formo« in »vsebino«, med označevalcem in označencem. Univerzalni jezik, ki ga konstruira klasična doba, ni neki primitivni (izvorni), še neomadeževani jezik, ki bi ga lahko obudili od mrtvih, če bi se lahko našli onstran pozabe, tj. onstran babilonskega spora govoric, in našli predbabilonsko obliko »komuniciranja (zidanja). Je jezik, ki vsaki stvari in podobi hoče podeliti enosmiselni pomen, jo spremeniti v **znak**, ki enostavno »označuje«, skratka, **instrumentalizira**. Ta jezik ne obuja nekega starega naravnega reda sveta (arhitekture); v njegovih znakih, v sintaksi in gramatiki, se je umestila popolnoma nova družba, ta jezik je jezik te družbe: **buržoazne**.

Vednost, ki se opira na ta univerzalni jezik, se proizvaja z imenovanjem, reprezentacijo. Klasična utopija z imenovanjem odpravlja razlike med subjekti, razliko med razredi, že zaradi tega, ker je edini in edinstveni subjekt že sam univerzalni jezik. To je končno tisti instrument, s katerim se v zidavi (ideološko) odpravi razlika med izvajalcem (projektantom) in refleksijo akademika (kritika, zgodovinarja), med arhitekturo, njeno zgodovino in njeno zgodovinskostjo. Zator razlik je pogoj in rezultat konstituiranja univerzalnega jezika (diskurza). Spoznavna funkcija ima v tej govornici sekundarno vlogo in jo determinirajo doktrinarne, ideološke, skratka, gosposke intencije.

V razsvetljenskem sporu -Querelle- o univerzalnem diskurzu arhitekture »moderni« ne zagovarjajo koncepta invencije novih oblik, še manj neke evolucije kanonov okusa. Vednost reorganizirajo glede na ide-

ološko statičen univerzalni red. Zato Perraulta in večine umetniških avant-gard na koncu XVII. stoletja ne zanima neka zgodovina kot posvečena vrednota, kot Izvor vednosti in Odrešitve. Zgodovino je nadomestila enostavna **tipologija**, diskurz arhitekture pa se umesti med **ars combinatoria** in **Encyclopedie**.

Med arhitekturo v XVII in XVIII. stoletju ni dejanskega preloma. Arhitekti neprestano de-konstruirajo in konstruirajo: **eksperimentirajo**. Že Wren je arhitekturo neposredno postavil v znanost. Projekt je zanj priložnost za eksperimentiranje z **mehanično kombinatoriko**, ki jo preverja v luči logičnosti strukture. V **tlorisih** in **prerezih** združuje heterogene prostorske in strukturne elemente in celotno »jezikovno« in »sintaksično« dediščino tradicije, brez kakršnekoli retorike in simbolizma, izpostavi neusmiljeni (znanstveni) kritiki.

Inigo Jones, Christopher Wren in eksperimentatorji angleške avantgarde in reduktivistični elementaristi neopalladijevega kroga Lorda Burlingtona, arhitekturo razstavljajo na enostavne geometrijske like. Tipološke študije Germaina Boffranda predstavljajo uvod v raziskovanje »arhitekturnih kombinacij« (tipologij), ki se oblikujejo v drugi polovici XVIII. stoletja. Pomembna je vloga Piranesija v Italiji, pa čeprav samo na »teoretski« ravni, Chambersa in Georga Danca ml., ki sta bila učitelja Johna Soansa v Angliji in De Waillya v Franciji. Študij geometrije postane eno najzanesljivejših sredstev za urejanje prostora. Arhitekti eksperimentirajo z arhitekturnimi **macchinami** in prostori mesta. Uporabljajo najrazličnejše tipološke formule, npr. krožna ali polkrožna oblika, ki je sicer izpeljana iz antičnega templja, se reducira na abstraktno formo in se uporablja v najrazličnejših projektih. Vsi tisti, ki govorijo o arhitekturnem tipu, bi morali vedeti, kar so vedeli že razsvetljenci, da **tip** cerkve ni »cerkev kot cerkev«, ampak je neki abstraktni geometrični princip. »Cerkve je cerkev« je še vedno nekakšen model, v de Quincyjevem smislu, tip pa določa le takšna ali drugačna geometrična oblika (abstraktna), torej tisto, na podlagi česar »lahko vsak spočne novo umetniško delo (model), ki ni podobno tipu«. Seveda pa ni nujno, da se tipologije oblikujejo le po kriteriju abstraktnih geometričnih form, spomnimo se lahko le Borghesovih tipologij oziroma taksonomij. Tipologija cerkve se lahko oblikuje glede na abstrakne geometrične oblike, tedaj imamo recimo krožni, polkrožni, pravokotni, kvadratni itn. tip; lahko se oblikujejo tudi glede na tip vere, ki jim cerkve pripadajo, kristijanska (katoliška, pravoslavna, protestantska), muslimanska itn. To samo na rob »velikanskih« znanstvenih naporov pri arhitekturni tipologiji pri nas.

Predpostavka razsvetljenskih tipoloških raziskav je poskus konstruiranja »znanosti« o prostorski organizaciji in urejanju prostora. Ta oblika urejanja prostora, »poznanstvenjenja« produkcije prostora, zahteva po redu in nadzorovani kodifikaciji arhitekture, se sreča s problemi, ki jih sama arhitektura ne more razrešiti. S problemom geneze se hkrati zastavi tudi vprašanje »ustvarjanja«, »invencije«. Ko se arhitekti ukvarjajo z oblikovanjem univerzalnega diskurza, se spopadejo s paradoksom

svobodne invencije. Arhitektom se že s Perraultovo opredelitvijo arbitrarne narave arhitekturnih pravil zastavita dva tipa vprašanj.

Blondel, Boullée, Jean-Nicolas Sobre in Antoine-Laurent Vandoyer zastavijo »konservativno« ali »restavracijsko« vprašanje o obnovi simbolične razsežnosti arhitekture, tj., vprašanje o pomenu. Omenjeni arhitekti zagovarjajo sekularni in funkcionalni alegorizem, ki se nanaša na družbeno in institucionalno funkcijo stavbe. V delih Ledouxa, Danca ml. in tudi v Boulléejevih delih, gre za specifični ideološki diskurz. Njihove **risbe** povečujejo, povzdigujejo, slavijo nespremenljive in večne vrednote družbe in njenih institucij, tiste družbe, ki bo prav kmalu radikalno relativizirala vse večne vrednote, razen ene seveda, večnosti lastnega gospostva. Ta družba odpravi logocentrično utopijo, ki podobam vsiljujejo univerzalne pomene. Ostanek te utopije je koncept »značaja« ali »stila«, ki ga kasneje prevzame Beaux Arts.

Drugi tip vprašanja zastavljajo arhitekti, ki se ne izogibajo Perraultovemu paradoksu in njegovim posledicam. Le-ti nasprotujejo vsakemu **purizmu**, ki zatira željo po svobodi in moč imaginacije. Želja po svobodi (prostosti) in moč imaginacije pa sta eno najmočnejših »produkcij-skih« sredstev meščanske družbe.

Ta dva nasprotna pola neke tragične dialektike personificirata sogovornika v Piranesijevem Pareru. Pri obnavljanju svojih temeljev naj bi arhitektura združila neki protislovni tendenci. Na eni strani so tisti arhitekti, ki izhajajo iz arheologije, arheologija je priličena projektu (je instrumentalizirana), in ki se vračajo k zgodovinskim virom; na drugi strani so tisti arhitekti, ki zanikajo tradicijo, postavljajo **tabulo raso** in na njej konstruirajo »temelj« arhitekture. Vračajo se k »primitivnim« in »naravnim« virom vednosti; geometrija je zanje pač nekaj naravnega zato, ker se nahaja v »naravi«.

Protislovje med historicizmom in primitivizmom, ki ga arhitekti niso razrešili in ki ga ne morejo razrešiti, se delno prekriva s protislovjem med »nepravilnim«, pitoresknim (Lequeujva sublime fabrique) in »pravilnem« (od Boulléeja do Duranda).

Zagovorniki klasičnega reda s sredstvi arhitekture vse težje nadzorujejo novo svobodo. Kritizirajo nenadno in nenavadno sprostitev čutil in čustev, »despotizem genija in imaginacije«, ki ga ne morejo odpraviti. Subverzivna moč **licentie** (lat. licentia: svoboda, samovoljnost razposajenost, razuzdanost, lahkomišelnost) in »nepravilnega« v kontekstu vladarskih parkov (Kew, Menars) še ničesar in nikogar ne ogrožata, »despotizem genija« se zlahka nadzoruje. V trenutku, ko stopi v **mesto** in se ponudi pogledu novega občinstva -Ljudstvu-, ni več sile, ki bi mu lahko zaprla pot. **Tableau** klasičnega reda, ki se novim razmeram prilagaja z invencijo in sublimnim in se na ta način poskuša ohraniti, je dokončno razbit. Mesto, ki je prostor užitkov in praznovanj Ljudstva, je sedaj tudi prostor arhitekturne svobode. Nek anonimnež je leta 1769 zapisal: »Država še ničesar ni storila, uredila in sezidala za užitke in zabavo Ljudstva«. In ko je nekaj končno storila, je bilo že prepozno.

Ljudstvo se je veliko bolj zabavalo z rušenjem Ancient Régima in giljotiniranjem njegovih reprezentantov, kakor pa na kraljevskih festivalih. Ljudska Država je nadaljevala tradicijo festivalov, postavljala pa je tudi povsem nove prostore užitka in zabave. Scenografije za kraljevski in revolucionarne festivale (obujanje takšnih ali drugačnih tradicij) so v mesto spustile heretično svobodno invencijo. Arhitektura postane **javna in spektakelska** (špekulantska).

Utopija »revolucionarnih« in »ornamentalističnih« arhitektov (Piranesi, Petitot, Delafosse, Lequen) ni v ideoloških sporočilih, ki jih prenašajo njihove arhitektura, ampak v tem, da se arhitekti, z neko »demiurško voljo«, reprezentirajo kot **Kontrolorji** produkcije podob, od **pohištv**a do **embellimenta** (polepšanje, olepšava). Vele-mesto, kraj menjave in komunikacije par excellence, je privilegirano mesto licentie in nepravilnosti, ki sta »izraz« umetnikove in naročnikove »osvobodjene« subjektivnosti. Morfološka invencija postaja **vulgarna** (navadna, vsakdanja, preprosta, ljudska) zato, ker je vulgarna sama intersubjektivnost. Oblika vulgarnosti je razredno določena, je razredno razcepljena in je vedno le forma razrednega ali kakšnega drugega antagonizma. To pomeni, da lahko govorimo o gosposki in emancipatorični vulgarnosti, o emancipatičnih ali gosposkih vulgarnih podobah. Tu se bom le bežno dotaknil problematike gospostva vulgarnih podob, za zgled pa bom vzel primer, ki nam je najbližji in ki vsekakor ni iz XVIII. stoletja; to pa ne pomeni, da ta oblika praznovanja ni specifična »ponovitev« kraljevskih in revolucionarnih festivalov v draperijah rimskega cesarstva ali rimske republike in da ne nadaljuje »svetlih tradicij« teh festivalov.

Vulgarne podobe so resda sredstvo, ki državljanke spreminja v **lojalne**, poslušne zakonom in oblasti, niso pa edino sredstvo, ki ima to funkcijo. Kakšna je specifična forma lojalnosti, ki jo proizvajajo vulgarne podobe in ki se lahko proizvede edino z vulgarnimi podobami?

Forme vulgarnosti in tehnike reprodukcije vulgarnosti so se od XVIII stoletja dalje bistveno spremenile, če ne drugega, v meščanski družbi, ki je radikalno presegla razsvetljenstvo. Zdi se mi, da so prav socialistične družbe tiste, ki dejansko nadaljujejo tradicijo razsvetljenstva in iluminarno tradicijo kraljevskih in revolucionarnih spektaklov, prej kraljevskih kakor revolucionarnih. Ali ni morda socializem/komunizem samo nekakšna oblika razsvetljenstva (vulgarna, seveda)? Ali ni socializem/komunizem samo posebna oblika vulgarizacije razsvetljenstva: **Elektrika + Parada**? Kakorkoli že, oglejmo si zgled, ki nam je zares najbližji. Pristaviti moram, da me tu zanima predvsem neko čisto formalno vprašanje: o **draperiji** praznovanja.

Praznovanje dneva mladosti na stadionu JLA vsako leto dokazuje, da so »mladi«: cela in najboljša Mladina, ki jo ljubijo (pokroviteljski nasmeš voditelji — (Očetov) v loži) in ki ljubi (polnoge mladenke in polnagi mladeniči poskakujejo, preskakujejo, se potijo itn.) voditelje in njihovo Oblast. Mladina izraža svojo lojalnost v obliki Ljubezni. Z

ljubeznijo dokazuje, da je najboljša pravzaprav zato, ker je najbolj lojalna mladina. Kaj je tisto, kar sproži to univerzalno Ljubezen, ki je hkrati vsa ljubezen in vse ljubezni? Ljubezen kot obliko Lojalnosti lahko sprožijo le neke vulgarne podobe. V Oblast se lahko zaljubimo, če pademo na podobe, ki so pornografski izdelek Oblasti, ne da bi pri tem vedeli, da gre za pornografijo: opolzko, spotakljivo umetnost (scenografijo oz. arhitekturo). Razlika med gosposkimi vulgarnimi in emancipatoričnimi vulgarnimi podobami je v tem, da emancipatorične podobe **niso** porno-grafske podobe. Toda zakaj in kako je izginila podoba neomadeževane Ljubezni, ki se je manifestirala na že omenjenem stadionu? Da je zares izginila, nam pričajo med drugim tudi necivilne reakcije na civilni predlog slovenske mladine.

Iluzija neomadeževane Ljubezni je izginila zato, ker je Oblasti spodrsnilo na spolzkem terenu Forme in ker je pokazala svojo Opolzkost. In zakaj ji je spodrsnilo prav na tem terenu? Zato, ker se je **imaginacija despotizma** hotela predstaviti, se je morala predstaviti, kot **despotizem imaginacije**. Zato, ker je staro vsebino reprezentirala z novo formo. Ta ni rezultat nekega političnega voluntarizma, ampak je zgodovinska nujnost, določena z zgodovinskim spreminjanjem pogojev produkcije vulgarnih podob in tehnik njihove reprodukcije, s spreminjanjem vulgarnih podob, na katere »padajo« mladi. Staro vsebino je morala predstaviti v novi formi torej zato, ker mladi preprosto več niso padali na staro vsebino, **drapirano** s prevleko **socialističnega realizma**. Oblast, ki je stare vsebine predstavila v novih formah, je na ta način proizvedla le neko **grotesko**: grotesknost te in takšne Oblasti (Države).

Praznovanje dneva mladosti je lahko **Znak** ljubezni le, če ima stara vsebina (Ljubezen do Voditeljev) njej imanentno (klasično) formo socialističnega realizma. Stara vsebina je zgodovinsko legitimna le v formi socialističnega realizma, v vseh ostalih formah enostavno ni mogoča, je **nemogoča**. Te stare vsebine torej ni mogoče predstaviti v različnih »stilnih« oblikah, ampak le v **eni** formi. »Polnost« stare vsebine se poskuša ohraniti z institucionaliziranjem vsebinsko čiste forme, z vsebinsko praznim formalizmom. Polnost stare vsebine, ki pade v praznino formalizma, se predstavi v svoji popolni praznini; groteskni televizijski komentarji so le delirantna reprezentanca te zgodovinsko prazne vsebine. Stara vsebina, ki jo potisnejo v praznino formalizma, v veri, da lahko v tej praznini spet dobi nekakšno formo, dejansko sploh nima več forme in je tudi ne more imeti, ker se njena zgodovinska oblika, z umestitvijo v praznino formalizma, dokončno preseže. Oblasti torej ne moremo več ljubiti zato, ker je njena stara vsebina zgubila svojo formo, ker je **de-formna** in če že »ljubimo« **Neue Slowenische Kunst**, potem jo lahko »ljubimo« le kot reprezentacijo **zgube** Ljubezni.

Imaginacija despotizma, ki v novih formah hoče uprizoriti staro vsebino, razkrije lastno Opolzkost in njeno Grozo. In če novo vsebino lahko uprizarjamo v stari formi, ne da bi hkrati nujno tudi proizvajali grozo, pa pri uprizarjanju stare vsebine v novi formi to enostavno ni mogoče. Oblasti, ki pada v praznino čistega formalizma in razkrije svojo Opolz-

kost, ne moremo več ljubiti, toda to še ne pomeni, da je sama Oblast nehala ljubiti. Njen užitek je z našo odpovedjo ljubezni morda še večji, in prav s tem morda šele doseže svojo lastno čisto formo. Če je pogoj njene eksistence nastopanje in kazanje, potem je trenutek, ko nam pokaže »vse«, zagotovo vrhunec njenega užitka. Glede na de-formnost realnosti se mi zdi, da gre Oblasti, ki je nihče več ne ljubi in kateri nihče ne gre več za to, da bi jo kdorkoli ljubil, zares edinole za njen lastno eksistencijski užitek. Edina »zgodovinska« naloga, ki jo ta Oblast še opravlja je, da ljubi samo sebe. Čista forma oblasti je Oblast sama. Oblast je Narcis in upamo lahko le, da še obstajajo »bogovi, ki ga bodo spremenili v narciso«.

Toda zakaj se je konec XVIII. stoletja reorganiziralo celotno polje »komuniciranja«? Zato, ker je šele s to reorganizacijo form »komuniciranja« lahko nastopila nova (produktivna) forma meščanskega gospostva. Sam klasični red je sodeloval pri tej reorganizaciji in je strukturiral nove (produktivne) forme, nastop krize tega reda pomeni le to, da so forme gospostva, ki so jih razsvetljenci reprezentirali v svojih utopijah, že prevzele Oblast in da so razsvetljenske utopije opravile svojo zgodovinsko nalogo. Oblast v podobi Narcisa pa nam kaže, da je svojo vlogo pri organizaciji produkcije že opravila in da ji produkcija vlada kot »slepa« sila; to pomeni, da je ta Oblast zgodovinsko opravila, da je zgodovinsko neproduktivna in da je sama odpravila lastno zgodovinskost (zgodovinsko legitimnost).

Bodoči akademik Quatremere de Quincy je leta 1791 zapisal: »Nujni učinek izkušnje (družbe), ki jo prinaša duh računa in sistema oziroma cesarstvo pravil in izobraževanja, je revolucija, ki jo opažamo v različnih stvareh. Ta duh proizvaja prav take učinke, kakor stroji v tovarnah, kjer je, kot vsak ve, individualna spretnost (industrie) zakovana z inercijo (nedelavnost, nedejavnost, lenost, zaspanost, negibnost, vztrajnost). Invencije ne bodo nadomestila pravila, ki jo uničujejo. Ali se motim, ali pa je duh računa v Franciji stvari pripeljal do tiste točke, ki je zelo oddaljena od dobe, ki je bila naklonjena iznajdbam v umetnosti.« De Quincy se ni motil, »umetnika je ubil duh računa«.

Na svobodnem polju tega »duha« sta se in se še vedno de-konstruirata in re-konstruirata znanost in umetnost. Progresivna redukcija nalog, in t.i. vodilne vloge arhitektov v procesu zidave, je samo neizogibna posledica delovanja tega »duha časa«. Naši arhitekturni podoboslovci, ki vidijo samo »čas«, ne vidijo pa »duha«, ki poskušajo obuditi mrtvega »genija«, katerega »smrt« je napovedal že de Quincy, in ki v arhitekturi napovedujejo obuditev »arhitekture kot arhitekture«, v specifični obliki ponavljajo narcistično »samonanašanje« Oblasti, padajo na njeno raven.

Slovenska ideologija arhitekture je nekakšen »duh«, zavezan starim duhovom, ki parodira stare in zdavnaj izgubljene boje. Stari porazi spet hodijo okoli kot strašila dokončne Zmage. Z duhovi preteklosti, z njihovimi izposojenimi imeni, bojnimi gesli in kostumi, v tej častitljivi preobleki in v tem izposojenem jeziku, si ne prizadeva preobrniti sebe

in stvari ter ustvariti, česar še ni bilo, ampak vrniti tisto, kar je bilo dokončno in nepovratno odpravljeno. V stari častitljivi preobleki in v izposojenem jeziku ne uprizarja novega prizora svetovne zgodovine. Z obujanjem mrtvih povzroča le to, da kadavri spet hodijo okoli kot strašilo.

Vanjih nalog ne povečuje v fantaziji, ampak beži pred njihovo rešitvijo. Povečuje samo sebe in sodeluje v grozljivki, ki smo jo prisiljeni preživeti: kjer mrtvi spet in spet hodijo okoli kot **strašilo** in neprestana **rožnja**. Končno že omenjeni *reductio ad absurdum* »usmerjenega« duha v čisti obliki je: **reductio ad imago** (nekega trupla).

Praksa socializacijskega procesa v agrarnih odnosih

Lušan Pirc

«... le premier principe que ... nous devons adopter dans notre politique agraire, et auquel nous devons assurer une application sans entraves, est de libérer notre agriculture, comme nous l'avons fait pour les autres branches de notre économie, des éléments de gestion administrative, et de baser son développement sur la libre compétition des forces économiques.»
(E. Kardelj, «Contre le dogmatisme bureaucratique dans notre politique agraire», *Questions actuelles du socialisme*, 16, 1952, s. 9.)

Če je več, da bi poleg agrarnih odnosov še kak drug problem, ki ni aktualen toliko let, če ne zaradi drugoga, pa zaradi tega, kar je proizvodnja hrane precej manjša od možnosti. Kaj ovira povečanje kmetijske proizvodnje?

Statistični podatki Organizacije združenih narodov za kmetijstvo in pragozdarstvo donosih v letu 1951 govorijo o tem, da naša država ne izkorišča vseh naravnih možnosti (temenija, klima, rastline), zaradi česar ni ničesar, kar bi ovisilo povprečno donosa pšenice na 50 ton na ha (Nizozemska 67 ton na ha, Belgija 59,5), izredno zaveženo tudi v proizvodnji mleka in mesa (naša proizvodnja 311 l na ha, Nizozemska pa 6010 l na ha; ali pa mesa 120 kg na ha, Nizozemska pa 400 kg na ha (let. po *Statistik*, NIN, 20. 3. 1953).

Pripombe na rob nekaterim vprašanjem teorije in prakse socializacijskega procesa v agrarnih odnosih

Dušan Pirec

«... le premier principe que ... nous devons adopter dans notre politique agraire, et auquel nous devons assurer un application sans entraves, c'est de libérer notre agriculture, comme nous l'avons fait pour les autres branches de notre économie, des éléments de gestion administrative, et de baser son développement sur la libre compétition des forces économiques».
(E. Kardelj, »Contre le dogmatisme bureaucratiques dans notre politiques agraires, »Questions actuelles du socialisme, 18, 1953, s. 9.)

Težko je reči, da bi poleg agrara obstajal še kak drug problem, ki bi bil aktualen toliko let, če ne zaradi drugega, pa zaradi tega, ker je proizvodnja hrane precej manjša od možnosti.¹ Kaj ovira povečanje kmetijske proizvodnje?

¹ Statistični podatki Organizacije združenih narodov za kmetijstvo in prehrano o donosih v letu 1981 govore o tem, da naša država ne zaostaja glede naravnih možnosti (zemlja, klima, rastline), zaradi česar ni ničesar, kar bi oviralo povečanje donosa pšenice na 50 ton na ha (Nizozemska 67) ali koruze na 7 ton na ha (Italija 7,3) ali pa sladkorne repe na 50 ton na ha (Belgija 59,2). Izrazito zaostajamo tudi v proizvodnji mleka in mesa (mleka proizvedemo 311 l na ha, Nizozemska pa 6010 l na ha; ali pa mesa proizvedemo 190 kg na ha, Nizozemska pa 1920 kg na ha (cit. po Šumanovac, NIN, 20. 3. 1983).

Ali je kmetijska proizvodnja zapostavljeno področje znotraj procesa družbene reprodukcije? Ali ne obstaja razlika med kmetijsko in industrijsko dejavnostjo in s tem tudi v proizvodnih odnosih? Kako se postavlja in kako se rešuje problem racionalnega izkoriščanja razpoložljivih virov ob dani velikosti zemlje in družbeni strukturi? Ali imajo družbeni odnosi v kmetijstvu kakšne posebne značilnosti po sebi lastni naravi? Kajti, če bi bil to zgolj ekonomsko-tehnični problem, ali se ne bi potemtakem njegovo razreševanje stalno zavlačevalo? In če je že res tako, ali bi se resnični razmislek tega problema lahko zreduciral na običajen pristop? Ali ne gre tu (mogoče) za zemljo, katere zgodovinska bit je (še vedno) utemeljena v »važkem načinu življenja«.² Če je tako, potem se zastavlja vprašanje o poti, po kateri je treba iti, da se zagotovi (več ali manj) stalna rast kmetijske proizvodnje (torej empirični interes) in prav tako proces socializacije dela v agraru znotraj procesa proizvodnje vrednosti (torej strateški interes).

Študije o družbenih odnosih v agraru (t.j. o vpogledu celote teh odnosov, torej tudi sociološki, antropološki, zgodovinski in kulturni »background«) so zelo pogosto obravnavne z logiko še vedno ustreznega ideološkega razmisleka. V bistvu gre za uporabo (skorajda v vseh primerih) logike industrijskega razvoja na razvoj kmetijstva, ki izvede (v čim krajšem času) preobrazbo kmeta in delavca v kmetijstvu. Seveda to pomeni, da ni bilo dosti pomembnih študij s tega področja. Kajti večidel je bil posvečen bolj proizvodnji in njenim kvantitativnim dosežkom, kot pa raziskovanju dialektičnega spleta medsebojnih odnosov vseh aspektov celote.³ Vendar, kar je, je. Spustili smo se v problematiko le toliko, da spodbudimo razpravo o nekaterih vprašanjih, katerih korene (temelje) je treba iskati tudi znotraj logike zgodovine in njene dialektike. Toda preden bomo pogledali problem z družbenoekonomskega vidika, bomo povedali še kaj o mestu kmetijstva v procesu ekonomske rasti.

² »Razen modernih skrbi pritiska na nas še cela vrsta podedovanih, ki izvirajo tam, kjer še vedno vegetirajo starinski preživetni načini proizvodnje, ki jim slede nesodobni družbeni in politični odnosi. Ne trpimo le zaradi živih, temveč tudi zaradi mrtvih. Le mort saisit le vif.« (K. Marx, Kapital, Prosveta, Bg, 1973, str. 14).

³ Na primer: V. Stipetić in C. Kostić; Kmetje — industrijski delavci (1955); D. Vogelnik Urbanizacija kot odraz gospodarskega razvoja FLRJ (1961); P. Markovića Strukturne spremembe na vasi kot rezultat gospodarskega razvoja (1963); E. Dilić Družbeni položaj in orientacija vaške mladine (1971); skupina avtorjev Tipologija ruralnih okolij v Jugoslaviji (1972); S. Šušar Med zaselkom in megalopolisom (1973); B. Dimković Kmetje in komunisti na vasi (1974); V. Djurić Inovacije v družbi (1975); V. Radomirović Reprodukcijska kmečkega gospodarstva (1976); V. Puljiz Exodus kmetov (1980); J. Cifrić Revolucija in kmetje (1981); R. Pirst Vaška družina danes (1981) itd. Pozornost zasluži tudi nekaj doktoratov o vasi in številni članki v časopisih in zbornikih, kakor tudi sporočila na zasedanjih (S. Livada, V. Cvijetićanin, Z. Mlinar, S. Krašovec, M. Golob, R. Pirst, I. Josifovski, J. Defilippis, J. Sparavalo, A. Raič, M. Stojanov, J. Simič, I. Cifrić, M. Zupančič, R. Boreli, M. Štambuk, A. Hadžić in dr.).

I.

Praviloma spremljajo relativno hitri proces industrializacije številni disproporci v razvoju posameznih gospodarskih kompleksov (tudi znotraj njih), predvsem pa disproporci med industrijo in kmetijstvom.⁴

Vlaganje še tako omejene akumulacije predvsem v razvoj industrije vodi k relativno hitri rasti zaposlenosti (med drugim tudi preko transferja vaškega prebivalstva v nekmetijske dejavnosti), pri čemer pa prihaja do povečanega povpraševanja po življenjskih potrebščinah.⁵

Povečano povpraševanje vpliva, upoštevajoč relativno zaostajanje dejavnosti, ki proizvajajo življenjske potrebščine prve vrste, bodisi na rast stroškov reprodukcije delovne sile (zaradi povečanja cen) bodisi na absolutno zmanjšanje porabe na zaposlenega (povečano število zaposlenih, toda nespremenjen obseg proizvodnje). Seveda bi povečanje cen lahko spodbudilo rast proizvodnje, če obstajajo za to ugodne razmere, v katerih delujejo te dejavnosti. Če ni tako (t.j. če se iz kakršnegakoli razloga ne moreta uskladiti ponudba in povpraševanje na višjem nivoju cen), potem bo prišlo ali do substitucije ene proizvodnje z drugo ali pa do stagnacije in upadanja proizvodnje. Tako v primeru kot v drugem primeru se bo nezadostna oziroma neustrezna ponudba reflektirala (slejkoprej) v relativnem zmanjšanju kmetijske ponudbe (majhna elastičnost povpraševanja po kmetijskih izdelkih), obenem pa tudi v manjšem tempu rasti produktivnosti dela (in ne nazadnje tudi na akumulativni sposobnosti zemlje). Res je, da se lahko z aktiviranjem prikrito nezaposlenega prebivalstva (t.j. transferjem iz kmetijstva v nekmetijske dejavnosti) ustvarja dodatna akumulacija. To bo nujno vplivalo na absolutno povečanje povpraševanja po uporabnikih, dobrinah nasploh, zlasti še po prehrabnih izdelkih.⁶ Nasprotno pa vaška gospodinjstva, ki so razbremenjena odvečne delovne sile, ne povečujejo sorazmerno temu svoje proizvodnosti, temveč izkoristijo to dejstvo za izboljšanje prehrane tistih članov gospodinjstva, ki so ostali na vasi. Tako se tudi povečani prejemki vaških gospodinjstev (če pride do tega) vlagajo (in to ne redko) prej v potrošnjo (investicijsko ali osebno), kakor pa v razvoj proizvodnje, če pa se vlagajo v proizvodnjo, potem to niso vedno racionalna vlaganja (npr. število traktorjev). Razen tega pa intenzivni proces deagrarizacije proizvaja po določenem času povsem nasprotno učinke (depopulacija vaških naselij, odliv mlade delovne sile z vasi, zaradi česar so polja neobdelana ali pa ne dovolj obdelana; težko rešljivi problemi z nabavo zaradi naraslega priliva vaškega prebivalstva), še posebej če je potekal vzporedno s hitro ekonomsko rastjo

⁴ D. Pirec, Medsebojna odvisnost v dinamiki razvoja med industrijo in kmetijstvom, Pogled, 6, 1966.

⁵ Povpraševanje po prehrabnih izdelkih na zaposlenega lahko ostane nekaj časa nespremenjeno. Vendar pa se povečuje skupno povpraševanje po teh izdelkih zaradi večjega števila zaposlenih.

⁶ Če je ta transfer usklajen z rastjo kmetijske proizvodnje in z njeno zmoglostjo absorpcije, potem se prikrito nezaposlena delovna sila (praviloma) ne pojavlja na tržišču kmetijskih izdelkov kot dodatni potrošnik.

(t.j. v ekonomsko, družbeno in tehnološko še neustreznih okoliščinah), koncentracijo in centralizacijo zamljišč, s čimer je bilo mogoče premostiti protislovja med sodobno tehnologijo in razparceliranim zemljiščem.⁷ Izkušnje številnih držav to potrebujejo.

Čeprav je tako, postanejo ekonomski kriteriji na tem področju racionalni šele, če so v ekonomiji vgrajene spodbude tako za rast produktivnosti na enoto obdelovalne površine kot tudi za produkcijo kmetijskih izdelkov (zaostajanje razvoja trga gospodarskega kompleksa ponavadi povzroča trenja in celo krize v gospodarstvu kot celoti).

Medtem ko je povečanje produktivnosti odvisno tudi od vlaganj v kmetijstvo, je produkcija kmetijskih izdelkov odvisna prama facie od vloge, ki ji je dana v družbeni reprodukciji. Rešitve problemov kmetijske proizvodnje ni mogoče iskati le v tehnologiji proizvodnje, temveč tudi v agrarnih odnosih. Z eno besedo, izhodišče problema je treba iskati v konceptu strukture in intenzivnosti industrializacije, in ne samo (ali vsaj ne v tolikšni meri) v tehnologiji in obsegu vlaganj, niti ne v ekonomsko izsiljenem konceptu oblikovanja agroindustrijskega kompleksa po bližnjici.⁸ Torej pogledjmo na kratko še nekatere učinke, ki jih povzroči hitro prestrukturiranje proizvodne strukture.⁹ Namreč, obsežen, intenziven in relativno hiter program industrializacije se je lahko financiral v zaprtem gospodarstvu (odprto gospodarstvo najverjetneje ne bi omogočilo takšnega prestrukturiranja) le iz akumulacije, ki so jo dajale že obstoječe gospodarske dejavnosti, ali pa na račun standarda (alternativno ali simultano). V tem primeru bomo pregledali samo prvo možnost.

Ker je bilo kmetijstvo glavna dejavnost tako glede deleža delovno sposobnega prebivalstva kot glede deleža v družbenem proizvodu, je bilo, kakor v vsaki bolj ali manj zaostali deželi, ki krene po poti industrializacije, možno izvleči akumulacijo le od tod, za to da bi se sploh lahko uresničeval koncept industrializacije. Prelivanje akumulacije iz kmetijstva v industrijo se ponavadi izvaja preko odkupnih

⁷ V Jugoslaviji obsega individualna posest 45 mio katastrskih delov oziroma 16.900.000 parcel, individualni kmeti imajo več kot 450.000 traktorjev, čeprav bi jih zadoščalo že 250.000; po enoti obdelovalne površine se uporablja le malo gnojil; namaka se 1,4 % obdelovalnih površin, okoli 350.000 ha zemlje pa je stalno ogroženih zaradi poplav; moderna kmetijska proizvodnja poteka le na 16 % obdelovalnih površin (V. Cvjetičanin, S. Livada, V. Puljiz, Dj. Stevanović Ruralna sociologija i razvoj poljoprivrede, poročilo, ki je bilo pripravljeno za Kardeljeve dneve, Osijek, 27. do 28. 1. 1983).

⁸ Po tem konceptu (neodvisno od načina uporabe) je težišče v hitri in učinkoviti transpoziciji gospodarske strukture iz primarne proizvodnje v razvito industrijsko proizvodnjo. S tem se pravzaprav premakne tudi vrednostna skala, kar pomeni, da ne gre le za golo spreminjanje strukture proizvodnje, temveč tudi za način življenja.

⁹ Med drugim tudi: »Politika cen v kmetijstvu je bila funkcionalizirana prek nekritično, močno razvitih interesov industrije...« (D. Veselinov, Normalna cena v kmetijstvu, Ekonomska politika, 26. 7. 1982, str. 22).

cen najpomembnejših kmetijskih izdelkov in prodajnih cen industrijskih proizvodov, ki so namenjeni kmetijski proizvodnji.¹⁰ V državah, kjer so nacionalizirali kmetijstvo, se zagotavlja tudi popolna kontrola odkupnih in prodajnih cen, kakor tudi količine, ki jo je dolžna vsaka proizvodna enota oddati odkupnim podjetjem.¹¹ Prav tako je intenzivna in pospešena industrializacija zahtevala pospešen transfer delovne sile z vasi. Temu je podrejen motivacijski sistem (osebni dohodki in družbeni položaj je spodbujal odliv delovne sile z vasi v industrijo in druge urbane dejavnosti). Ta sistem zahteva tudi obsežno administrativno dejavnost, zaradi česar je odhajal iz kmetijstva visokokvalificirani kader. To je en vidik tega problema problema oziroma učinka koncepta z izrazitim poudarkom na industrijski dejavnosti. Če lahko temu tako rečemo, so to njegovi neposredni učinki, kajti posredni učinki so manj vidni, delujejo pa šele po določenem času (ki je lahko daljši ali krajši, odvisno od zgodovinskih, institucionalnih in ekonomskih razmer, v katerih se realizira ta koncept). Gre namreč za sistem cen in subvencij. Ta sistem je prilagojen konceptu intenzivne industrializacije, koncept industrializacije pa se istoveti z napredkom in prednostmi te poti. Pravzaprav zahte-

¹⁰ Nekateri sovjetski znanstveni delavci oporekajo tezi o prelivanju akumulacije iz kmetijstva v industrijo. Tako A. A. Barsov (Selskoje hazjajstvo i istočniki nakoplenija v pervoj pjatiljetki, 1928—1932, Istorija SSSR, 3, 1968, str. 64—82; Balans stjomestnih obmenov mezdu gordem i derevnii, Moskva 1969; NEP i viravnivanije ekonomičeskikh otnošenii mezdu gorodom i derevnii, obj. v Novaja ekonomičeskaja politika, Voprosy teorii i istori, Moskva 1974, str. 93—105, 110—113 in dr.) sklepa (uporablja joč uradne podatke) po primerjavi tokov industrijskih produktov v kmetijstvo in kmetijskih v nekmetijstvo v obdobju 1928—1932, oziroma 1937—1938, da se akumulacija za potrebe industrializacije ni ekstrahirala iz kmetijstva. Zato pravi, da je bilo največje breme pri industrializaciji naloženo delavskemu razredu. To stališče so kritizirali nekateri znanstveni delavci na Zahodu. Nekateri (npr. D. Morrison, A Critical Examination of a Barov's Empirical Work on the Balance of Value Exchange between the Town and the Cormtry, Soviet Studies, okt. 1982, str. 58) popolnoma zavračajo to tezo; drugi (Millar J., Mass Collectivization and the Contribution of Soviet Agriculture to the First Five-Year Plan: A Review Article, Slavic Review, dec. 1974; M. Ellman Did the Agricultural Surplus Provi de the Resiurces for the Increase Investment in the USSR during the First Five — Year Plan?, The Economic Journal, dec. 1975 in Socialist Planning Cambridge University Press, Cambridge 1979) sprejemajo z rezervo nekatere podatke, ki jih je uporabljal Barsov, čeprav ne zavračajo njegovega stališča. Na vsak način je treba ponovno teoretsko in metodološko proučiti stališče o prelivanju akumulacije iz kmetijstva v industrijo (teza Preobraženskega o »prvobitni socialistični akumulaciji« se nanaša na naturalno prelivanje, čemur sledi vrsta implikacij na institucionalni ravni). Lahko pa gre tu le za prelivanje na osnovi razlik v produktivnosti dela (kar je ekonomsko upravičeno). Drugo pa je vprašanje ekonomske politike, ki podpira ali zavira tovrstno prelivanje, da ne bi nastal prevelik prepad v stopnji razvitosti mesta ali vasi z vsemi svojimi posledicami tako za socialno stabilnost kot za ekonomski razvoj, gledano dolgoročno.

¹¹ A. Preobraženski, Nova ekonomija, Center za kulturno djelatnost, Zagreb, 1983; A. Nove, An Esonimic History of the U.R.S.S. Allen Union, London, 1969; N. Jasny, The Soviet Price System, Stanford Univ. Press, Stanford, California, 1951 idr.

va proces intenzivne industrializacije (še posebej če se poudarja zlasti oddelek A družbene proizvodnje, t.j. proizvodnih sredstev) tudi proračunsko subvencioniranje potrošnje določenih proizvodov (prehrana, stanarina, mestni promet, ogrevanje itd.).¹² Kajti, da bi se sploh lahko realiziral program graditve industrije in industrijske infrastrukture, ne zadošča le prelivanje akumulacije iz kmetijstva v nekmetijske dejavnosti, niti ne prelivanje amortizacije v nove investicije, temveč mora k temu prispevati politika dohodkov zaposlenih. Zato lahko razumemo, zakaj nizki prejemki zaposlenih zahtevajo subvencioniranje potrošniških dobrin.¹³ Toda na ta način se tudi polje želja potrošnikov zoži v tolikšni meri, da cene nimajo nikakršne vloge v strukturiranju proizvodnje (torej niti alokativne niti ne distributivne in selektivne funkcije). Sistem je zaprt. V tem sistemu je vse podrejeno realiziranju zastavljenega cilja — industrializaciji. Realizacija tega cilja seveda zahteva močno državo, t.j. državo, ki ne bo le razpolagala z akumulacijo in jo usmerjala tja, kamor bo presodila, da je potrebno, temveč državo, ki bo zmogla neposredno strukturirati mikrodelitev. Ko podreja državljane svojim strateškim zahtevam (»načelo upanja«), hkrati tudi reducira na obrobje konkretno motiviranost proizvajalcev za delo in rezultate dela. Pa se vrnimo k ekonomski strani tega problema. Namreč, zaradi politike subvencioniranja cen, in odtod nastali dispariteti cen, cena izgublja svojo funkcionalno povezanost s proizvodnimi stroški in produktivnostjo. Kajti nizka cena nekega izdelka, ki je namenjen neposredni potrošnji prebivalstva (npr. sladkor, ali stanovanje, ali pa karkoli kar je subvencionirano), spodbuja neracionalno trošenje, in ne varčevanja.¹⁴

Vendar se razvoj gospodarstva ne da zreducirati, teoretično gledano, le na industrializacijo, še posebej ne na glavno vlogo rasti oddelka A družbene reprodukcije (proizvodnih sredstev).¹⁵ Zaradi tega

¹² V. Benko; Poljsko gospodarstvo. Nekateri vidiki in ozadje nestabilnega položaja, Naši razgledi, 12. 3. 1982.

¹³ Kot je znano, Marx ni izvedel pojma prvobitne akumulacije iz racionalnega obnašanja neproizvodnih razredov, temveč iz prisilnega omejevanja potrošnje delavcev.

¹⁴ Na primer, če je cena stanovanja nizka v primerjavi s stroški gradnje, potem si bo vsakdo prizadeval, da dobi čimvečje stanovanje in čimboljšo lokacijo, še posebej, ker razlike med ceno za večje in manjše stanovanje ne morejo vplivati na izbiro. Ali pa, če je cena merske enote pšenice večja od cene produkta, katerega surovina je pšenica, potem ima proizvajalec pšenice interes, da pšenico uporabi za krmo živine, kruh pa kupuje. Sistem subvencioniranja ga prisiljuje, da se neracionalno obnaša. Ker pa je večji del obdelovalnih površin v rokah proizvajalcev, je situacija še bolj zapletena. Kajti, ti svoje obnašanje volens-nolens usklajujejo s tržnimi zakonitostmi.

¹⁵ »... kakor prvi oddelek iz svojega presežnega produkta nudi dodatni konstantni kapital drugemu oddelku, prav tako drugi oddelek nudi dodatni variabilni kapital prvemu oddelku, drugi akumulira za prvega in zase, kolikor se upošteva variabilni kapital, pri čemer večji del celotne proizvodnje, posebej svoje presežne produkte, reproducira v obliki potrebnih življenjskih sredstev.« (K. Marx, Kapital II, Kultura, Zagreb, str. 468).

tudi rešitev nekega problema ne more biti racionalna, če se vnaprej postulira način njegovega razreševanja. Konkretno to pomeni, da se mora zavreči teza o brezpogojnem primatu industrije pred kmetijstvom.

Toda, če je že dana prednost razvoju industrije — kje je potem meja? Pa pogledjmo še to vprašanje.

Če gre za nezadostno naseljeno državo, potem je racionalnost vlaganj v industrijo in njeno kapitalintenzivnost odvisna med drugim tudi od deficitarnosti delovne sile. Če namreč pride do zmanjšanja zaposlenih v kmetijstvu, se bo zmanjšala tudi kmetijska proizvodnja, kolikor se ta odliv ne bo nadomestil z ustreznim vlaganjem v razvoj kmetijstva. Vendar pa se ne moreta uresničiti oba cilja hkrati z enako specifično težo, zaradi tega je najprej treba kmetijstvo intenzivirati, s čimer bi omogočili transfer delovne sile v druge dejavnosti, nato pa bi bilo treba dati glavni poudarek kapital intenzivni industrializaciji. V naslednji fazi bi se spremenila smer investiranja in pospešil proces industrializacije. Če pa gre za državo s številnim prebivalstvom, je treba obravnavati razvoj kmetijstva skupaj z razvojem gospodarstva kot celote (še posebej industrije). Če kmetijstvo zaostaja za rastjo industrije, bo nujno prišlo, izhajajoč iz povedanih predpostavk, do zoževanja možnosti ekspanzije industrije (tako neposredno kot posredno), kolikor ne bi bilo to zaostajanje kompenzirano s povečano nekmetijsko proizvodnjo, ki bi bila namenjena izvozu. Namreč, s tem se povečujejo možnosti uvoza kmetijskih izdelkov. Toda, če se zmanjšana ponudba prav tako kompenzira s povečanim uvozom kmetijskih izdelkov, lahko ta uvoz vpliva *ceteris paribus* na zmanjšanje uvoza delovnih sredstev (delno tudi predmetov dela), s tem pa spet na upočasnitev razvoja. Zaostajanje kmetijske proizvodnje za splošnim gospodarskim razvojem se kaže v cenah kmetijskih proizvodov, s tem pa tudi v relativnih realnih osebnih dohodkih. To bo vplivalo tudi na produktivnost dela (s tem pa tudi **in extremis** na akumulativno sposobnost danega gospodarstva) in na zoževanje (ob drugih nespremenjenih okoliščinah) absorpcijskih moči tržišča, upoštevajoč visoko elastičnost povpraševanja po industrijskih produktih, ki je odvisna od dohodka. In nenazadnje, ponudba kmetijskih izdelkov je (v glavnem) neelastična, zaradi česar porast povpraševanja po teh izdelkih vpliva na povečanje cen, s tem pa tudi na povečanje dohodka kmetijskih proizvajalcev.¹⁶ Vendar pa ni nujno, da privede do povečanja proizvodnje ali povečanja tržnosti, kolikor so omejene možnosti racionalnega alociranja tako povečanih sredstev. Na raven proizvodnje vplivata tako kontrola cen kmetijskih izdelkov kakor tudi dvom kmetijskih proizvajalcev glede stabilnosti odnosov cen in proizvodnih stroškov. Oboje pa vpliva bolj

¹⁶ Z našega stališča, s katerega obvladamo problem, se nič ne spremeni, tudi če bi bile cene najvažnejših kmetijskih izdelkov zamrznjene. Toda v tem primeru so nujne strukturne spremembe proizvodnje, kar bi le otežilo uravnoteženje vseh segmentov proizvodnje.

na hitro rast cen kmetijskih proizvodov, kot na rast kmetijske proizvodnje. Tudi dinamika transferja delovne sile iz kmetijstva je določena z razmerjem med proizvodnjo hrane in povpraševanjem po njej. Kajti, če je dinamika transferja prehitra glede na razpoložljive tržne presežke kmetijskih izdelkov, potem se je treba zateči k zavi-ranju transferja z določenimi ekonomskimi ukrepi (npr. z izboljša-njem življenjskih razmer na vasi, zatekanju h kapitalintenzivnim vlagan-jem itd.) in vzporedno spodbujati rast kmetijske proizvodnje in njene tržnosti, **vice versa**. Toda to so faktična vprašanja. Glede na to proces industrializacije in razvoj kmetijstva nista alternativni, tem-več samo dve stvari v procesu družbene reprodukcije. Drug na dru-gega vzajemno vplivata in se omogočata. Če je razvoj kmetijstva nujen predpogoj industrializacije, tako je tudi industrializacija pred-postavka razvoja kmetijstva. V vsakem časovnem obdobju mora med obema področjema obstajati določena usklajenost, ne glede na to, da industrijska proizvodnja (gledano v luči časa in prostora) hitreje raste kot kmetijska proizvodnja (zaradi česar tudi delež kmetijske proizvodnje v družbenem proizvodu kaže tendenco zmanjševanja). Porušenje te usklajenosti bo vplivalo preko povečanega povpraše-vanja po produktih bodisi kmetijskega bodisi industrijskega sektorja na povečanje uvoza (če obstajajo plačilnodevizne zmožnosti) ali pa na nezadovoljeno povpraševanje, kar se bo kazalo v rasti produktiv-nosti.¹⁷ Odtod ima spodnja meja vlaganja v kmetijstvo vedno funkcijo stopnje razvoja dane države, njenega družbenoekonomskega razvoja (in s tem tudi spreminjanje njene ekonomske strukture) in rasti prebi-valstva.¹⁸

II.

1. Empirično je potrjeno, da je potekal proces ekonomskega razdeja-njenja (odg. razkrajanja) vaških gospodinjstev ne glede na izvor (sta-ranje, transfer prebivalstva, drobljenje posesti, prisilni odkup itn.) hitreje, kakor pa raste kmetijska proizvodnja. Še posebej če se kme-tijska proizvodnja (predvsem v svojem prevladujočem delu) izčrpava v neekvivalentni menjavi, nestabilnih pogojih gospodarjenja ali pa za vaško gospodinjstvo destimulativni klimi.¹⁹ Ta proces ekonomskega razkrajanja vseeno vpliva preko rasti cen kmetijskih proizvodov v celoti na rast osebnega dohodka, s tem pa tudi na proizvodne stroške nekmetijskih dejavnosti. Če gledamo s tega vidika, potem postaja zaostajanje kmetijske proizvodnje za splošnim razvojem dane države

¹⁷ Struktura potrošnje se spreminja z industrializacijo. To je eden od učin-kov tega procesa. Po drugi strani industrializacija spodbuja spremembe tudi v samem kmetijstvu.

¹⁸ K. Marx, Kapital, Prosveta, Beograd, 1973, str. 1671.

¹⁹ S tem se samo še dodatno spodbuja transfer prebivalstva iz vasi v mesta, medtem ko se kmetijska proizvodnja vaških gospodinjstev bolj ali manj usmerja na tisto proizvodnjo, ki zagotavlja povprečni dohodek. Seveda to ni nujno tudi ekonomsko racionalna rešitev, gledano s stališča celote.

eden od osnovnih generatorjev inflatornih impulzov (vidnih ali pa prikritih). Da bi se to preprečilo, se zateka (slej ko prej) k ukrepom, ki so usmerjeni k povečanju kmetijske proizvodnje ali pa k omejitvi transferja kmečkega prebivalstva v nekmetijske dejavnosti (alternativno ali simultano). Vendar so možnosti za realizacijo teh ukrepov (kljub vsemu) omejene, vse dokler se ne bodo spremenile ideološke primesi, ki (vsaj) zožujejo polje trajnejšega zorenja teh primerov, in ki bodo neodvisne od formalnih predstavitev teh premis, pa tudi neodvisne od omejenih možnosti kapitalizacije v razmerah zahodno-evropskega kapitalizma (kjer prevladuje srednja posest) oziroma težav prakse vzhodnoevropskih socialističnih držav.²⁰ Prav to nas tudi napotuje na potrebo po teoretsko-metodološkem osmišljanju problemov skozi prizmo lastništva nad zemljo in posebnostjo tega lastništva. Pri tem se upošteva lastništvo nad zemljo kot zgodovinska (torej tudi ne večno) kategorija. V nasprotnem primeru *esse videatur* pa je to privatno lastništvo za vekomaj dano. Zaradi tega lahko to lastništvo obravnavamo z vidika njegove odprave, kar pa ne pomeni, da se hkrati časovno sinhrono ukinja Weltanschauung, ki izhaja iz te oblike lastništva.

Če lastništvo nad zemljo še vedno doumevamo kot človekov odnos do naravnih pogojev proizvodnje ali kakor nekaj, kar mu »pripada« (t.j. skozi prizmo »teritorializacije kmeta«, kjer vas ni le izvor eksistence, temveč tudi način življenja, vendar ne le kot del produkcije življenja), ali kakor pogoj, ki je predpostavka njegovega obstoja, potem se **tudi** tukaj odnos realizira preko dela (čeprav to delo v tem primeru sloni na privatni lastnini ne le naravnih pogojev proizvodnje, temveč tudi proizvodjalnih sredstev), torej še vedno s samo proizvodnjo vrednosti.²¹

Zato se tudi dejansko prisvajanje dogaja v dejavnem, postvarelem odnosu do teh pogojev.²² To je *hic et nunc* bistvo njegove dejavnosti kot subjekta, preko katere ustvarja dohodek v reprodukciji in preko katere se izraža njegov svojstveni način življenja, hkrati pa je to tudi predpostavka za odpravo tega lastništva. Vendar glede na to, da se pogoji spreminjajo (tako znotraj kot izven tega), je proces vaškega gospodinstva istočasno tudi proces njegove destrukcije.²³ To je dialektika odnosa med tehnološkim progresom in družbenimi pogoji. In prav s stališča te dialektike (pravzaprav dialektike zgodovine) se postavlja vprašanje o možnosti kapitalizacije v kmetijstvu v razmerah prevla-

²⁰ Vaško gospodinjstvo je glavni posestnik obdelovalnih površin v naši državi, pa tudi sredstev, s katerimi obdeluje to zemljo. To ni sporno. Vendar je reprodukcija tega lastninskega odnosa vseeno podrejena dominantnim zakonitostim reprodukcije podružbljene lastnine in na tem zasnovani logiki ekonomije socializacije dela, kar se pogosto pozablja.

²¹ pr. S. Livada, Socializacija zemljišč v Jugoslaviji, prikazano na Kardeljevih dnevih, Osijek, 28.—29. 1. 1983.

²² Po D. Veselinovu, »značilnost sedanjih zemljiščnih rešitev, ki so zbrane v osnutku zakona o pravici lastnine v SR Srbiji, je, da se še naprej spoštuje miselni konservativizem v nikdar obrazloženi ideji o prepovedi razvoja vaškega gospodarstva...« (Ek. politika, 6. 6. 1983).

²³ K. Marx, Osnove kritike politične ekonomije I, Prosveta, Beograd, 1979, str. 326—328.

dujočih samoupravnih socialističnih odnosov, pa tudi obstajanja dejanskih možnosti (oziroma smiselnosti) za odpravljanje (torej ne ukinjanje) družbenih predpostavk (torej tudi zgodovinskih) tega človekovega odnosa do naravnih pogojev proizvodnje, ki so izven njega samega.

2. Kakor smo videli, je ena izmed značilnosti socialistične prakse pospešeni proces industrializacije. Praviloma se ta proces v (bolj ali manj) zaostalih državah ne more ločiti od prerazporeditve akumulacije v korist industrializacije in od transferja prebivalstva iz vasi. Pravzaprav ta hitri priliv prebivalstva iz vasi stalno pritiska na zaposlovanje. Da bi se odprla nova delovna mesta, se stalno zateka k nesorazmernim vlaganjem in ekstenzivnemu zaposlovanju. S tem se ustvarja videz visoke akumulativnosti gospodarstva in njegove racionalnosti, pa tudi njegovih neomejenih možnosti za absorpcijo prikrito nezaposlene vaše delovne sile. Zato da bi lahko potekala intenzivna industrializacija v razmerah sicer nezadostne akumulacije, se oblikuje takšen mehanizem, preko katerega se zbirajo potrebna sredstva, ki se razporejajo na investicije, kakor je to predvideno v strogo centraliziranem planu. Sčasoma se prav zaradi tega etablira (seveda če prevzemu oblasti ne sledi tudi odprt proces socializacije dela znotraj same proizvodnje vrednosti) močan in hierarhiziran sloj. Medtem ko se v kapitalistični ekonomiji ta proces akumuliranja in njegove alokacije odvija (večji del) na tržišču in preko ekonomskih zakonitosti, pa prav te prerogative v tej strogo hierarhizirani ekonomiji prevzame nase država, zaradi česar so tudi vse gospodarske dejavnosti bolj ali manj podrejene neposrednemu urejanju od zgoraj.²⁴ Zato tudi mora biti uradniška kontrola po sami logiki stvari veliko bolj vseobsegajoča kot pa v kapitalizmu, svoboda izbire (seveda relativna) tako proizvajalcev kot potrošnikov pa v njihovi medsebojni dialektični povezanosti odrinjena na rob. S tako ukinitvijo svobode izbire se pravzaprav spodbuja odločanje brez tistih, o katerih se odloča.

Pa pogledjmo še, kakšno vlogo imajo ti odnosi v agraru oziroma kako bi po svoji naravi mogli vplivati na relativizacijo in pa tudi na omejevanje teh tendenc.

Kakor je znano, se pod pojmom »kapital« razume vrednost, ki proizvaja presežno vrednost (oziroma profit kot njegovo transformirano obliko). To je tudi družbeni odnos (predvsem), prek katerega se izvaja proces eksploatacije. Glede na to, da kapital vsebuje sam v sebi tudi pravico razpolaganja s proizvodnimi sredstvi, kjer je subjekt proizvodnje samo njegov objekt, je kapital istočasno tudi materializirano sredstvo za proizvodnjo eksploatacije. Zato je kapital tudi proizvodni odnos, ki je utemeljen na privatnem prisvajanju presežne vrednosti (ali pridobivanju profita kot spremenjene oblike presežne vrednosti), in pa sredstvo (način), s katerim se upravlja s proizvodnim procesom in kjer se združujejo vsi njegovi segmenti. Zato to tudi ni **prima facie** pravni odnos (t.j. pravica do privatnega razpolaganja s proizvodnimi sredstvi

²⁴ Z našega vidika, s katerega obravnavamo problem, ni bistveno, ali gre za neposredno ali posredno vodenje gospodarstva.

in iz tega izhajajoča pravica do razpolaganja z rezultati dela, ki so proizvedeni s privatnimi proizvodnimi sredstvi), temveč pravni odnos sam po sebi izhaja iz proizvodnega odnosa, iz družbenega odnosa. Vendar je sporno, kdaj lahko iz te splošne opredelitve začnemo analizo kapital-odnosa v agraru. Tukaj se problemi že zapletajo, kajti empirija v državah, v katerih ni bilo prostih kmetijskih površin (kot je bilo svoje čase npr. v Severni Ameriki), kaže na to, da je bil objektivno oviran proces koncentracije in centralizacije na agrarnem področju.²⁵

Druge razloge za to objektivno pogojeno oviro je treba poiskati znotraj samega kapitalodnosa. Gre namreč za to, da je kapital motiviran z logiko profita (brez profita kapital ne bi bil kapital), zato se tudi udomači tam, kjer mu ne preti nevarnost pred ekspropriacijo oziroma gre v tiste dejavnosti, ki mu zagotavljajo večjo profitno stopnjo. Višina profita pa je spet odvisna od produktivnosti dela, ki se ustvarja v tej ali oni dejavnosti. Ker je produktivnost na zaposlenega v kmetijstvu nižja kot v proizvodnih nekmetijskih dejavnostih, teži kapital k tistim dejavnostim, ki odklanjajo (in dokler odklanjajo) večji profit.²⁶ V znanstvenotehnični revoluciji se še bolj zožujejo možnosti kapitalizacije v kmetijstvu (seveda gre za Zahodno Evropo). To je med drugim tudi razlog, zakaj praksa razvitih kapitalističnih držav Zahodne Evrope kaže interes zaščite poljedelcev pred pavperizacijo. V bistvu ne preostane razvitim kapitalističnim državam nič drugega kot to, da varujejo svoje poljedelce, da zagotovijo temu družbenem razredu določeno družbeno stabilnost in socialno varnost.

Odtod je Marx povlekel, rekel bi da vendarle malo preveč poenostavljen zaključek.²⁷ Namreč, če je proizvodnost v kmetijstvu nižja kot v industriji le na buržoaznih temeljih, potem je izenačenje proizvodnosti dela v kmetijstvu s tistim v industriji odvisno od izenačevanja proizvodnih možnosti. To pa predpostavlja koncentracijo in centralizacijo zemlje in kapitala. Ker pa je to preprečila privatna lastnina, je zato naloga socialistične revolucije, da prav to omogoči. Socialistična praksa je vendarle pokazala, ne le da to z ekonomskega stališča ni lahko rešljivo vprašanje, temveč da **še vedno** ni tako.

²⁵ Razlog za to je treba iskati, če gre za Evropo v njeni zgodovini, v obziru fevdalne lastnine. Kajti zgodovinski temelji tega odnosa so na nekaterih kontinentih bolj ali manj drugačni v primerjavi z zgodovinskimi temelji Evrope (gre za azijski način proizvodnje), zaradi česar se mora tudi agrarni problem reševati v skladu s temi odnosi.

²⁶ Produktivnost v kmetijstvu je za približno 30 % nižja od produktivnosti v industrijskih dejavnostih.

²⁷ G. Gatti (*Le socialisme et l'agriculture*, V. Giard, E. Briere, Pariz, 1902) meni, da je bil Marx miselno in empirično precej proč od agrarne problematike. Anglija mu je služila kot poligon v teoretskem razmišljanju. Zdi se mi, da ne bi smeli zanemariti tega kritičnega naklona do Marxa (glej tudi J. Rues, *Ekonomsko-teoretična pojmovanja v social-demokraciji 1890—1914*, Savremena administracija, Beograd, 1973, str. 9—156; C. V. Plehanov, *Sočinjenja*, v redak. D. Rjazanov, Moskva, 1923—27; A. Chayanov, *The Theory of Peasant Economy*, R. Irwin, Homewood, 111, 1966, in dr.).

3. Nazadnje ostane še eno vprašanje, o katerem moramo razpravljati teoretsko. Povezano je z logiko kapitala in z njemu lastno tendenco tako po ekspanziji kot po samoukinitvi, kar je predmet naše razlage. Dejansko nas mora privedi do drugega vprašanja, ki smo ga postavili na začetku razlage (ki pa je za nas glede na tematiko bistvenega pomena).

Najprej bi rekel, da ni sporno (vsaj z marksističnoteoretsko-metodološkega stališča) dejstvo, da ne obstaja končna faza v razmerju človeške družbe. Vsaka faza v svojem razvoju ne izkazuje »nek absolutni, temveč zgodovinski način proizvodnje, ki ustreza določenemu omejenemu obdobju razvoja materialnih pogojev proizvodnje.« V bistvu je rojevanje kapitalizma znotraj fevdalizma v glavnem spremljal proces razpadanja totalitete proizvodnih faktorjev (zemlja, delo, kapital), ki so bili poenoteni v fevdu, in sicer na njegove sestavne dele. Ta proces je sočasno tudi proces ločevanja subjekta proizvodnje od objektivnih pogojev proizvodnje (od fevda, fevdalca odvisen kmet, ki je bil objekt proizvodnje). V socializmu pa poteka nasproten proces, ki nanovo odpira izenačevanje proizvodnih faktorjev, vendar v spremenjenih okoliščinah. Vendar se v dirigiranem socializmu (pogojni termin) ta proces izenačevanja izvaja (ali se lahko izvaja) samo s posredovanjem totalitete oblasti. Torej tam, kjer ne obstaja le ločenost delavcev od proizvodnih sredstev, ki jih ta oblast uporablja, da proizvaja vrednost (Marx), temveč tudi občasno od sredstev upravljanja (Weber).

Vendar podružbljanje (odg. nacionalizacije) proizvodnih sredstev samo po sebi ne rešuje niti odnosa delavcev do proizvodnih sredstev niti občanov do sredstev upravljanja, s tem pa se tudi ne rešuje problem debirokratizacije družbe, kolikor (in v kolikšni meri) država in njeni organizmi (tu je irelevantno, kdo je subjekt *stricto sensu*) in *totto* podrejajo družbeno življenje (v vsej njegovi raznolikosti) realizaciji določenega cilja: pospešeni ekonomski rasti. V tem primeru dobiva delo svoje družbeno priznanje *volens-nolens* izven proizvodne vrednosti, menjava pa ne more potekati po svobodni volji subjektov menjave, temveč s posredovanjem izven ekonomske prisile. Zato spodbuja za razvoj ne izvirajo iz dela samega, temveč izven njega. S tem pa se ne samo razveljavijo tiste lastnosti spodbud, ki jih je prinesla buržoazna revolucija (enakost subjektov in svoboda le-teh v soglasju z zahtevami tehnologije), temveč se zakoliči tudi družbeno potrební čas, (t. j. kar vodi v tehnološki zastoj). Kolikor pa gre za samoupravni socializem (ali pa za tisti socializem, ki ne ukinja že doseženega napredka, temveč ga vgrajuje sam vase prav zaradi dezalienacije delovnih sredstev in sredstev upravljanja, kar pomeni poenotenje proizvodnih faktorjev), potem je predpogoj prav udejanjanje svobode in enakosti subjektov (Kardelj).

4. Nazadnje nam ostane še eno vprašanje, o katerem bomo razpravljali na teoretski ravni. Neposredno je povezano s predmetom naše razlage. Gre namreč za odnos delavca, ki dela s sredstvi v družbeni lasti in ki skupaj z drugimi delavci upravlja s proizvodnimi sredstvi ter

z družbenimi zadevami, do delavca, ki dela na svoji zemlji in s sredstvi v zasebni lasti. V dosedanji obravnavi smo na kratko (tako vsaj mislim) razložili teoretske možnosti kapitalizacije v gospodarstvu in tudi o izpolnitvi nekaterih predpostavk.

Namreč, predpostavili smo tudi delovanje ekonomskih zakonitosti (kar ni med drugim sporno niti teoretsko niti kot dejstvo). To spet predpostavlja tudi nujnost vmesnih členov med posameznimi proizvodnimi enotami oziroma med proizvodnjo in potrošnjo. Tudi to ni sporno, kakor ne vse bolj razčlenjena tehnološka delitev dela, ki poteka vzporedno s procesom ukinjanja družbene delitve dela. V tej družbeni delitvi dela ima svoje mesto tudi kmetijstvo. V tej dejavnosti so lahko subjekti proizvodnje tudi individualni kmetijski proizvajalci (pri tem smo predpostavili, glede na cilj naše teoretske analize, da ne najemajo delovne sile) in delovne organizacije, v katerih imajo delavci, ki delajo z družbenimi sredstvi, enak položaj kot tisti v nekmetijstvu. Med tema dvema sektorjema družbene proizvodnje (družbenim in privatnim) poteka izmenjava dela (gre za pogoje socialističnega samoupravljanja) s posredovanjem menjave proizvodov človekovega dela. Predmet te menjave je blago. Čim je to blago, se lahko menjava le po družbeno sprejetih kriterijih. Nasploh lahko menjava funkcionira v skladu z ekonomskimi zakonitostmi le, če je to menjava ekvivalentov (še vedno smo na teoretski ravni). Če pa hoče to postati, zahteva menjava ekvivalentov enakost subjektov (gre seveda za pravno in ne dejansko), s tem pa tudi svobodo udeležencev v menjavi, zato da lahko sodelujejo v menjavi glede na svoje interese. Če pa imamo vseeno dve skupini proizvajalcev (odnosno od dejavnosti, prek katere sodelujejo v delitvi dela), potem proces socializacije dela ne poteka le znotraj procesa dela samega, temveč tudi prek menjave med dvema sektorjema družbene proizvodnje, med podružbljenim in privatnim. Vendar tu ne gre za razpolovitev družbe na dva razreda (t. j. na tiste, ki razpolagajo s kapitalom in na tiste, ki razpolagajo le z delom), temveč gre za združeno delo, ki vzpostavlja v pogojih družbene lastnine nad proizvodnimi sredstvi menjalne odnose s privatnimi proizvajalci, ki delajo na lastni zemlji z lastnimi proizvodnimi sredstvi. Individualni proizvajalec torej pridobiva dohodek prav tako kot tisti v podjetju, le da se njegov dohodek ne deli na mezdo in presežek dela. Če je tako, potem ni mogoče reči, da menjalna vrednost poraja kapitalske odnose. Prav zaradi tega problem velikosti individualne kmečke posesti ni teoretično, temveč stvarno vprašanje. Kajti, če je produkcija kapitalskih odnosov odvisna tudi od obstoja delavskega razreda (torej tistih, ki razpolagajo samo s svojo delovno silo), potem ni mogoče več v klasičnem smislu govoriti o kapitalskem odnosu, če te predpostavke ne obstajajo več. Tako s teoretskega stališča kot z vidika prakse ne more obstoj individualnih kmečkih proizvajalcev rehabilitirati kapitalskega odnosa. Na ta način se ponujajo možnosti za amortizacijo vedno možnih birokratskih tendenc (Plehanov), s tem pa se tudi olajšujejo učinki prav tako vedno možnih socialnih stresov.

III.

Vrnimo se ponovno k naši državi. Poskušali se bomo določneje približati možnostim reševanja agrarnega problema, ki bi bilo primernejše dejanskosti naše države.²⁸

To seveda ne pomeni, kljub kritičnemu pogledu na prehojeno pot, da v gospodarstvu in kmetijstvu niso bili doseženi pomembni rezultati,²⁹ oziroma da se niso zgodile večje spremembe (postopoma izgineva samozadostna parcelizirana proizvodnja; razširja se moderna tehnologija pri obdelavi zemlje in vzreji živine; spreminja se socialna struktura vasi; vidne so preobrazbe vaške družine; kmečko prebivalstvo se vključuje v tokove globalne družbe, sicer bolj zaradi pritiska te družbe kot zaradi notranje evolucije; spreminjajo se stališča in vrednostne lestvice vaškega prebivalstva idr.). Na kratko, tradicionalna kmečka družba izgineva, nastaja pa nova, urbana družbena skupnost, ki integrira ruralne elemente.³⁰ Nekateri procesi potekajo spontano zaradi delovanja logike industrializacije, drugi pa so posebej spodbujevani. Vendar pa je lastniška struktura v zadnjih tridesetih letih v glavnem nespremenjena.

Vendar pa se problemov kmetijstva in njegovega razvoja lotevamo skoraj na povsem enak način kot nekdanj. Namreč, še vedno se o tem v glavnem govori le s kvantitativnega in organizacijskega vidika.³¹ Vsa

²⁸ 83 % obdelovalnih površin je v privatni lasti, prav tako 91 % živinorejskega fonda, približno 450.000 traktorjev itd., vendar pa znaša njegova udeležba v preskrbi tržišča le 56 %. Takoimenovanih »čistih« kmetov je v celotnem prebivalstvu okoli 20 %. Družbeni sektor zajema 16 % obdelovalnih površin glede na lastniško strukturo. Po letu 1965 ne kaže na tendence razraščanja. Celo nasprotno, po nekaterih ocenah se približno 20 % teh površin ne obdeluje, čeprav je presežka delovne sile v tem sektorju okoli 25 %. Družbeni sektor ima okoli 8 % živinorejskega fonda. sodelovanje z individualnim sektorjem pa je bolj trgovinskega kot pa proizvodnega značaja. Znotraj individualnega sektorja so se oblikovale 4 vrste lastnikov; nekmetijci z 10 % obdelovalne površine, kategorija kmet-delavec z okoli 40—50 % zemljišč, čisti kmetje, ki obdelujejo okoli 30 % kmetijskih površin, ostarela gospodinjstva z okoli 10 % obdelovalnih površin. Seveda imajo praviloma različne kategorije prebivalstva tudi različen odnos do zemljišč in njihovega izkoriščanja. (V. Cvjetičanin, *Ruralna ...*, str. 20).

²⁹ Odpira se proces rekonstrukcije kmetijstva, hkrati s postopnim podružbljanjem proizvodnje in proizvodnih odnosov ter delovnih sredstev; struktura prebivalstva je korenito spremenjena; število kmečkega prebivalstva se je zmanjšalo od 12,3 mio leta 1941 na 5 mio leta 1982; življenjske razmere na vasi so bistveno spremenjene; elektrifikacija, standard, nepismenost; odpira se proces relativno hitrega procesa mehanizacije kmetijske proizvodnje, narašča proizvodnja poljedelskih kultur, donosi so se povečali tri- do štirikrat; uvaja se nova tehnologija v sadjarstvu in vinogradništvu; način dela v kmetijstvu in tradicionalni vaški način življenja se prav tako spreminjata in drugo.

³⁰ V. Cvjetičanin, S. Livada, V. Puljiz, Dj. Stevanović, *Ruralna sociologija i razvoj poljoprivrede*, poročilo pripravljeno za Kardeljeve dneve v Osljeku, od 27. do 28. januarja 1983, str. 6—7.

³¹ Glej primerjavo R. Stanić, *Sopstveni hleb*, Borba, 11. 8. 1983.

pozornost se nanaša (skoraj izključno) na preskrbo mest (v zadnjem obdobju tudi na izvoz). Organizacijski vidik pa je prav tako podrejen povečanju kmetijske proizvodnje. Seveda je nesporno, da je povečanje kmetijske proizvodnje ena od glavnih nalog tega gospodarskega področja, kajti proces socializacije dela v kmetijstvu ni **prima facie** organizacijsko vprašanje, tako tudi ni povečanje kmetijske proizvodnje zgolj organizacijsko vprašanje, pa tudi ne vprašanje velikosti vlaganj v to dejavnost. Organizacijsko vprašanje je izvedeno, kar pa ne pomeni, da ni treba tudi računati nanj. Toda zgolj s tega vidika ni videti (vsaj ne dovolj jasno in določeno) motiviranosti neposrednih proizvajalcev (to-rej tistih, ki so zaposleni v družbenem sektorju, kakor tudi tistih, ki obdelujejo svojo zemljo). Kot proizvajalec bi moral biti neposredno zainteresiran tako za proizvodnjo kot tudi za realizacijo (in glede na to tudi ekonomsko spodbujen za povečanje proizvodnje in prometa).³²

Kajti še vedno ne proizvaja samo uporabne vrednosti, temveč tudi menjalno. Če pa mora proizvodnjo realizirati na trgu, potem je odvisno od samega povpraševanja, kaj in koliko bo proizvajala.

Druga plat tega problema se nanaša na proces združevanja dela in sredstev vaških gospodinjstev. Ker pa se v kmetijstvu izražata dva vidika: kvantitativni prikaz proizvodnje in družbeni odnosi v tej proizvodnji, se mora tudi ta problem obravnavati v medsebojni povezavi obeh. V nasprotnem primeru se bomo vrteli v krogu in stalno poudarjali, da je kmetijstvo neorganizirano, zaradi česar so mesta slabo oskrbovana ipd. Skratka, logika razmišljanja o tem problemu mora na ključno mesto postaviti jasno definirano motiviranost proizvajalcev.

Po predpostavki bi morala biti produktivnost družbenega sektorja kmetijstva ob obstoječi tehnologiji in obstoječih razlikah v velikosti posesti večja od tiste v privatnem gospodinjstvu. Če bi obravnavali problem z vidika logike ekonomije, potem bi moralo biti vaško gospodinjstvo prisiljeno se združevati, da bi zmoglo vsaj približno takšno produktivnost kot v družbenem sektorju. Vendar smo videli, da je vaško gospodinjstvo (odg. individualni kmetijski proizvajalci) v takšnem odnosu do proizvodnih možnosti, da ti niso le vir eksistence (to celo ni potrebno), temveč tudi način življenja.

Zato lahko pri socialističnem samoupravljanju prizadevanja za socializacijo kmetijske proizvodnje (še posebej, če je ta izven (tudi proti) ekonomske logike oziroma če je **via facti** povezana s prisilo, neglede na to, da je lahko sam akt prisile zamegljen) prej škodujejo procesu socializacije dela v kmetijstvu, kot pa koristijo. Še več, te in takšne tendence zavirajo razvoj socialističnega samoupravljanja, zato ker so neločljivo

³² To seveda ne pomeni, da družbi ne bi bilo treba usmerjati proizvodnjo. Daleč od tega. Toda, če družba usmerja vse do potankosti, potem se postavlja pod vprašaj tudi suverenost neposrednega proizvajalca. V tem primeru bo proizvajal tisto, kar se mu naroči. Tako tudi nima neposrednega motiva. Še naprej bo proizvajal toliko, kolikor in kako lahko. Problem motiviranosti se vzpostavlja neodvisno od dominantnega lastninskega odnosa (čeprav ne na enak način).

povezane z vedno realnimi možnostmi oživljanja birokratskega sindroma. Zato tudi ni toliko pomembno, kako bo potekal ta proces v praksi in koliko časa bo trajal, vsaj ne s teoretsko-metodološkega stališča.

Seveda se lahko ta proces pospeši, vendar izključno z ekonomskimi ukrepi. Pri tem se teža teh ukrepov meri s tem, ali bodo porušili ali pa ne »naravno ravnovesje«³³ **Grosso modo**, vaško gospodinjstvo, se lahko spodbudi k povečanju proizvodnje, razširjanju in krepitvi kooperantskih odnosov s politiko cen in fiskalno politiko, z združitvijo dela in sredstev večjega ali pa manjšega števila proizvajalcev kot specifičnega procesa samoorganiziranja, s čimer bi se ob ustreznih kreditno-fiskalnih in drugih ukrepih povečala učinkovitost vlaganja; in ne nazadnje, s kombinacijo obeh načinov.

Združevanje dela in sredstev je odvisno tako od dane lastninske strukture kakor tudi od razdrobljenosti privatnih posesti. Razdrobljenost privatnih posesti ne zagotavlja (v večini primerov) dohodka, ki bi omogočal pomembna vlaganja. Resda lahko ugovarjamo, da vaškim gospodinjstvom nihče ne preprečuje, da se ne bi (v takšni ali drugačni meri, na ta ali oni način) vključevala v že obstoječe oblike kooperacije.³⁴ Na vsak način ta možnost obstaja. Vendar se kljub temu število zadrug in združnikov iz leta v leto zmanjšuje.³⁵ Vse večje število gospodinjstev je izven procesa socializacije kmetijstva, ki poteka znotraj objektivno pogojenega procesa podružbljanja dela. Še več, pričakujemo lahko **ceteris paribus**, da se bo še naprej zmanjševalo število zadrug in kooperantov. Od tod tudi potreba po vse bolj raznovrstnem združništvu, kar bo spodbudilo naraščanje kmetijske proizvodnje, hkrati pa tudi vplivajo na socializacijo dela znotraj proizvodnje. Zato bi morala biti naloga skupnosti, da spodbuja te procese, obenem pa da omejuje razmah tistih tendenc, ki bi lahko pripeljale do socialnih konfliktov. To je seveda proces, v katerem se bodo odnosi postopno prilagajali spreminjenim razmeram. Toda to ne izključuje potrebe po samoorganiziranju kmetijskih proizvajalcev, saj celotno kmetijstvo (torej tako družbena kot privatna posest) tvori celoto procesa družbene reprodukcije. Kolikor prej bomo zavrgli take predsodke o ekonomiji časa in njenih predpostavkah, kakor tudi organizacijski shematizem v kmetijstvu, tem prej lahko pričakujemo rezultate v kmetijstvu in **continuum**.

³³ Seveda to ravnovesje ni dano enkrat za vselej. Spreminja se tako, kakor poteka razvoj materialnih in družbenih predpostavk za to ravnovesje.

³⁴ V Resoluciji Zvezne ljudske skupščine o perspektivnem razvoju kmetijstva in združništva iz leta 1957 je med drugim rečeno: »Bistvo naše politike ... je v postopnem podružbljanju procesa kmetijske proizvodnje in procesa razširjene reprodukcije v kmetijstvu, s tem da se razvijajo osnovna sredstva za proizvodnjo v okviru poljedelskih zadrug, združnih ekonomij, poslovnih zvez, delovnih zadrug in drugih oblik, ki lahko nastanejo, toda brez nasilnega vdiranja v individualno lastništvo nad zemljo (Ur. list FLRJ 19, 1957).

³⁵ Leta 1961 je bilo 3.208 poljedelskih zadrug in 1.400.000 kooperantov, leta 1971 se je število zadrug zmanjšalo na 994, število kooperantov pa na 850.000. Leta 1982 je bilo le še 551 zadrug z 280.000 poljedelci.

Osebnostno delo je smotrno v tolikšni meri, kolikor je družbeno (in ne samo ekonomistično) koristno. To ni sporno. Njegova družbenost se potrjuje na trgu. Tudi to ni sporno. Vse to mu v danih razmerah in v določenem časovnem obdobju določa tudi njegov družbeni položaj. Zato, da bi se lahko samoupravljanje na vasi še naprej razvijalo, je nujno, da takšno združenje zagotovi tako eni kot drugi strani sorazmerno večji dohodek. To je glavni predpogoj. Seveda je višina dohodka odvisna tudi od organizacijske strukture, vendar ne samo od nje. Če rečemo, da dane okoliščine vplivajo na afirmacijo socialističnega samoupravljanja, potem to predpostavlja afirmacijo dela in tudi družbenega položaja vaškega gospodinjstva. Zaradi tega je nujno, da se načelno določijo tudi merila medsebojnega sodelovanja vaških gospodinjstev z družbenim sektorjem, oziroma še podrobneje: meje, v okviru katerih lahko postanejo sredstva poleg dela faktor pravice do odločanja. In če so zadruga nosilke sodelovanja z vaškimi gospodinjstvi, oziroma točneje, če so (ali bi morale biti) predvsem organizem vaških gospodinjstev, zakaj se torej ti odnosi tako slabo razvijajo? Iz vsega je razvidno, da ni soglasja med interesi obeh (t. j. med zadnjo kot institucijo in vaškim gospodinjstvom). To pomanjkanje soglasja je lahko plod nezadostne dohodkovne atraktivnosti za vaško gospodinjstvo (za zadrugo, kakršna je danes) ali pa pomanjkanja zaupanja v takšno zadrugo (simultano in alternativno). Če je tako, potem je povsem razumljivo, zakaj je tako malo pravih zadrug, ki bi jih dejansko upravljali kmetje, v primerjavi s proizvodnim področjem in sredstvi, ki jih imajo. »Skratka, vzroka za manjše število samoupravno organiziranih zadrug ni treba iskati pri kmetih, temveč predvsem v stališčih nekaterih organov družbenopolitičnih skupnosti (od občine do federacije) glede prednosti kombinatov pred zadrugami in kmeti.« (S. Čukanović, Politika, 19. 6. 1982)³⁶

Glede na dosedaj rečeno je nesporno, da **pravih razlogov** za zaostajanje kmetijstva ni treba iskati toliko v neorganiziranem združenem delu v kmetijstvu (čeprav tudi v tem), temveč bolj v tem, da v praksi sama logika gospodinjstva ovira proizvodnjo vrednosti v kmetijstvu. Kmetijski izdelki nimajo lastne družbeno potrebne menjalne vrednosti (ali pa jo dobivajo šele po ovinkih, kar pomeni isto). Drugi razlog je v tem, da proizvodne sile individualnega sektorja kmetijske proizvodnje kot celota (torej kot subjekt in ne le kot objekt proizvodnje) niso integralni del družbenih proizvodnih sil v celoti, zaradi česar ne tvorijo organske celote s podružbljenimi proizvodnimi silami socialistične samoupravne skupnosti. Tu gre torej prej za potrebo po dezideologizaciji prostora do agrarnih odnosov, kot pa za to ali pa ono tehnično vprašanje. To pomeni, da ni mogoče obravnavati vaškega gospodinjstva kot čistega proizvajalca hrane, temveč kot subjekt proizvodnje, ki proizvaja vrednost, prav tako kakor delavci v združenem delu (t. j. da je tudi on »ustvarjalec vrednosti«, kakor je rečeno v Izhodiščih...). V nasprotnem primeru

³⁶ Glej tudi V. Rokić: Programi bez oslonca, Borba, 8. 11. 1983; D. Veselinov, Racionalnost prometne funkcije, Ekonomska politika, 27. 7. 1981, str. 15—20, in dr.

se bomo tudi v bodoče v prihodnjih letih naprezali le okoli stopnje rasti kmetijske proizvodnje. »Kajti problem modernega kmetijskega gospodarstva pri nas ni tehnični problem, temveč je družbeni problem. Vemo, kako bi se to gospodarstvo moralo organizirati, vendar realizacija tega preprečujejo bolj družbene kot pa tehnične ovire (pomanjkanje opreme ipd.). Bolj težavna je vezanost na zemljo in privatno lastništvo, kot pa pomanjkanje traktorjev in druge opreme... Zato bi morali veliko večjo pozornost posvetiti ekonomski in družbeni analizi te dejavnosti... Povsem gotovo je, da se bo vas še naprej razslojevala, vendar se bo določen del kmetov stabiliziral in z njimi bo treba na neki način sodelovati. Zato bo treba posvetiti veliko pozornosti oblikam povezave s temi kmeti«. (V. Bakarić O poljoprivredi i problemima sela, Kultura, Beograd 1960, str. 353, 340). »Tu je dana neposredna možnost za kooperacijo, neposredna možnost oziroma izboljšanje proizvodnje, neposredna možnost, da se določeni izdelki še naprej gojijo na ta način. Toda tudi tu je potrebna previdnost...« (V. Bakarić).

Kibernetika in družbena moč

Boris Kononenko

*Ko je otrok popolnoma usposobljen,
je moč njegovega ravnanja
enaka moči njegove narave*

Konfucij

I.

Jugoslavija, vse bolj opirajoč se na »lastne sile«, počasi stopica po poteh dosežkov razvitejših dežel in njihove licence zamenjuje z »lastno« tehnologijo, ki je plod »lastnega« znanja. Vendar se mi vse bolj zdi, da opiranje na lastne sile ne pomeni nič drugega, kot uporabljati lastna »vozila« za »vožnjo« po poti in v smeri, ki so jo določili drugi. Z izdelavo lastne mehanizacije pa se vse bolj zavezujejo za »hojo« po tuji smeri. »Če se bomo z najrazvitejšimi industrijskimi družbenimi sistemi primerjali **samo** tehnološko (podčrtal B. M.), če bomo usmerjali svoja prizadevanja izključno v to, da jih dohitimo — kar je seveda potrebno (kot težnja, kot usmeritev — opomba B. M.), se bomo zaradi svojih omejenih ekonomskih in drugih možnosti čutili že zelo dolgo na repu dogajanja, frustrirane in prikrajšane . . . Naša splošna strateška družbena usmeritev je drugačna, ker njena glavna težnja — če se smem izraziti filozofsko — ni volja do moči, do ekonomske, politične, razredne, kulturne dominacije, temveč prav nasprotno, težnja po osvoboditvi, emancipaciji dela in človeka, s tem pa tudi po emancipaciji od vseh tistih procesov, tendenc in potreb, ki izhajajo iz logike dominacije, iz logike volje do moči nad drugim človekom, nad drugim narodom, drugo civilizacijo ali kulturo. Zato lahko bistveno drugače gledamo tudi na svoje mesto in vlogo v sodobni znanstveno-tehnološki revoluciji.« (Boris Majer, Tip, FSPN, Ljubljana 1986 — iz uvodne besede na posvetu Naš razvoj in znanstveno-tehnološka revolucija, ki je bil v Poljčah, 10. decembra 1985).

Vse opredelitve za čimprejšnje dohitevanje razvitih, razvijanje istih tehnoloških postopkov in tendenca čim večje prisotnosti na tujem trgu ter moj večni dvom o »dobronamernosti« tehnoloških tendenc so bili glavni temelji izziva, katerega rezultat je pričujoči spis.

Izraz kibernetika izhaja iz grške besede KYBERNETES in pomeni krmilo, krmar. Uveljavil ga je »oče« kibernetike Norbert Wiener, ki je s tem dal priznanje Clark Maxwellu. Ta je leta 1868 objavil prvi članek o mehanizmih povratne zveze in je besedo upravljaletc (krmilnik) izpeljal iz latinske verzije besede »kybernetes« (glej Norbert Wiener, Kibernetika ali upravljanje in komunikacija pri živih bitjih in strojih, Beograd 1972, ter Maxwell J. C., Proc. Soc. Roy. (London) 16, 270—288, 1868). Sicer pa je ta beseda v slovarju tujk (France Verbinc, CZ, Ljubljana 1982) opredeljena kot »moderna znanstvena panoga, ki proučuje in primerja komunikacijske in nadzorne mehanizme v živčnem sistemu živih bitij in zapletenih elektronskih strojev.« V Slovarju slovenskega knjižnega jezika (DZS, Ljubljana 1985) pa je opredeljena kot »veda, ki raziskuje podrobnost med delovanjem strojev in živo naravo«.

Zanimivo je, da je Wiener kibernetiko razvil pravzaprav za vojaške namene: »V času druge svetovne vojne je izboljševal radar in izstrelke. Prispeval je pomemben delež k teoriji merjenja s protiletalskim orožjem.« (Rajko Tomović, predgovor v knjigi Norberta Wienerja, Kibernetika in družba ali človeška uporaba človeških bitij, Nolit, Beograd 1973). Te stavke potrdi Wiener na strani 86 te knjige, ko govori o merjenju v zračnem in protizračnem boju. Prav tako je to razvidno iz že omenjene knjige Kibernetika, kjer Wiener na 5. strani pravi: »V nekaterih inštrumentih za upravljanje z ognjem je važen prvi impulz za usmerjanje cevi ki prihaja direktno iz radarja, vendar je največkrat človek ta, ki meri in »usposablja« sistem; vendar sistem upravljanja z ognjem pomeni eno in drugo in oba načina delujeta kot njegov osnovni sestavni del. Te lastnosti je treba zelo natančno poznati, da bi se jih lahko matematično vneslo v instrumente, s katerimi upravljajo. Še več, z njihovim ciljem, z avionom ravno tako upravlja človek in potrebno je poznati lastnosti njegovega načina dela.« O »vojaških koreninah« kibernetike govori tudi Vladimir Štambuk v knjigi Kibernetika — možnosti in stvarnost, DE, Ljubljana 1979, ko zapiše: »Sočasno z razvojem sistemske analize se je razvijala nova znanost, kibernetika, ki je nastala iz istih virov kot sistemska analiza. Nastala je iz potrebe po uporabljanju novega orožja, zlasti radarja in protiletalske obrambe. Novo orožje je imelo v svoji sestavi kot sistem po eni strani tehnični del sistema, ali tehnične podsisteme, in človeški dejavnik, človeške podsisteme na drugi strani. Kibernetika je zastavila osnovne probleme upravljanja takšnih velikih sistemov.« Iz omenjenih del je najbolje razvidno, kako agresivno izhodišče ima kibernetika. Sam nikoli ne ločujem tehnologije od družbenih odnosov, temveč imam tehnologijo za temelj produkcijskega načina, produkcijski način pa za temelj družbenih odnosov. Zato sem tudi

skeptičen glede možnosti uporabe kibernetike v naši deželi, ki se je opredelila za osvobodjanje človeka in dela. Nisem ravno prepričan, da so agresija, uničevanje in razdiranje načini za doseganje svobode. Wiener se zave nevarnosti in zapiše: »Največ, kar lahko naredimo je, da damo možnost široki javnosti, da dojema tendenco in pomen današnjega početja in da omejimo lastne napore na sfere kot sta fiziologija in psihologija, na sfere, ki so čim dalj od vojne in eksploatacije. Kot vidimo, obstajajo ljudje, ki upajo, da koristnost boljšega poznavanja človeka in družbe, kot ga ponuja ta nova znanstvena disciplina, lahko predpostavi in preseže slučajne doprinose koncentraciji moči, ki jo ustvarjamo (moč je vedno koncentrirana že s svojim obstojem v rokah najbolj brezobzirnih). To pišem leta 1947 in prisiljen sem povedati, da so možnosti majhne.« (N. Wiener, Kibernetika, str. 23.)

Tako kot Einstein, se je tudi Wiener zavedal, kakšno razdiralno moč je dal človeštvu. Vendar, kaj ni zanimivo, da sta ravno ta dva človeka, ki sta bila zaradi nekaterih svojih izjav in stališč razglašena za velika humanista in privrženca miru ter ljubitelja človeštva, kaj ni zanimivo, da sta ravno onadva, ki sta se opredelila za mir, s svojim ustvarjanjem počela ravno obratno in sta dala »najbolj brezobzirnim« sredstvo za še večjo brezobzirnost in krutost na račun nemočnih? Po vsej verjetnosti nam tu lahko odgovori do neke mere le William Watts: »Poglavitna nesreča človeštva je, da lahko dojame problematiko, vendar kljub velikanskemu znanju in spretnosti ne more razumeti porekla, pomena in medsebojne odvisnosti mnogih njenih sestavin in tako ni sposobno ponuditi ustvarjalnih odgovorov.« (Predgovor k delu Meje rasti, CZ, Ljubljana 1974, str. 14)

II.

*Nemogoče je živeti v družbi
in biti svoboden od nje*

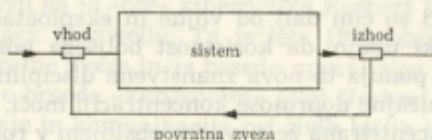
Lenin

Kibernetika zavzema med znanostmi, ki spreminjajo naše današnje življenje, posebno mesto. Zakaj? Enostavno zaradi stvari, s katerimi se ukvarja. Kibernetika pa se ukvarja z:

- ravnanjem: se pravi s procesom, ki se odvija v sistemu
- upravljanjem tega ravnanja: se pravi z vodenjem in uravnavanjem dogajanja v nekem sistemu
- s kontrolo ravnanja in kontrolo izvrševanja določenega ukaza ali upravljskega procesa

»Vendar,« kot pravi Štambuk, treba je vedno poudariti, da potekajo ravnanje, upravljanje in kontrola vedno v mejah določenega sistema ali v razmerjih med posameznimi sistemi. (Štambuk, Kibernetika, str. 16)

Dokler se govori o sistemih v delovanju mehanizmov in strojev, je lahko vse to »nenevarno«. Vendar pa se stvar nekoliko zaplete, če vstavimo v zgornje navedbe sistema družbeni sistem, saj se govori o usmerjanju delovanja v sistemu ter o kontroli nad sistemom in izvajanja ukazov sistema, ki pa so prišli izven sistema. Ponazorimo to grafično:

Kot vidimo, temelji kibernetično upravljanje na »izvabljanju« izhodov (informacij, rezultatov itd.) na osnovi reakcije sistema na določen vhod, na dobljeni impulz. Kaj se dogaja v sistemu, zanima kibernetiko le toliko, da ve, kakšen vhodni impulz je potreben, da bi dobili želeni izhodni podatek oziroma dogodek. Povedano drugače, z določenim impulzom prisiliti sistem na reorganizacijo, saj mora sistem, če hoče preživeti, oddati določen izhodni impulz. To pri tehničnih sistemih ni možno, kar je razvidno iz naslednjega zapisa: »Ko Ashby proučuje njegovo delovanje ugotavlja, da lahko stroj popravi svoj izhod samo, če dobi ustrezen vhod. Z drugimi besedami, ne obstoji samourejevanje stroja, temveč možnost, da stroj popravi svoje ravnanje prek določene vhoda. Torej stroj ne more **samostojno** (podčrtal Štambuk) spremeniti pozitivne v negativno povratno zvezo. Takšno pojmovanje je povsem razumljivo, ker Ashby v prvi vrsti razdeljuje splošno teorijo sistemov v okviru tehničnih sistemov. V njih pa je samoumevno, da stroj, ki v tem primeru ni pojmovan kot sistem, temveč kot »železnina«, ni sposoben samostojno spremeniti pozitivne v negativno povratno zvezo.« (Štambuk, citirano delo) Torej, samourejanje je možno le pri družbenem sistemu, in to tako pri odprtem družbenem sistemu kot pri zaprtem družbenem sistemu: »Samourejanje namreč ne zahteva izključno vhodov, informacij in negentropij iz okolja v sistem, temveč domneva, da lahko sistem sam poišče možnosti lastne prilagoditve, ne da bi iz okolja dobil negentropijo.« (Štambuk, cit. delo) Vendar nas ne zanima delovanje zaprtega sistema. Vsem je jasno, da po načinu delovanja zaprtega sistema deluje Albanija, kam jo je to pripeljalo, pa je splošno znano. Zanimajo nas odprti družbeni sistemi, sistemi, ki z drugimi aktivno sodelujejo. Tu, v tem odnosu, se kibernetika lahko (in tudi se) realizira s pozicije močnejšega (ekonomsko, tehnološko in vojaško močnejšega). Izraziti primer je odnos Jugoslavije z razvitim svetom. Tu lahko Jugoslavijo opazujemo kot sistem, ki dobiva od zunaj (IMF, Znanstvene institucije, Mednarodne banke, itd.) informacije (beri ukaze), in je prisiljena oddati določeno informacijo (dogodek), ki ustreza tistim, ki opredeljujejo vhod. Da bi pa Jugoslavija dosegla »želeni« izhod, se mora ustrezno organizirati, to je reorganizirati in prestrukturirati. Tako se njeno prestrukturiranje izvaja glede na vhod, ki ga opredeljuje zahodna tehnološka in ekonomska tendenca, in ne kot opredeljujejo načela, ki jih je navedel dr. Boris Majer in so navedena

na začetku tega spisa. Vendar Jugoslavije ne smemo imeti za sistem sam zase, temveč za podsistem, ki je sestavni del kompleksnega svetovnega sistema. »En del sistema je predmet upravljanja, torej objekt, s katerim se upravlja, drugi del pa je tisti, ki upravlja ta sistem. Kibernetika torej v bistvu sprejema stališče o **strogi ločenosti znotraj vsakega sistema** (podčrtal K. B.); ta ločenost pa ne dovoljuje dialektičnih procesov niti samourejevanja, torej tega, da je lahko en sistem objek in subjekt upravljanja obenem. **Zato se kibernetika ni resneje ukvarjala s problemi samourejevanja.** (podčrtal K. B.) (Štambuk, prav tam, str. 31) Torej v samourejevanju pri doseganju zahtev drugih je izrazita posledica hierarhičnih odnosov med sistemi in podsistemi ter s tem med ljudmi, ki so v te sisteme in podsisteme »ujeti«. To se opaža lahko na vseh nivojih, tudi v ozdih, zato se Štambuk moti, ko pravi: »Kadar pa gre za ekonomske in družbene odločitve znotraj gospodarske organizacije, v zahodnoevropskih deželah v bistvu ni hierarhičnega sistema.« Tu Štambuk, ki se na več mestih sklicuje na dialektiko, pozabi na povezanost odnosov znotraj organizacije z odnosi izven in med organizacijami. Zelo lepo pa opredeli vso agresivnost kibernetike z naslednjim izvajanjem: »To je posledica tega, da se splošna teorija sistemov ukvarja z elementi in zvezami, ne pa tudi z njihovo vsebino. Zato se splošna teorija sistemov tudi ne spušča v zgodovinske obravnave, v atipična ravnanja, temveč se ukvarja v pravi vrsti s tipičnimi oblikami ravnanja strojev, torej le s tistim, kar je možno kodificirati, kar je možno formalizirati.« (prav tam, str. 38)

Kibernetika uporablja tri temeljne kategorije v svojih »izračunih« in izhaja iz stališča, da so vsi ti kriteriji objektivne stvarnosti. Ti trije elementi so:

- materija
- energija
- informacija

Da materije in energije ne gre ločevati, je dokazal že Einstein. Zato se s te mtu ne bom ukvarjal. Bolj zanimiva je tu opredelitev informacije kot objektivne stvarnosti, to je, da obstoji sama zase, brez človekove aktivnosti in delovanja (kot materija in energija). S tem se vsekakor ne morem strinjati, saj je informacija rezultat aktivnosti, dela. Človek v stiku z okoljem »proizvede« informacijo, in brez njegove aktivnosti ta proizvedena informacija ne eksistira, ne obstoji. Kratkoterm, ni je. Dajmo telefonski imenik nepismenemu, pa bomo videli, da iz te moke ne bo kruha. Informacijo o naročnikih mora človek s svojo aktivnostjo proizvesti, za to pa mora biti sposoben, torej mora v svoji zavesti (možgani) že imeti neko kvaliteto, da lahko proizvede informacijo. Informacije brez aktivnega smotrnega delovanja ni, pa naj gre za tehnične ali družbene znanosti ali enostavno za kakršno koli delovanje v praksi. In mimogrede povedano, tako družbeno proizvedena informacija postane last nekaterih, ki so jo sposobni proizvajati in uporabljati, saj so možgani last vsakega posameznika.

*Človeku sta potrebna nedoumljivo
in večno tako kot majhen planet,
na katerem živi*

Dostojevski

Naj mi bralec ne zameri poenostavljenega prikaza informacije v prejšnjem delu. Tako bo tudi z ostalimi pojmi, saj vsako natančnejše opredeljevanje in doslednejše poglobljanje presega namen tega spisa. Z vse večjo vlogo znanja postaja tudi informacija vse relevantnejša kategorija in vse pomembnejši družbeni dejavnik. Vendar včasih ni bilo tako. Da bi se to zgodilo, je moralo priti do določenega produkcijskega načina, oziroma drugače povedano, produkcijske sile so se morale razviti do določene stopnje, kar pomeni tudi določeno kvaliteto produkcijskih in s tem družbenih odnosov.

Vzemimo najprej sužnjelastništvo. Vsekakor so že takrat obstajale informacije v obliki dogodkov in znanja. Vendar niso obstajale kot družbena kategorija, temveč le kot pojem, predstava (lat. »informatio« — glej Verbinc, Slovar tujk, ČZ 1982). Družbena relevantnost sloni na (ne)posedovanju človeka, na čemer sloni tudi družbena (ne)svoboda, ter izhaja iz sužnjelastniškega produkcijskega načina. Informacija kot družbena kategorija tu ne obstoji. Produkcija v fevdalizmu ne sloni več na lastništvu človeka, temveč na lastništvu zemlje. Družbena relevantnost človekovega delovanja izhaja iz (ne)vezanosti na zemljo in podedovanega položaja v hierarhiji. Tu človek s svojim delovanjem še ni proizvedel informacije, ki bi bila družbena kategorija. Stvar se začinja počasi, a zagotovo, spreminjati v kapitalizmu. Čeprav družbena relevantnost izhaja iz (ne)lastništvu produkcijskih sredstev, se počasi kažejo korenine informacije, ki igra z razvojem tehnologije in družbenih odnosov vse večjo vlogo, dokler ne začinja počasi z vse večjo relevantnostjo znanja dominirati nad družbenim dejavnikom, ki se imenuje »posedovanje oziroma lastnina produkcijskih sredstev«. Z razvojem tehnologije in »menežersko revolucijo«, postaja dejavnik posedovanja pr. sr. vse manj pomemben oziroma vse bolj nepomemben in izginja s prizorišča družbenoekonomskih odnosov. Upravljanje začinja dominirati nad posedovanjem in prilaščanjem. Prisvajanje produktov (presežne vrednosti) je vse manj pomembno in vplivno, upravljanje pa dobiva vse večji pomen. »Vse manjšo socialno neenakost in vse večjo kulturno raznolikost pospešujeta dva sistema: izobraževalni in tehnološki. Izobraževalni sistem ima v informacijski družbi bistveno večjo vlogo pri oblikovanju socialne strukture kot v industrijski družbi . . . Zmanjšujejo se imovinske razlike, povečujejo pa se kulturne razlike med ljudmi.« (Veljko Rus, Je v krizi tudi Japonska?, Sobotna priloga dela, januar 1986) »Klasično« ekonomsko eksploatacijo zamenjuje počasi, a zagotovo informacijska in kulturna alienacija ter iz tega izhajajoča socialna slojevitost.

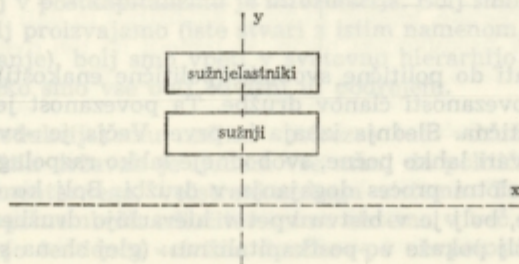
Blago, ki se prek svoje najenostavnejše oblike (forma) razvija prek menjalne in uporabnostne forme v denarno ter naprej v kapital in kredit, prehaja v novo formo: informacijska forma prehaja v informacijo. Ni informacija postala blago, temveč je, ravno nasprotno, blago postalo informacija. Informacija ni le eden od produktov, ki se pojavi kot popostritev ponudbe na tržišču, temveč je forma, v kateri so produkti in s tem celotno človekovo delovanje in rezultat tega delovanja. Informacija je **nova kvaliteta** vpetosti družbe (družb). Mednarodni ekonomski odnosi se enostavno ne morejo več »normalno« razvijati preko kreditov, saj je kreditna monetarna politika celotni svet pripeljala v slepo ulico. Zadolženi so vsi, tudi najrazvitejši, toda najrazvitejši so le nekateri. Svet vse manj sloni na medsebojni povezavi po ekonomski plati, vse bolj se večja medsebojna odvisnost glede na znanje, lastništvo tehnologije in, kar je še posebej pomembno, medsebojna povezanost se vse bolj izraža glede na stopnjo, ki jo neka država s svojim znanjem zavzema v svetovni hierarhiji znanja. Svet je z znanjem (informacijo) vse bolj povezan v celoto, vendar v strogo hierarhično celoto. Razviti bodo lahko enostavno »odpisali« vse dolgove, vendar bo to nerazvitim kaj malo pomagalo, saj njihovo delo vse bolj sloni na tehnologiji in znanju, ki prihaja iz razvitega sveta in je usodno povezano s tehnologijo v razvitem svetu, saj brez povezave z njo enostavno ne more več delovati. Odvisnost in podrejenost se tako le spreminjata in ne odpravljata. Odvisnost je vse večja, če pa je vse manj vidna, »toliko slabše za dejstva«. (Bralec naj se spomni na opredelitve kibernetike iz drugega poglavja.)

IV.

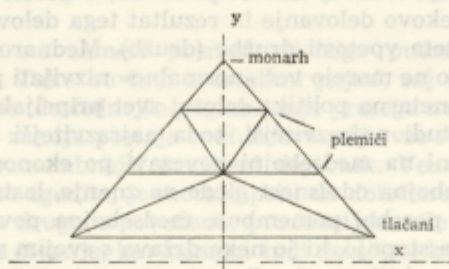
In tako hodim po brezkončnih gorah
in vem, da obstaja up,
da je tisto, kar si ustvaril iz prahu,
v strogi povezavi z večnimi stvarmi.

(Eden od biblijskih spisov, ki so jih v novejšem času odkrili v bližini Mrtvega morja).

Vsebina (bistvo?) človeških odnosov sta **hierarhija** in **(ne)svoboda**. Kot se razvija in preoblikuje prva, tako se spreminja pojem in oblika druge. Začnimo spet s sužnjelastništvom:

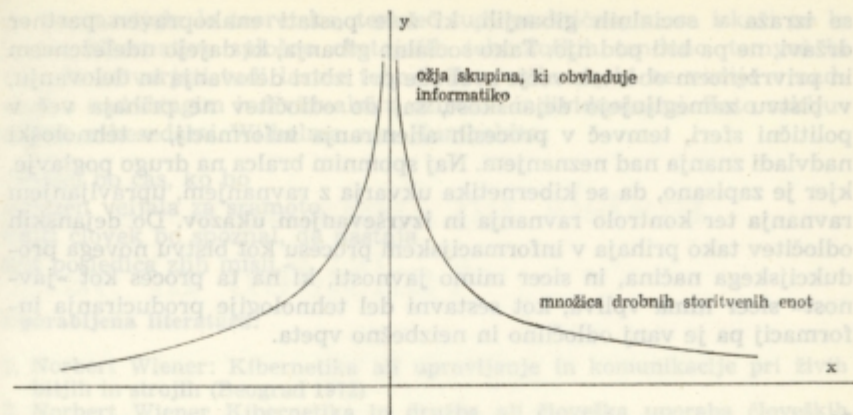
Tu je nesvoboda najradikalnejša, hierarhija pa najnerazvitejša. Delovanje tako sužnjelastnikov kot sužnjevi je skrajno omejeno. Tudi svobodni državljani imajo omejeno možnost delovanja, saj jim stopnja razvoja produkcijskih sil določa, kaj morejo početi in česa ne. Njihovo delovanje je ravno tako omejeno s »tehnološko« stopnjo razvoja. Fevdalizem:

Tu je hierarhija že precej izrazitejša, razvitejša in bolj dorečena. Vendar kljub temu, oziroma mogoče ravno zaradi tega, je svoboda razširjena, ekspanzirana. Tlačani so precej svobodnejši, vendar hkrati tudi pod večjim pritiskom hierarhije, saj je tu vertikalna družbena mobilnost dobesedno nemogoča (hierarhija je pač tu velika prepreka), medtem ko je v sužnjelastništvu marsikateri suženj prišel do svobode. Tudi lastniki zemlje so svobodnejši v izbiri lastnega početja, saj lahko izbirajo med več stvarmi, s katerimi se želijo ukvarjati. A tudi oni so omejeni pri svojem početju (še posebej političnem) zaradi hierarhije. Stopnja politične relevantnosti je odvisna od stopnje v hierarhični družbeni lestvici, ta pa od vpetosti v produkcijski proces (tehnologija fevdalizma — plemič na nižji stopnji je imel v najemu zemljo »višjega plemiča« in je bil tako vpet v tehnološko hierarhijo fevdalizma). Kapitalizem:

Tu pride hkrati do politične svobode (politične enakosti) in povečane hierarhične povezanosti članov družbe. Ta povezanost je tako tehnološka kot politična. Slednja izhaja iz prve. Večja je »svoboda« člana družbe, več stvari lahko počne, svobodneje lahko razpolaga s sabo, bolj je vezan na celotni proces dogajanja v družbi. Bolj ko človek občuti svobodo izbire, bolj je v bistvu vpet v hierarhijo družbenega procesa. To se še najbolj pokaže v »postkapitalizmu« (glej sl. na str. 119)

Najprej nekaj v zvezi z izrazom postkapitalizem. Danes (po mojem mnenju) razvitega sveta ne moremo več imenovati kapitalizem, saj zanj ni več značilno tisto, kar je bilo značilno za te države, ko se je kapitalizem začel razvijati (glej tretje poglavje). Za današnji razviti svet je značilen hiter in prodoren razvoj avtomatike, robotike, kibernetike in informatike. Vendar vse to ne pomeni vse manj delovnih mest, temveč vse več, saj informatika, ki sicer sama zahteva le manjši del strokovnjakov, potrebuje ogromno storitvenih dejavnosti majhnih delovnih enotah. Tako informatika na nek specifičen način pospešuje zaposlenost. (Mija Repovž, Sobotna priloga Dela, april 1986). V visoko razviti družbi omogoča visoka stopnja razvitosti produkcije produciranje ogromnih količin raznovrstnih produktov, ki omogočajo ljudem raznovrstno delovanje in početje. Seveda, da bi lahko marsikaj počeli, morajo biti družbeno čim bolj svobodni, usmerjeni sami vase s tendenco, zadovoljiti **le samega sebe**. Tako bo njihov apetit po raznovrstnih produktih (in s tem početjih) vse večji, kar bo pospeševalo raznovrstnost proizvodnje. V tej družbi lastništvo produkcijskih sredstev ne igra bistvene vloge. Velika množica ljudi, ki je informacijsko alienirana in, kar je še pomembnejše, ki je informacijsko vpeta na dnu informacijske hierarhije, katere temelj je (najbolj zanimivo je, da celotni informacijski sistem temelji na informacijah, ki ji proizvede oziroma jih »pomaga« proizvesti nemočna množica), se v svoji svobodi ne zaveda močne hierarhične vpetosti v procesu nastanka, produkcije in poteka ter uporabe informacij. Tako se čutijo (čutimo) ljudje vse bolj svobodni, a so (smo) hkrati pod vse večjo, pod vse bolj dejansko in popolnejšo hierarhijo, katere temelj v postkapitalizmu je **informacija**. Bolj smo tehnološko samostojni, bolj proizvajamo (iste stvari z istim namenom, za isto ravnanje in delovanje), bolj smo vpeti v svetovno hierarhijo pretoka informacije, in tako smo vse bolj odvisni in podrejeni.

Vsakemu produkcijskemu načinu »ustreza« tudi »družbena nadgradnja«. V razvitih državah je ljudem vse manj do političnega delovanja preko parlamentarnega, večstrankarskega sistema. Tako prihaja do sprejemanja pomembnih odločitev mimo sistema v več oblikah. Ravno tako se kažejo tendence »civilne družbe« po nevpetosti v sistem, kar

se izraža v socialnih gibanjih, ki žele postati enakopraven partner državi, ne pa biti pod njo. Tako socialna gibanja, ki dajejo udeležencem in privrženecem občutek večje svobode pri izbiri delovanja in delovanju, v bistvu zamegljujejo dejanskost, saj do odločitev ne prihaja več v politični sferi, temveč v procesih alieniranja informacij, v tehnološki nadvladi znanja nad neznanjem. Naj spomnim bralca na drugo poglavje, kjer je zapisano, da se kibernetika ukvarja z ravnanjem, upravljanjem ravnanja ter kontrolo ravnanja in **izvrševanjem ukazov**. Do dejanskih odločitev tako prihaja v informacijskem procesu kot bistvu novega produkcijskega načina, in sicer mimo javnosti, ki na ta proces kot »javnost« sicer nima vpliva, kot sestavni del tehnologije produciranja informacij pa je vanj odločilno in neizbežno vpeta.

V.

*Moja zamisel o družbi je ta,
da četudi se rojevamo enaki, kar
pomeni, da imamo vsi pravice
do enakih možnosti,
sposobnosti vseh niso enake.*

Mahatma Gandhi

»Kibernetično upravljanje, poenostavljeno rečeno, ima dve socialni nalogi s tega stališča. Prva naloga je, da z **zavestnim** kontrolnim delovanjem upravljalskega sloja **zmanjša** na najmanjšo možno mero nasprotja, do katerih prihaja v sodobni kapitalistični družbi med proizvajalnimi silami in produkcijskimi odnosi. Druga smer delovanja je največje možno kontroliranje socialnih, to je **razrednih konfliktov, ki izvirajo iz tega** (podčrtal K. B.). (Štambuk, citirano delo, str. 182.) Še bolj naravnost pa se razkrije kibernetika v naslednjem stavku: »Naloga takšnega upravljanja je v prvi vrsti osredotočena na kontrolo delovne sile.« (Štambuk, prav tam.)

Štambuk v tej knjigi tudi omenja, da marksizem ne bi smel zavreči dosežkov kibernetike in teorije sistemov, temveč nekatere med njimi uporabiti, saj bi mu koristili, če bi iz njih izluščil tisto, kar bi mu ustrezalo kot viziji in teoriji o družbi (str. 37). Sam bi povedal drugače, saj pojmem marksizem kot kritiko družbe s pozicije zatiranih (v tem primeru alieniranih). Marksizem nima kaj izluščiti ne iz teorije sistemov ne iz kibernetike, temveč ju mora analizirati in dati svoj odgovor, kaj pomeni nov produkcijski način, ki temelji na teh dveh doktrinah. Marksizem, kot teorija, ki govori o osvobajanju dela in človeka, mora dati teoretske in praktične odgovore ter ustvariti materialne temelje za nastanek osvobajajočega produkcijskega procesa. Odgovoriti mora na vprašanje, ali je možno ustvarjati le takšne tehnologije, ki slone na alienaciji in eksploataciji, ali pa je možen obstoj tehnologij, ki vodijo ne le k tehnološkemu napredku, hkrati pa ne slone na eksploataciji in alienaciji. Jugoslavija, kot družba, ki se je opredelila, da marksizma

ne bo razvijala le teoretsko, temveč tudi praktično, mora iskati ne le lastne alternative splošno obstoječih tehnoloških tendenc, temveč bi morala ustvarjati tudi lastne tehnološke tendence, ki ne vodijo v nadvlad o nad drugim individualnim oziroma individualnimi. Zato zaključujem z besedami Wilhelma von Humboldta:

»Prišel bo čas, ko bo bolezen veljala za sramoto, kajti človek bo spoznal, da nastaja kot posledica zlih misli.«

Uporabljena literatura:

1. Norbert Wiener: Kibernetika ali upravljanje in komunikacije pri živih bitjih in strojih (Beograd 1972)
2. Norbert Wiener Kibernetika in družba ali človeška uporaba človeških bitij (Nolit, Beograd 1973)
3. Vladimir Štambuk: Kibernetika, možnosti in stvarnost (DE, Ljubljana 1979)
4. Theodosius Dobzhansky: Evolucija človeštva (Nolit, Beograd 1982)
5. Karl Marx: Kapital, I. zvezek (CZ, Ljubljana 1961)
6. Bavčar, Kirn, Korsika: Kapital in delo v SFRJ (KRT, Ljubljana 1985)
7. Delo, Sobotne priloge s prispevki Veljka Rusa, Mije Repovž in Janeza Jerovška, januarja in aprila 1986
8. Claus Offe: Družbena moč in politična oblast (DE, Ljubljana 1985)
9. Umberto Eco: Estetika in teorija informacije (Prosveta, Beograd 1977)

V 83/84. številki Časopisa je bil objavljen članek M. Pavlovića s tem naslovom. V njem je pisec -sopretstavilje Osnutki stalne ZKJ s delitvijo, kot sam poudarja. Ne nameravam se obširneje -sopretstavljati- dohodkarskim pogledom na obravnavano vprašanje, gospodarske prakse jih je — žal za vse nas zadosi tragično — že poročilo. To je stvar razumljivo, saj so rezultati vsestranskega gospodarskega sistema le posledica socialne funkcije, na kateri je zgrajen. Pa tudi na to vprašanje imajo prireditelji dohodkarske -teorije- ustrezen odgovor. Na pozivovanju o družbeni lastnini lansko leto v Štopenju sem slišal M. Koruša, ki je razvijal, da ekonomska kriza ni posledica dohodkarskih načel, pač pa zakovnega nedoločenega spoštovanja v gospodarskem sistemu. Bogosvaraj pred tako doslednostjo!

Pokazati belim prstom način, ki ga M. Pavlović uporablja, ko se zaličuje na Marxove in Kardišjeve poglede o delitvi dohodka in osebnih dohodkov. Prikazuje jih namreč tako, kot da govorijo njemu v prid, v čenici pa tovetično (Marx) in praktično (Kardišij) podpirajo prav Osnutek stalne ZKJ o delitvi. Neglede na tako besedne ali papirnate prepire s večji ali manjši ustreznost različnih pravih ali kvazi) teoretičnih načel pri oblikovanju našega gospodarskega sistema se zdaj v splošnem le jasniša naslednja tri opozorja:

1. Z vidika racionalnosti gospodarjenja s sredstvi ne sme (!) biti dohodek edini — niti temeljni! — motiv ter kriterij gospodarjenja celice družbene lastnine, neodvisno od količine sredstev, s katerimi posamezna celica upravlja. Jasno je namreč, da je sto sto ustvarjenega dohodka

Ali se vračamo na sistem plač in dobička?

Zvonimir Tanko

V 83./84. številki Časopisa je bil objavljen članek M. Pavlovića s tem naslovom. V njem se pisec »zoperstavlja Osnutku stališč ZKJ o delitvi«, kot sam poudarja. Ne nameravam se obširneje »zoperstavljati« dohodkarskim pogledom na obravnavano vprašanje, gospodarska praksa jih je — žal za vse nas zadosti tragično — že povozila. To je sicer razumljivo, saj so rezultati vsakršnega gospodarskega sistema le posledica socialne filozofije, na kateri je zgrajen. Pa tudi na to vprašanje imajo privrženci dohodkarske »teorije« ustrezen odgovor. Na posvetovanju o družbeni lastnini lansko leto v Skopju sem slišal M. Korača, ki je zahteval, da ekonomska kriza ni posledica dohodkarskih načel, pač pa njihovega nedoslednega spoštovanja v gospodarskem sistemu. Bog-nasvaruj pred tako doslednostjo!

Pokazati želim predvsem način, ki ga M. Pavlović uporablja, ko se sklicuje na Marxove in Kardeljeve poglede o delitvi dohodka in osebnih dohodkov. Prikazuje jih namreč tako, kot da govore njemu v prid, v resnici pa teoretično (Marx) in praktično (Kardelj) podpirajo prav Osnutek stališč ZKJ o delitvi. Neglede na take besedne ali papirnate prepire o večji ali manjši ustreznosti različnih (pravih ali kvazi) teoretičnih načel pri oblikovanju našega gospodarskega sistema se zdaj v splošnem že jasniijo naslednja tri spoznanja:

1. Z vidika racionalnosti gospodarjenja s sredstvi ne sme (!) biti dohodek edini — niti temeljni — motiv ter kriterij gospodarjenja celic družbene lastnine, neodvisno od količine sredstev, s katerimi posamezna celica upravlja. Jasno je namreč, da je sto enot ustvarjenega dohodka

na sto enot družbenih sredstev za polovico manjši rezultat kot je istih sto enot dohodka na dvesto enot družbenih sredstev. Pa naj bo pri tem še teh sto enot dohodka — zaradi preprostejšega sklepanja — enakih tudi na zaposlenega delavca!

2. V socialističnih produkcijskih odnosih delavec ne samo da »združuje svoje delo« z drugimi delavci, kot se optimistično lepo izražajo dohodkarji, temveč svojo delovno silo kot (svoje) blago sodelavcem v združenem delu tudi prodaja. Zato se že pred vstopom v »združeno delo« pogaja za svojo prihodnjo »plačo« in tudi vrsto dela. Zato dela bolj uspešno le tedaj, če je za delo posebej spodbujevan (norma). Če ni ustrezno kontroliran, zvišuje število izdelkov po normi in znižuje kakovost. Če ni zadovoljen s »plačo«, štrajka, celo takrat, kadar ima podjetje izgubo, če so »plače« v drugih podjetjih sorazmerno višje. Zato fluktuira iz enega podjetja v drugo, saj je upravljalec (lastnik) v vsakem, kjer dela, brez vsakršne odgovornosti ali prizadetosti, da bi prejšnjemu podjetju, ki slabše dela, pomagal na noge. Zato se seli v domače ali tuje zdomstvo in dela še druge podobne »nenavadne« stvari, ki se ne skladajo z dohodkarsko predstavo o »združenem delavcu«. V resnici pa so vsi taki pojavi blagovno-lastninski — ne glede na obliko lastnine produkcijskih sredstev — in s tega vidika normalno človeškoživljenjski. Seveda odvisno tudi od splošnih gospodarskih razmer, stopnje brezposelnosti in možnosti zaposlovanja.

3. Spričo tega mora poleg osebnega dohodka, kot biološkega ekonomskega motiva (vsakega) človeka, skupnega dohodka ter stroškov poslovanja sredstev kot družbenega vložka, obveljati tudi razvojni motiv, ki se objektivno izraža v dobičku. Brez ustrezne ekonomske kombinacije vseh teh ekonomskih motivov gospodarjenja, ki jih mora družba (vrhovna) lastnica družbenih produkcijskih sredstev zavestno vgraditi v svoj ekonomski sistem — kar seveda pomeni povezati jih z delitvijo dohodka in osebnih dohodkov kot edinim objektivnim ekonomskim motivom gospodarjenja — drugačnih ekonomskih rezultatov, kot jih doživljamo po 35 letih samoupravnega socializma, objektivno niti ni moglo biti.

Rezultati pa so taki, če jih razmejimo do konca stoletja, da družbenega dobička — proti kateremu smo se dohodkarsko tako uspešno bojevali — res nimamo več. Imamo samo še izgubo, čeravno še vedno lahko preštevamo dohodek!? Ta pa je manjši kot so obveze iz njega. »Nema profita u Jugovini« bi lahko zapisal latinski mislec namesto znanega »nemo propheta in patria«! Če namreč seštejemo vse fiktive (kurzne razlike, podcenjeno amortizacijo, primanjkljaj obratnih sredstev), prikazane izgube ter zadolžitve doma in v inozemstvu, znese vse skupaj v 15 letih za (najmanj) dve letni akumulaciji (podatki iz l. 1983, poslej so še slabši!). Ker imamo eno akumulacijo, bi bilo treba še za eno znižati vso družbeno režijo, če naj bi prišli na čisto. To pa ni nič drugega kot — vse — plače, saj so se nam investicije po l. 1980 že razpolovile, družbeni prispevki pa so tako in tako v veliki večini osebni dohodki tam zaposlenih delavcev. Kako se bomo v naslednjih petnajstih letih razvijali, zaposlovali nove generacije, se prestrukturirali, modernizirali

in tehnološko pripravljene stopili v tretje tisočletje, bi se (normalen) človek vprašal.

Tako katastrofalno ekonomsko stanje je zakrivila predvsem dohodkarska iluzija o dohodku kot »osnovnem motivu poslovanja« (str. 103), o »enoviti masi (homogenega) ustvarjenega dohodka« (str. 104) o tem, da v takem »homogenem« dohodku ni protislovja med kratkoročnimi in dolgoročnimi interesi proizvajalcev, kajti tako protislovje je bojda »lastno le pogojem državnolastninskega socializma« (str. 105), ki nam menda grozi z uresničevanjem (že sprejetih!) stališč ZKJ o delitvi! Še več, »posledica tega ne bo le to, da akumulacija ne bo »zaščitena« (pred delavci), ampak tudi da bo povsem izginila potreba po določanju dela osebnega dohodka na podlagi upravljanja s proizvodnimi sredstvi« (str. 105)!

M. Pavlović nas naprej prepričuje, da se »enovita masa ustvarjenega dohodka ne konstituira iz prispevka tekočega dela in sredstev, ker teh prispevkov ni mogoče določiti« (str. 104). To je sicer res, saj so taki »prispevki« lahko le posledica ustrezne družbene konvencije — kadar gre za delitev — vgrajene v mehanizem delitve. Temu nasproti pa neomajno stoji dohodkarsko prepričanje, da se »preko osnov in meril v tozdih ... določi kar se le da natančen prispevek vsakega delavca k usvarjanju skupnega družbeno priznanega rezultata dela« (poud. Z. T., str. 106). Tako torej »prispevkov iz tekočega dela in sredstev ni mogoče določiti« — to so razredne kapitalistične ekonomske kategorije, »prispevek vsakega delavca k ukvarjenem dohodku« pa se da in ga je zato treba »določiti«, saj vendar »temelji na zakonitosti socializma«!? (str. 107). M. Pavloviću bi dal — če bi mogel — za domačo nalogo, naj izračuna »kar se le da natančen prispevek pri ustvarjanju« dohodka za tri značilne delovne naloge podjetja: za vratarja, snažilko in direktorja. Ko bi to opravil, bi najbrž laže izračunal tudi prispevek k dohodku direktorjeve tajnice, konstruktorja orodij, saldakontistke ali celo navadnega delavca v montaži!? Ponuja se mu izredna priložnost, saj je namreč edino tako možno v praksi dokazati pravilnost dohodkarske »teorije« delitve.

Zaključek Pavlovićevega »zoperstavljanja« predlogu CK ZKJ o delitvi je ugotovitev, da »predlagane spremembe v delitvi sredstev za osebne dohodke ... niso zasnovane na dohodku in dohodkovnih odnosih, ampak na plačilnem sistemu in dobičku in zato niso skladne s socialističnim samoupravljanjem« (str. 107). Kot da se je socialistično samoupravljanje rodilo — in bo zato tudi umrlo — z dohodkarsko teorijo (vred)!? Kot da sedanje in prihodnje usode socialističnega samoupravljanja ne ogrožajo zgolj ekonomski rezultati, ki jih združeno delo dosega — prav na podlagi dohodkarskih iluzij, ki so vgrajene v njegov ekonomski sistem!?

Pri vsem tem je zanimivo, da se M. Pavlović sklicuje tudi na razmišljanja K. Marxa in E. Kardelja o delitvi. Zato si oglejmo še to, kako je z njima (čeravno naj bi mu bila po lastnem prepričanju v zaslombo) preveč na kratko in zato površno opravil. Glede Marxa pisec najprej

ugotavlja, da »v takem konceptu dobiček postaja rezultat, ki ni nastal z delovanjem živega dela, ampak opredmetenega, kar je sicer priljubljena tema meščanske ekonomije in predmet Marxove ostre kritike v znani »trinitarni formuli«, v kateri Marx razkrinkava dogmo, da so kapitalistični dohodki izraz delovanja različnih faktorjev proizvodnje in dokazuje, da so vsi dohodki, ki izhajajo iz različnih plasmajev kapitala, rezultat dela delavcev, oziroma da izhajajo iz novoustvarjene vrednosti, ki jo ustvarja izključno novododano delo.« (str. 103).

To vsekakor drži, toda Marx ni rekel o »trinitarni formuli« vulgarne (!) meščanske politične ekonomije samo tega, kar navaja M. Pavlovič. Marx je pojasnil tudi to, da novoustvarjena vrednost razpada na tri dele zaradi različnih nosilcev lastnine treh dobrin — dela, kapitala in zemlje — tri dele, ki si jih njihovi lastniki prisvajajo. Zaradi privatne lastnine delovne sile pripada delavcu plača kot del novoustvarjene vrednosti, zaradi privatne lastnine sredstev pripada kapitalistu dobiček in zaradi privatne lastnine zemlje pripada lastniku zemlje renta. Marx je na ta način »trinitarno formulo« vulgarne politične ekonomije pravzaprav samo pojasnil — čeravno jo je s tem tudi kritiziral — in jo tako spremenil v svojo »trinitarno formulo«, ki se poslej glasi: iz oblik lastnine izvirajo oblike dohodka. Torej oblike **delitve** dohodka, ne pa dohodek — oziroma novoustvarjena vrednost — izvirajo iz oblik lastnine.

Vse to je lepo videti na začetku poglavja o Odnosih v distribuciji in produkciji: »Nova vrednost, ki jo na leto doda novo delo — torej tudi tisti del letnega produkta, v katerem se ta vrednost izraža in ki se da izvzeti, izločiti iz celotnega odnosa — se potemtakem deli na tri dele (Marxova trinitarna formula!), ki dobijo tri različne **oblike** (poud. Z. T.) dohodka; te oblike povedo, da en del te vrednosti pripade ali gre lastniku delovne sile, drugi del lastniku kapitala, tretji del pa zemljiškemu posestniku.« (Kap. III, str. 977).

In ker — tudi po Marxu — vsak družbeni produkcijski proces opredelujeta (najmanj) dve obliki lastnine — delovne sile in produkcijskih sredstev — iz teh dveh oblik lastnine izvirata tudi dve obliki dohodka — plača in dobiček. Da pri nas družbena oblika lastnine produkcijskih sredstev ni enaka privatni obliki lastnine delovne sile socialističnega proizvajalca je menda jasno po sebi — razen seveda dohodkarjem (str. 102). In zato pripada delavcem kot lastnikom delovne sile najprej plača kot njena protivrednost (družbeno na ustrezen način opredeljena, kot je že tudi v razvitem kapitalizmu za pretežni del delavcev!) ter potem tudi delež iz dobička (dodatek na plačo!) kot solastnikom družbenih produkcijskih sredstev (upravljalcem!). Preostali del dobička pa pripada združenemu delu — podjetju — kot nosilcu družbene lastnine za njeno razširjeno reprodukcijo. (O pri-spevkih družbi tukaj ne govorim.)

To je potemtakem praktična posledica Marxove teoretične »trinitarne formule« — ki je pri nas zaradi izpada lastnika zemlje samo **duonarna** formula — ne pa, da Osnutki stališča ZKJ o delitvi temeljijo na

»trinitarni formuli meščanske ekonomije«, kakor nas hoče prepričati M. Pavlović (str. 103)!

Kar pa se tiče njegove pripombe, da s tem »izhajamo iz predpostavke, da je mezdno delo istovetno z delom sploh« (str. 103) — kar sicer tudi Marx kritizira pri »trinitarni formuli« vulgarne ekonomije, bi ga spomnil na neko drugo Marxovo misel iz Grundrisse: »Ravno tako pobožna kot neumna (poud. Z. T.) je želja, da se delo, ki proizvaja menjalno vrednost, ne razvije v kapital ali da se delo, ki proizvaja menjalno vrednost ne razvije v mezdno delo.« (Temelji slobode, str. 84). Pri nas gre očitno za proizvodnjo menjalne vrednosti — kar priznavajo tudi dohodkarji —, toda bojda niti kapitalskega niti meznega odnosa nimamo!? O sancta simplicitas take »teorije« in pojmovanja Marxove teorije blagovne vrednosti!

Sicer pa je Marx tudi še v Kapitalu (III, str. 921) zatrdil, da »do take mistifikacije prihaja v vseh (poud. Z. T.) družbenih oblikah, ki poznajo blagovno produkcijo in denarno cirkulacijo«. Samo v naši — dohodkarski — blagovni proizvodnji se to ne dogaja! In ob tem se še upa sklicevati na Marxa!? S takega vidika je seveda povsem logično, če si je Marx predstavljal (svojo) »prihodnjo komunistično družbo že v prvi fazi — ki se šele **poraja** (poud. Z. T.) iz kapitalistične družbe« (Kritika gothskega programa) — kot neblagovno, naturalno, in zato seveda tudi brez denarja, ne pa morda dohodkarsko-blagovno.

Spričo tega je vsakršno »popravljanje« blagovnosti — če že ugotovimo, da je objektivno neogibna v družbi, ki se »poraja iz kapitalizma« — v smislu nekakšnega dohodkarskega, nekapitalskega, neprofitarskega in nemeznega »združenega dela« proudhonovska iluzija, ki jo je Marx obdelal zadosti jasno in odločno. Isto velja seveda tudi za tako imenovano »neodtujenost« delavca do družbenih sredstev in seveda tudi do samega sebe in drugih delavcev (ljudi), ki jo M. Pavlović posebej poudarja (str. 101). Pa ne samo kot proces, kot sam misli, temveč kot objektivno dejstvo, ki bo živelo toliko časa, dokler bodo ljudje imeli svojo delovno silo za svojo privatno lastnino, neodvisno od tega, v kakšni obliki lastnine produkcijskih sredstev »združujejo svoje delo«. To nam, če nič drugega, dokazujejo stvarno obstoječe različne oblike lastnine produkcijskih sredstev, ki delujejo v današnjem svetu, od zasebnokapitalistične do vsakršnih oblik državno-družbene lastnine. Ljudje ne bodo več v meznih odnosih takrat — preprosto povedano —, ko jih ne bo treba za smotrno delo posebej spodbujati s plačo.

Sicer pa lahko povprašamo, kaj o »neodtujenosti« od družbenih produkcijskih sredstev misli več kot milijon brezposelnih delavcev, kaj mislijo o družbeni lastnini tisti, ki imajo zaradi izgub minimalne plače, delavci podjetij, ki jih ukinjajo, delavci, ki štrajkajo. In končno, kaj mislijo o našem socializmu — oziroma o njegovi »neodtujenosti« do ljudi — navadni ljudje, ko vidijo, da spričo sistemskih monopolnih položajev in raznih privilegijev dopušča razlike v osebnih dohodkih za podobno delo, kakršnih med delavskim razredom v sodobnem kapi-

talizmu ni več. Če bi bile to razlike, ki bi nastajale iz različne stopnje racionalnosti gospodarjenja z družbenimi sredstvi, bi bilo prav — ob ustreznem družbeno opredeljenem kriteriju, seveda —, toda kaj ko nimamo niti ustreznih meril za družbeno opredeljeno ceno delovne sile niti za rezultate gospodarjenja z družbenimi sredstvi!

Zato pa imamo sholastično in dogmatsko »teorijo«, ki sama sebe razglaša za edino samoupravno socialistično, namesto Marxove teoretične zamisli, ki jo je v Predgovoru h kritiki politične ekonomije začrtal s svojim temeljnim teoretičnim spoznanjem, da namreč »v družbeni proizvodnji svojega življenja stopajo ljudje v določene, nujne in od njihove volje neodvisne odnose, ki ustrezajo določeni razvojni stopnji njihovih materialnih proizvodjalnih sil« — in ljudi, bi jaz še dodal, o čemer pa ne morem tukaj razpravljati. Kakšni naj bodo ti »določeni, nujni in od volje ljudi neodvisni odnosi« na prelomu kapitalizma, pa nam ne morejo povedati niti Marxove napovedi o »prihodnji komunistični družbi« niti napovedi kateregakoli drugega človeka, temveč samo v praksi doseženi ekonomski rezultati družbe, ki se mora — če se hoče razvijati ali celo samo preživeti — spopadati s »staro« družbo. Kot vidimo po gospodarskih rezultatih, so nas dohodkarske »teorije« pri tem precej ovirale in si tako seveda tudi same sebi napisale svojo teoretično karakteristiko.

Oglejmo si še, kako »uspešno« je M. Pavlović vpregel Kardelja v svojo »platformo« delitve dohodka in osebnih dohodkov. Pri tem navaja: »Edvard Kardelj je v zvezi s tem povedal naslednje... tudi upravljanje družbenega kapitala (!?, op. Z. T.) in gospodarjenje z njim je prav tako delo, ki ga delavec opravlja kot samoupravljalca. Zato bi se tudi učinek tega dela moral pokazati kot eden izmed kriterijev osebnega dohodka ravno zato, da se bo delavec zavedal, da je njegov materialni in družbeni položaj med drugim odvisen tudi od tega, ali se je zavzemal za akumulacijo, kako je razpolagal s sredstvi za akumulacijo, ali se je združeval z drugimi.« (str. 104).

M. Pavlović na podlagi tega navedka iz Kardeljevega Svobodnega združenega dela trdno zaverovan vase nadaljuje: »Vendar pa to ne moreta biti dva med seboj ločena temelja zato, ker oba faktorja, v svoji specifični zvezi in prepletenosti z delovanjem skozi nivo produktivnosti dela in stroškov proizvodnje, vplivata na to, da se formira enovita masa (homogenega) ustvarjenega dohodka, ki se ne konstituira iz prispevka tekočega dela in prispevka sredstev (ker teh prispevkov ni mogoče določiti)«. Nisem šel pogledat v navedeno Kardeljevo delo, če res tako misli, kot nam razlaga M. Pavlović, pač pa sem namesto tega uporabil zadnje Kardeljevo javno razmišljanje o delitvi dohodka in osebnih dohodkov (28. 6. 1978), objavljeno tudi v Borbi (in njeni Aktualni politični biblioteki, 20. 2. 1980) — kar pomeni, da bi jo moral M. Pavlović poznati, če se že hoče »ponašati« s Kardeljevo avtoriteto — v delitvi.

Kardelj tam pravi: »Merila za delitev dohodka in osebnih dohodkov je treba povezati z individualnimi rezultati dela in s skupnim rezul-

tatom dela celotne delovne organizacije... od delovni enot in temeljnih organizacij združenega dela dalje. Na ta način je delavec istočasno zainteresiran za delo na svojem delovnem mestu in za delo celotne delovne organizacije. To ga bo stimuliralo za vsestransko samoupravno delovanje. Mislim, da bi bilo treba začeti graditi sistem delitve po delu z analitično oceno delovnih mest.« To naj bi bila »prva vrsta meril za delitev po delu«, in potem Kardelj nadaljuje: »Druga vrsta meril in kriterijev je tista, ki izhaja iz skupnih rezultatov dela. Po mojem mišljenju bi morali imeti za delitev skupnih rezultatov dela dve (!) vrsti meril. Prvič merila za delitev skupnih rezultatov dela v sami temeljni organizaciji združenega dela na osnovi rasti dohodka. Na vsak način je treba preprečiti (!), da bi se ustalila praksa, da je tam, kjer je velik dohodek, avtomatično velik tudi osebni dohodek. (Sam dohodek potemtakem niti pri Kardelju ni edini motiv in kriterij racionalnosti! Op. Z. T.). Tu je potrebno namreč poiskati ustrezna merila, po katerih se določen odstotek od porasta dohodka (torej odstotek od dobička, ne pa prispevek k skupaj ustvarjenemu dohodku, op. Z. T.) vendarle deli za osebni dohodek, seveda ne prevelik (!) del, predvsem pa ne tolikšen, da bi lahko zmanjševal možnost delovne organizacije, da se razvija, akumulira, napreduje itd.« (Torej tudi Kardelj hoče »zaščititi« akumulacijo »pred delavci«! (op. Z. T.). Kardelj potem nadaljuje:

»In drugič, mislim, da bi bilo stimulatívno, če bi uvedli dodatek na osebni dohodek delavca iz skupnega dohodka vseh tistih temeljnih organizacij združenega dela, ki skupno delajo in so združene v delovno ali sestavljeno organizacijo združenega dela... Delavec bi tedaj vedel, da mu z združevanjem svojega dela in sredstev z delom in sredstvi delavcev v drugih temeljnih organizacijah določene delovne organizacije pripada nek dodatek (dodatek na neko osnovno plačo po vsem tem! Op. Z. T.), ki povečuje njegov osebni dohodek.

Tretje vprašanje je minulo delo kot direkten dodatek (že spet dodatek! Op. Z. T.) iz skupnega vlaganja. Morda bi se dodatek na osebni dohodek iz skupnega dohodka vseh združenih temeljnih organizacij — o katerem sem govoril — lahko združil z dohodkom, ki izhaja iz akumulacije (torej iz dobička! Op. Z. T.) na nivoju delovne organizacije, in ki bi se prikazal z enotnim merilom porasta dohodka. Če pa hočemo posebej stimulirati akumulacijo v združenem delu, bi bilo treba **oba elementa posebej prikazati** (poud. Z. T.) in omogočiti, da se na nivoju združenih temeljnih organizacij ugotovi porast skupne akumulacije in da ta dohodek spet direktno — ne preko temeljnih organizacij — vstopa v osebni dohodek delavca.« (Delo, Sobotna priloga 23. 2. 1980).

Kardeljevo razpravo o delitvi dohodka in osebnih dohodkov sem iz dveh razlogov navajal obširneje. Prvič zaradi tega, da mi ne bi kdo očital, da z iztrganimi navedbami upravičujem nekaj, kar ni prava Kardeljeva misel, in drugič zato, ker je ta razprava tako v strokovnih kot v političnih krogih potisnjena v stran ali celo neznana; morda tudi

spričo tega, ker je bila — tudi iz teh navedb je očitno, zakaj — pol-
drugo leto dostopna samo ožjemu krogu političnih delavcev.

M. Pavlovič pravi, da Kardelj ni za »dva med seboj ločena temelja
osebnega dohodka«, Kardelj sam pa govori o »treh vrstah meril in
kriterijev«, ki bi jih bilo treba — poleg osnovnega osebnega dohodka
za »individualno delo« kot posebne »dodatke iz akumulacije posebej
prikazati«! Tako torej tudi Kardelj — in ne samo Marx — formira
svojo posebno »trinitarno formulo« za delitev dohodka in osebnih
dohodkov, ki pa je pri M. Pavloviču tako »osovražena« in pri Marxu
tako »kritizirana«, ne da bi M. P. sploh vedel, za kaj gre.

Sicer pa, ali ne bi bilo nenavadno, če Marxova teorija delitve dohodka
v razviti obliki blagovne proizvodnje, kakršna je nesporno tudi socia-
listična, in pa izrecni napotki zrelega Kardelja, ki je doživljal in se
osvečal ob mnogih nevšečnih dogodkih, povezanih z delitvijo dohodka
in osebnih dohodkov v naši samoupravni družbi (O čemer nas lahko
prepriča ne samo sedanje stanje, temveč zgodovinski pregled razvoja
tega vprašanja skozi 35 let!), ne bi bili »skladni s socialističnim samo-
upravljanjem . . . ker ne temelje v zakonitostih in perspektivah razvoja
socializma in zato ne morejo predstavljati temelja za nadaljnji razvoj
socialističnega samoupravljanja« (str. 107), kakor nam na koncu svo-
jega prispevka zatrjuje M. Pavlovič?

Vse tako kaže, kot da si je — mimo Marxove teorije in Kardeljevih
pogledov — dohodkarska »teorija« pridobila vsesplošni družbeni patent
za presojanje o tem, kaj je »samoupravno socialistično«. Samo žal,
da ji družbena praksa, ki se je v pretežni meri napajala iz takih
»teorij«, doslej še ni uspela na ta »dokument« pritisniti žiga uspeš-
nosti. Življenje gre prav v nasprotni smeri! Upamo samo lahko, da se
bomo s pomočjo prave ekonomske teorije — med katero spada seveda
tudi Marxova analiza družbenega razvoja — uspeli dokopati do lepše
»perspektive razvoja socializma«, kakršno nam je ponudila dohodkar-
ska »teorija«. Hkrati s tem lahko tudi upamo — kar seveda nikakor
še ni gotovost — da se po tolikih grenkih teoretičnih in praktičnih
izkušnjah in preizkušnjah ne bomo več lotevali družbenih eksperimen-
tov in vivo, na podlagi voluntarističnih ekonomskih »teorij«.

M. Jay: Adorno*

Prikaz

»Wahr sind nur die Gedanken, die sich selber nicht verstehen«

T. W. ADORNO

Slavko Gaber

»Adorno bi imel načelen ugovor vsakemu poizkusu narediti njegovo misel brez težav dostopno širokemu občinstvu... Kot je glasba Arthurja Schoenberga... zahtevala od poslušalca »ne zgolj kontemplacijo ampak praxis«¹ so bila njegova dela premišljeno namenjena preprečevanju lagodne recepcije s strani pasivnih bralcev.«¹

Jayeve predstavitev Adorna je v svojem večjem delu zadostila začetni zahtevi in strnjeno prikazuje temeljne miselne tokove najtemeljitejšega misleca t. i. kritične teorije družbe.

Avtor spremlja Adornov subtilni in fleksibilen jezik na različnih področjih njegove dejavnosti od:

1. brezkompromisnega intelektualca, ki ni uspel najti povezave svoje teorije »s politiko proletariata ali katerekoli druge radikalne družbene sile«;²
2. estetskega modernista, ki je zapustil nedokončano prav delo na svojem »naj« področju;
3. zagovornika starih vrednot zahodne kulture, ko jih je erudirala industrija kulture, ki pa ni nikoli pozabil, »da je vsa kultura soudeležena pri krivdi družbe«;²

* Fontana Paperbacks, London 1984

¹ M. Jay, Adorno Fontana Paperbacks, London 1984, str. 11

² Adorno, Minima Moralia: Reflections from Damaged Life, London 1974, str. 50

4. njegovega odnosa do židovstva, ki ga na svoj način označuje stavek, ki trdi, da je »pisati poezijo po Auschwitzu barbarsko«;³

5. do tistega kar se sklene in to Jay imenuje Adornova identifikacija življenja z ne-identiteto, ko zatrjuje, da Auschwitz »potrjuje filozofijo čiste identitete za mrtvo«.

Pisec opravlja to »zasledovanje«, ker meni, da »je čas, da obrnemo naše instrumente... in predstavimo Adorna bolj v njegovih lastnih pojmih«.³

I. Neživeto življenje

»Das Leben lebt nicht«

F. KÜRNBERGER

Bil je edini otrok, bogatega asimiliranega židovskega trgovca z vinom, Oskarja Wiesengrunda in njegove žene, katoličanke, Marie Cavelli-Adorno, ki je bila Korzičanka po rodu iz Genove. Mati, njena sestra Agatha in Bernhard Sekles so poskrbeli za njegovo osnovno glasbeno izobrazbo; pri petnajstih ga je družinski prijatelj Siegfried Kracauer vpeljal v nemško klasično filozofijo. Leta 1921 je maturiral na gimnaziji cesarja Wilhelma v Frankfurtu in se vpisal na novo ustanovljeno in v mnogih pogledih napredno univerzo Johana Wolfganga Goetheja. Po obiskovanju predavanj iz filozofije, sociologije, psihologije in glasbe je leta 1924 doktoriral iz filozofije pri neortodoksnem neo-kantovcu Hansu Corneliusu. V letih študija — točneje leta 1922 je na enem od seminarjev o Husserlu srečal Maxa Horkheimerja. Po doktoratu iz filozofije, ki je tematiziral takrat modernega Edmunda Husserla je nadaljeval študij glasbe pri Albanu Bergu na Dunaju. Kot v vsem svojem življenju se je že tu navduševal predvsem nad deli zgodnjega Schönberga in deli njegovih prijateljev. Njegovo s filozofsko terminologijo zapolnjeno interpretiranje »nove glasbe«, pa pri njegovih učiteljih ni nalletelo na odobravanje. »Ta ,nekako preartikulirana mladost'⁴ je bila, kot mu je pozneje povedal njegov prijatelj Ernst Krenek, za njegove ožje glasbene mentorje teoretsko in politično pre-samozavestna.«⁴ Leta 1927 se je vrnil v Frankfurt čeprav njegove zveze z Dunajem niso bile prekinjene, o čemer priča od 1928. do 1932. leta trajajoče urejanje Anbrucha. Po vrnitvi je brez uspeha poizkušal pridobiti pravico do poučevanja na univerzitetnem nivoju. Po prvem neuspehu s temo **Der Begriff des Unbewussten in der transzendentalen Seelenhre** se je lotil obravnave Kierkegaardove konstrukcije estetskega in s to študijo, ki je

² isto, str. 16

^{*2} isto, str. 26

^{*3} isto, str. 34

³ isto, str. 23

⁴ isto, str. 27

^{*4} Krenek, Uvod v dopisovanje med T. W. Adornom in Ernstom Krenekom, Frankfurt 1974, str. 8

ena od prvih pokazala na pomanjkljivosti eksistencializma tudi pridobil venia legendi.

V tem času se je zbližal z (leta 1923 ustanovljenim) Inštitutom za socialna raziskovanja in praktično postal njegov član, čeprav je svoj prvi članek za inštitut objavil šele leta 1932 (**Zur gesellschaftlichen Lage der Musik**). Krog njegovih prijateljev pa se je približno ob istem času razširil še na heterodoksne marksiste iz Berlina (E. Bloch, B. Brecht, Kurt Weil, W. Benjamin).

Adornova dela so počasi dobivala poteze, ki so opozarjale na simpatije do marksizma, ki so bile začetno zadobljene že ob zgodnejšem branju Blochovega Duha utopije in Lukacseve Zgodovine in razredne zavesti. Pred Hitlerjevim prevzemom oblasti je v letih 1931/32 napisal dve pomembnejši deli, ki nosita v sebi pečat, ki bo viden vse do njegovih zadnjih spisov — **Aktualnost filozofije in Ideja naravne zgodovine**.

Horkheimer je po prevzemu oblasti s strani nacistov preselil inštitut najprej v Ženevo nato pa v New York, kjer je vzpostavil ohlapne vezi z univerzo Kolumbija. »Zdi se, da je Adorno dejansko gojil naivno upanje, da so nacisti prehoden fenomen in bo morda še lahko rešil svojo kariero. Po ponesrečenem poizkusu prenesti venia legendi na Dunaj se je odločil za začen azil v Angliji ...⁵ od koder se je še vedno pogosto vračal v Nemčijo še posebej v Berlin kjer je obiskoval Gretel Karplus, s katero se je poročil leta 1937. Med svojim izganstvom v Veliki Britaniji se je največ ukvarjal s Husserlom in Heideggerom.

»Kot jasno kaže njegov članek o jazzu ni kazal nobenega navdušenja za ameriško kulturo — predsodek, ki ga ni nikoli dejansko presegel...⁶ Tako se je, kot njegov kolega Benjamin le stežka odločil za pot v ZDA. Po obisku leta 1937 je leta 1938 prevzel mesto honorarnega direktorja glasbenega dela raziskovalnega projekta o radiju, ki ga je opravljala Princetonska univerza. Vodja celotnega projekta je bil Paul Lazarsfeld, ki je bil navdušen pristaš empiričnega raziskovanja tako, da je Adorno kaj kmalu ugotovil, da to ni bilo ravno tisto kar je pričakoval.⁷ Pri tem projektu se je prvič srečal z empiričnimi raziskavami. Epizoda z Lazarsfeldom se je končala leta 1940, ko so bile ukinjene dotacije glasbenemu delu celotnega projekta. V tem času se je predvsem v njegovih prispevkih za zadnja zvezka Zeitschrifta, ki je od konca leta '39 do '41 izhajal pod imenom Studies in Philosophy and Social Science, pokazala sorodnost njegovih ter Horkheimerjevih stališč. Prav tako pa so se prav z zadnjim Benjaminovim tekstom ponovno zbližala tudi njuna stališča. Adorno se je strinjal z Benjaminovo »kritiko progresivnega historicizma«⁸ z njegovo tezo o povezanosti »med vero v historično napredovanje in dominacijo nad naravo«⁹ kot se je na-

⁵ isto, str. 31

⁶ isto, str. 34

⁷ isto

⁸ isto, str. 36

⁹ isto

hajal tudi »v popolnem sozvočju z Benjaminovo temačno obzervacijo, da 'ni nobenega dokumenta civilizacije, ki ne bi bil istočasno tudi dokument barbarstva'⁵ ¹⁰ Ko se je leta 1941 preselil v južni del Kalifornije, je v skupnem prizadevanju z Horkheimerjem nastalo delo, kije ekspliciralo in razvilo gornja stališča. Nastala je **Dialektika razsvetljenstva** »prvič objavljena 1947, vendar ne širše brana vse do '60-ih«, ¹¹ ki naj bi po mnenju mnogih opozarjala na razočaraje avtorjev, ne le nad ortodoksnim ampak tudi nad heterodoksnim marksizmom. Šlo naj bi za levo mehanholijo. Zakaj? Avtorja v delu trdita, da je evropska civilizacija izčrpala svoj emancipatoričen potencial. Razsvetljenstvo pa naj bi v vse večji meri produciralo svoje nasprotje zaradi dveh temeljnih razlogov:

1. »...kvalitativno različno in neidentično je bilo prisiljeno v okvire kvantitativne identitete«;¹²

2. vir »...destruktivnih efektov instrumentalnega uma je bila njegova povezava z gospodovanjem nad naravo. Dominacija nad zunanjim naravnim svetom vodi do obvladovanja človekove notranje narave in končno tudi do obvladovanja družbe«. Fašizem, trdita Adorno in Horkheimer, bi dejansko lahko delno razumel kot povratek človekove potlačene mitične preteklosti in kot maščevanje gospodovane narave...«.¹³

Nekatera dognanja iz **Dialektike razsvetljenstva** je imel Adorno priložnost v okviru analiz o **Avtoritarni osebnosti** tudi empirično preverjati. »Čeprav je prepustil večino konkretnega empiričnega testiranja svojim sodelavcem, je prisegel precejšen del sovražnosti do tistega tipa raziskovanja, ki so ga od njega zahtevali, ...ko je prvič prišel v Ameriko«. ¹⁴ Raziskovalci so poizkušali s kombinacijo slavne F-skale, ki naj bi bila pokazatelj fašistoidnega potenciala določene osebnosti in interpretacijo, ki je temeljila na psihoanalizi, razkriti vzroke za pojav anti-demokratske osebnosti. Ocene tega nedvomno najvažnejšega dela **Študij o predsodku**, ki so izšle v letih 49—50 kot rezultat večletnega raziskovanja (44—49) so bile sila kontroverzne. Največ kritik je bilo usmerjenih na domnevno preveliko poudarjanje subjektivnih in psiholoških vzrokov avtoritarnosti.

Seveda pa te raziskave kot tudi način raziskovanja, niso predstavljale osrednje Adornove miselne angažiranosti teh let. Njegov osrednji interes je »neposredneje izražen v treh drugih delih, ki jih je dokončal tekom svojih let (bivanja) v Kaliforniji. **Filozofija nove glasbe, Komponiranje za Filme** (napisano skupaj z Hannsom Eislerjem) in **Minima Moralia**«. ¹⁵ **Minima Moralia** »to najbolj nietschejansko Ador-

⁵ Benjamin, *Illuminations: Essays and Reflections*, New York, str. 258

¹⁰ isto

¹¹ isto

¹² isto, str. 37

¹³ isto, str. 37—38

¹⁴ isto, str. 39

¹⁵ isto, str. 40

novo delo izraža v subjektivni in pogosto ironični obliki dileme njegovega permanentnega izgnanstva... Minima Moralia, ki jo mnogi komentatorji hvalijo kot Adornov največji stilistični dosežek, prav tako vsebuje briljantno formulirana poantiranja (anacapsulations) teoretskih argumentov... Najbrž ni nobeno tako poznano kot njegova trditev, da (v nasprotju s Heglom) 'je celota neresnica'¹⁶, ki izraža njegovo odmikanje od heglo-marksizma Lukacsa in zgodnjega Horkheimerja.¹⁶

Izkušnja fašizma in ZDA, kjer je razsvetljenstvo doživljalo sicer finejšo obliko, a zato »nič manj obžalovanja vredno«,¹⁷ sprevračanja, ga je pripeljalo do pesimizma, ki ga je morda bolje imenovati realizem, zaradi katerega so mu mnogi očitali, da se je odpovedal možnosti spremembe sveta. »Adorno ni nikoli popolnoma opustil upanja, da je radikalna sprememba še mogoča«. ¹⁸ Tako je leta 1951 v svojem članku **Freudovska teorija in struktura fašistične propagande** zapisal, »da se lahko naraščanja ideološko in psihološko nadzorovane dominacije konča z nenadnim spoznanjem o neresničnosti čara in naposled v njegovem zlomu'.¹⁹

Delno zaradi zavrnitve popolne osebne resignacije se je Adorno odločil, skupaj s Horkheimerjem, leta 1949 vrniti v Nemčijo in obnoviti Inštitut. Inštitut je uradno odprl vrata leta 1951 v novi stavbi, ki je stala nedaleč stran od stare, med vojno bombardirane zgradbe. Po vrnitvi domov se je inštitut na nek način presenetljivo posvetil uvažanju empiričnih tehnik raziskovanja v raziskave v Nemčiji v prepričanju, da lahko imajo podprte s teorijo »takšne tehnike... progresivne efekte v deželi, v kateri so bila preprosta dejstva toliko let sistematično izkrivljena in ignorirana«. S tem namenom so leta 1956 ustanovili poseben oddelek inštituta pod vodstvom Rudolfa Gunzerta. Poleg empiričnega raziskovanja so si prizadevali v raziskovanje geneze fašizma vključiti tudi psihoanalizo, ki naj bi Nemcem pomagala razkriti mehanizme, ki so jih pripeljali do tega, da so šli s Hitlerjem, kot tudi v spoprijemu z njihovo »nesposobnostjo žalovanja«. ²⁰

Jay dokazuje, da se je v tem času Inštitut, še posebej v osebi svojega direktorja Horkheimerja, začel umikati z radikalnih pozicij tridesetih in štiridesetih let. To naj bi ponazarjalo Horkheimerjevo zavzemanje za obrambo razsvetljenstva²⁰ kot tudi zavračanje ponovne objave spisov iz tridesetih let. Celo potem, ko je leta 1968, ko so

¹⁶ Adorno, *Minima Moralia*, str. 33

¹⁷ isto, str. 43

¹⁸ isto, str. 38

¹⁹ isto, str. 44

²⁰ isto, str. 45

²¹ Aleksander in Margarete Mitscherlich, *Die Unfähigkeit zu trauern*, München 1967.

²² Horkheimer piše v svojem pismu 13. aprila 1951: »Tu smo ostali za dobre stvari: za osebno neodvisnost, idejo razsvetljenstva, znanost osvobodeno plašnic«.

spisi »na črno« že dolgo krožili po Nemčiji le pristal na objavo z znanim predgovorom naj bi preprečil objavo kontroverznega eseja **Židje in Evropa**, eseja v katerem se nahaja stavek »Kdor noče govoriti o kapitalizmu, mora molčati tudi o fašizmu«. ²¹

Adorno naj bi ostal kot tolikokrat tudi tokrat izjema. V nasprotju s Horkheimerjem ni imel ničesar proti »objavi potencialno eksplozivnih spisov napisanih v izgnanstvu«. ²² Prav tako ni sprejel prijateljevega apologetskega sprejetja religije, niti ni zmanjšal svoje »sovražnosti do obeh obstoječih sistemov tako socialističnih kot kapitalističnih v delih, ki jih je napisal po svoji vrnitvi v Frankfurt«. ²³

V tem času se je veliko ukvarjal:

1. z vprašanji s področja kulture;
2. s sociologijo, kjer se je spoprijel s pretiranim empirizmom, ki se je kot kaže zelo hitro in celo preuspešno zasidral v Nemčiji. Njegov, leta 1957 objavljen, članek **Sociologija in empirično raziskovanje** predstavlja nekakšen uvod v slavno polemiko o pozitivizmu v 60-ih letih, polemiko, ki se je uradno začela na srečanju Nemškega sociološkega združenja leta 1961 v Tübingenu. Glavni akterji polemike so bili Karl Popper, Ralf Dahrendorf in Adorno;
3. sočasno polemiko proti Popperju je bil angažiran še na drugi »fronti« v polemiki z »nemškimi fenomenologi in eksistencialisti, ki jih je predvodila mogočna figura Martina Heideggra«. ²⁴ Razširjajoč argumente, ki jih je zoperstavil Kierkegaardovi obrambi subjektivne biti (inwardness) na kasnejše eksistencialiste kot Heideggerja, Jaspersa in Bubera zaključuje, da je povojna fascinacija z diskurzom avtentičnih medčloveških odnosov prispevala k mistifikaciji družbenih pogojev, ki so preprečili doseg takšne avtentičnosti«. Namesto, da bi odpravljal odtujenost sodobnega sveta »je bil žargon avtentičnosti ena od njenih subtilnejših manifestacij«. ²⁵

Leta 1966 je izšla **Negativna dialektika**, ki je povzela mnogo tem Adornovega filozofskega dela. Delo vsebuje kritiko tako idealistične kot heideggerjanske ontologije ter meditacije o implikacijah Auschwitza, tako za metafiziko kot tudi za marksizem. Filozofija, ki se je nekoč zdela zastarela »živi naprej, ker je bil zgrešen trenutek njenega udejanjenja«. ²⁶ Upanje, ki ga je Adorno kljub prevladovanju iden-

²¹ Jay piše o tem na str. 47. Pomenljiv pa se zdi podatek, da je že leto prej ta spis, sicer v Amsterdamu, vendar že izšel. M. Horkheimer, *Autoritärer Staat* (Aufsätze 1939—41) Amsterdam 1967. Poleg naslovnega spisa vsebuje še spisa *Die Juden und Europa* in *Vernunft und Selbsterhaltung*.

²² 27. januarja 1957 je pisal Lowenthalu: »Verjamem 90 odstotkov vsega tistega kar sem objavil v Ameriki« (Lowenthalova zbirka).

²³ isto, str. 48

²⁴ isto

²⁵ isto, str. 52

²⁶ isto. Adorno govori o vprašanju obširno v delu, ki naj bi bilo prvotno del *Negativne dialektike*, **Žargon pravdnosti**.

²⁷ T. W. Adorno, *Negativna dialektika*, New York 1973, str. 3

tičnega še gojil tudi v tem delu postavlja v polje umetnosti, ki je predmet njegovega zadnjega (nedokončanega) dela *Estetska teorija*. »Danes često obravnavano celo kot večji dosežek od Negativne dialektike delo povezuje filozofske in sociološke analize v obrambo kritične moči modernistične — ali kot jo zdaj imenuje ne-estetizirane — umetnosti.«²⁶

Adorno je prav na tem področju in ne v uporabi nasilja s strani študentov, ki so se spoprijeli z obstoječim, videl ohranitev možnosti prihodnje vzpostavitve »das ganz Andere«. Njegovo držo ponazarja zavrnitev želje po spremembi predmeta predavanj, ko je leta 1967 v Berlinu kljub uboju študenta B. Ohnesorga, ki ga je zagrešila policija med demonstracijami proti iranskemu šahu, predaval pod naslovom *Klasicizem Goethejeve Ifigenije*.²⁷ Ta mu je nakopala lepo število nasprotnikov v vrstah študentskega gibanja. Tako so aprila leta 1969 »trije člani militantne akcijske skupine med njegovim predavanjem planili na podij razgaliil svoja prsa in ga »napadli« z rožami in erotičnim ljubkovanjem. Adorno je znerviran in ponižan zapustil predavalnico s študenti, ki so rogajoč se zatrjevali, da »je Adorno kot institucija mrtev«.²⁸ Štiri mesece po incidentu v Frankfurtu je Adorno, sicer ne kot institucija, umrl.

II. Atonalna filozofija

„Die Systeme sind für die kleinen Leute.“

H. REGIUS

»Kolikor je Adorno pogosto poudarjal esejistično kvaliteto dela*¹⁰ zaradi njene eksperimentalne in odrpte forme je posebej primerno usmeriti pozornost na navidez »manj pomemben« del z namenom zagrabiti njegov splošnejši dokaz. V ta namen je posebej uporaben tekst... z naslovom *K subjektu in objektu*«. ²⁹

Po mnenju Adorna sta tako pozitivizem kot idealizem pri obravnavi razmerja subjekt objekt izkazala manjko. »... pozitivizem se ni zavedal aktivne, konstitutivne moči subjektivitete v kreiranju sveta (oziroma natančneje tistega njegovega dela, ki mu pravimo zgodovina, kultura in družba) in je bil tako v spregi s pasivno, kontemplativno politiko, ki je sprejela svet kot dokončno realnost, kot »drugo naravo«.³⁰ Kot je opozoril Marx v prvi tezi o Fernbachu je bil prav idealizem tisti, ki je sicer abstraktno, pa vendar ohranil prav dejavno plat. Adorno je bil prepričan, da so mnogi marksisti kritizirali idealizem prav na način, ki je izničeval materialistično v idealistični filozofiji. Zato je

²⁶ isto, str. 54

²⁷ isto, str. 154

²⁸ isto, str. 55

^{*10} T. W. Adorno, *Der Essab als Form, Noten zur Literatur I*, Frankfurt 1958

²⁹ isto, str. 55

³⁰ isto, str. 58

videl svoje vloge v tem, da postavi pod vprašaj ne le pasiven in kontemplativen subjekt pozitivizma »ampak tudi preaktiven meta — oziroma trans-individualen konstituirajoč subjekt idealistov in njihovih marksističnih naslednikov«. ³¹ Tako je, po njegovem mnenju, pomembna napaka sodobne epistemologije radikalno ločevanje subjekta in objekta. Ločevanje, ki se je začelo že davno pred upravljanim svetom, se je izkristaliziralo v tem stoletju. »V epistemoloških pojmih se je za človeštvo začelo (ločevanje G. S.) z ločitvijo mišljenja od materialnega sveta. ‚Subjekt‘ nekoč radikalno ločen od objekta, (...) že reducira objekt na sebi; subjekt pogoltne objekt, v tem ko pozablja, da je sam objekt‘*¹¹«. ³²

Vendar pa ob nasprotovanju absolutnemu ločevanju alternativen predlog ni v popolni enotnosti dveh konceptov ali v povratku k izvorni vključenosti v naravo. Za Adorna je bila vsaka filozofija, ki je objokovala izvorno enotnost človeka in narave ali pa pridigala utopijo njene prihodnje udejanjitve, ne le na napačni poti ampak celo »potencialno pogubna«. ³³ Če bi bila spekulacija dovoljenja s stanjem sprave, potem si v njem ne bi mogli predstavljati niti nerazlikovane enotnosti med subjektom in objektom niti njune sovražne antitetike; prej komunikacijo razlikovanega. Šele potem bi pojem komunikacije, kot objektivni, dosegel svoje mesto... Na svojem pravem mestu bi bilo tudi spoznavno teoretično razmerje med subjektom in objektom v udejanjanjem miru med ljudmi, kakor tudi med njimi in njihovim drugim. Mir je stanje razlikovanega brez gospostva, v katerem je razlikovano udeleženo drugo na drugem.« ³⁴

Kljub temu, da je menjava v »subjekt : objektu« le bežno omenjena, pa nedvomno predstavlja enega osišč njegove negativne dialektike. Njegovo razumevanje menjave izhaja deloma iz Marxove analize menjalne vrednosti v kapitalizmu, kjer se zoperstavlja uporabni vrednostni blaga za potrošnike, in sami vrednosti, ki jo prispevajo producenti. V procesu odtujitve in fetišizma so kvalitativne razlike med različnimi blagi, tako v smislu njihove uporabnosti za določene potrošnike kot v smislu kreativnega prispevka posamičnih producentov, potisnjene v ozadje v prid kvantitativni in abstraktni merljivosti menjalne vrednosti na trgu. Po drugi strani pa so »razmerja, ki so prvotno družbeno posredovana razmerja med ljudmi in med njimi ter naravo, mistificirana v zgolj objektivne odnose med stvarmi«. ³⁵ To mistifikacija je še posebej nevarna, ker za očitno ekvivalentnostjo procesa menjave skriva dejanske neenakosti, ki producirajo presežno vrednost. Adorno se je torej strinjal z Marxom, da se »princip menjave s svojo imanentno dinamiko razširjen na živa dela človeških bitij nujno spremeni v objektivno neenakost, namreč, razredno neenakost‘*¹²«. ³⁶

³¹ isto, str. 59

³² isto, str. 62

*¹¹ T. W. Adorno, K subjektu in objektu, The Essential Frankfurt School Reader New York 1978, str. 499

³³ isto, str. 64

³⁴ isto, str. 65

»Kljub temu se je Adorno razlikoval od Marxa ali vsaj mladega Marxa v svoji pojasnitvi končnega vira menjalnega procesa. . . . 'izvirni greh' je lociral v delitev umskega in fizičnega dela. To delitev je potem primerjal s subjektovo ločitvijo od in dominacijo nad objektom³⁷ Tako vidi v kakršnikoli slavitvi dela, pa najsibo umsko ali pa fizično zgolj 'razširjanje iluzije o prevladi principa produktivnosti',³⁸ ki je prisoten v vulgarnem marksizmu.

Njegova kritika produktivizma se z vulgarnega marksizma razširi tudi na Lukacev koncept postvarjenja, pri čemer Adorno razume reifikacijo, predvsem kadar jo uporablja v pejorativnem pomenu, kot podrejanje heterogenosti v imenu identitete. »Postvarjenje pa ni bilo zgolj razmerje med ljudmi ampak tudi nekaj, kar ima za posledico podrejanje drugačnega v svetu narave.«³⁸ Ker se je zavedal, da ne kaže vpeljevati družbenega kot privilegiranega v razmerju do narave, kot prostora svobode, nasproti nujnosti, je dvomil v zaključke in trditve, da je mogoče dokončno odpraviti vsako postvarjenje.³⁹

Ko tako obravnava razmerje med subjektivnim in objektivnim poudarja prednost objekta. 'Toda, ker potrebuje prednost objekta refleksije na subjekt in subjektivne refleksije, postane subjektiviteta, drugače kot v primitivnem materializmu, ta ne dopušča dialektike, trdno zadržan moment'.¹⁴ Prav to pa zanemarja naslednja verzija tlačenja neidentičnega — navidezno antisubjektivistično znanstveno objektivno identitetarsko mišljenje. Gre za t. i. instrumentalno mišljenje, ki prikriva lastno šamovoljo s spregledom dejstva, da je objekt prav tako malo brezsubjekten residium, kakor po subjektu postavljen. Obe nasprotujoči opredelitvi si medsebojno ustrezata: ostanek s katerim se pusti nasititi znanost kot s svojo resnico, je produkt njenega manipulativnega postopka, subjektivno prirejen'¹⁵. Spoznanje pa naj bi če noče ostati na ravni instrumentalnega uma, dopustilo govoriti objektu, naj bi razparalo mrežo, ki jo sicer tke okrog objekta. Tako naj bi se uveljavilo iskustvo, ki bo polno in pomensko diferencirano, ter bo na nek način revitaliziralo mimetično razmerje med človekom in naravo. Pri tem bi imela pomemben delež umetnost, ki priznava prioriteto objekta, tej zahtevi pa naj bi ugodila tudi filozofija, ki bi se zmogla »potopiti« v objekt in se iz njega ponovno vzpostavljati.

³⁵ isto, str. 67

³⁶ isto

¹² T. W. Adorno, Uvod v Adorno in dr. The Positivist Dispute in German Sociology, London 1976, str. 25

³⁷ isto

¹³ T. W. Adorno, Negative Dialectics, str. 177—8

³⁸ isto, str. 69

³⁹ isto

¹⁴ T. W. Adorno, K subjektu in objektu, str. 504

¹⁵ isto, str. 506

III. Zdrobljena totalnost: družba in psiha

»Denn nichts als nur Verzweiflung kann uns retten«

C. D. GRABBE

V času, ko je v marksizmu močno prevladoval ekonomizem je zahodni marksizem spoznal, »da je Marx dejansko napisal **kritiko** politične ekonomije«⁴⁰ in da ne kaže več vsega staviti zgolj na ekonomsko bazo, ampak je potrebno temeljito razmisliti o kulturi, ki lahko preprečuje vzpostavljanje novega ali pa ga omogoča. Širjenje koncepta pa jih postopoma pripelje do upoštevanja pomena psihologije in psihoanalize za razumevanje družbene totalitete. Kljub začetnemu nasprotovanju povezovanju psihoanalize in marksizma je prav »nepričakovan porast iracionalnega ravnanja množic, ki ga ortodoksni marksisti niso predvidevali«,⁴¹ napravil nadaljnje zavračanje za nemogoče. Iztreznjevalna vloga psihoanalize v zahodnem marksizmu se je predvsem pri obravnavanju ideologije nadaljevala tudi zunaj obravnave fašizma.

Adorno predstavlja v tej konceptualizaciji po-ekonomskega marksizma posebnost. »...nietzscheanski in benjaminovski motivi v njegovi misli so ga obvarovali pred privzetjem marksističnih humanističnih zaključkov do katerih so prišli Lukacs, Gramsci in Korsch.«⁴² Nikoli se ni bavil s politiko. Področja njegovega zanimanja so bila »bolj na tistih področjih totalitete, ki so znana kot kultura, družba in človekova psiha.«⁴³ Na področju psihoanalize je opozarjal na nevarnost preseganja nasprotij, ki so obstajala v družbi v mislih! Dokler ni presežena realna delitev dela, tudi znanstvena ne more biti.

V nasprotju z Lukacsem je poudarjal pomen posamičnega subjekta, ki ga ne kaže subsumirati pod obče. Medtem ko je klasični marksizem videl delo in produkcijo ter obilje dobrin kot polje človekove sreče, je Adorno poudarjal psihično in čutno ugodje in je bil vedno skeptičen glede možnosti doseganja dejanskega zadovoljstva v družbi dela in potrošnje.⁴⁴ V tem kontekstu je skupaj s Horkheimerjem poudarjal pomen telesa.

Psihoanaliza v svoji ortodoksni nerevidirani obliki je najboljša psihologija. Adorno je kot kaže dojel poln pomen Freuda šele ob projektu o avtoritarnosti. Seveda je bil vedno zelo selektiven učenec. Ni sprejel »Freudove resignirane ocene o nujnem in nenehnem razkolu med družbo in psiho... Za sporne pa je imel tudi takšne aspekte Freudove pozne teorije kot instinkt smrti...«⁴⁵ Tisto, kar pa je Adorna vleklo predvsem k mlademu Freudu »je bil način s katerim je njegova teorija odločno registrirala travme sodobne eksistence.«⁴⁶ V psihoanalitični in-

⁴⁰ isto, str. 83

⁴¹ isto, str. 85

⁴² isto

⁴³ isto, str. 86

⁴⁴ isto, str. 88

⁴⁵ isto, str. 90

⁴⁶ isto

terpretaciji družine je našel kritično povezavo dveh nivojev. »Internalizacija očetovske avtoritete v buržoazni družini je zagotavljala model vloge upornega sina...«⁴⁷ z »erozijo očetove ekonomske neodvisnosti v monopolnem kapitalizmu pa je otrok izgubil močno očetovsko figuro potrebno za udejanjenje svoje zmožnosti za neodvisnost. . . .Konec družine paralizira sile opozicije*¹⁶«. ⁴⁸ Rezultat propadanja avtoritete očeta tako pripelje prej do regresije v narcisistični ego kot pa do napredka v avtonomno osebnost. Prav to pa je idealna osnova za nastanek manipulativne množice. Jay meni, da je prav Adornovo stališče po katerem je edino možno mesto upora obstoječemu stanju »avtonomni moški individuum sproduciran s strani buržoazne družine«⁴⁹ najbolj sporna teza v njegovem sprejetju psihoanalize.

Ob nastopu fašizma, kot tudi mogokrat pozneje, se je kot eno osrednjih pojavljalo vprašanje razredne delitve družbe. Čeprav je Adorno, kot večina kritične teorije družbe razkrival dejstvo neobstoja razrednih bojev v monopolnem kapitalizmu oz. vsaj proces integracije proletariata v meščanski kozmos, pa je vse do svojih zadnjih spisov opozarjal na razredno razslojenost družbe. »...razlika med razredi objektivno raste z naraščajočo koncentracijo kapitala«¹⁷. Skozi to razredno razdeljenost pa je v družbah, ki so še vedno kapitalistične obravnavati tudi posameznika v teh družbah. Tako je vsako obravnavanje, ki pristopa k posamezniku, kot kreativnemu, smisel določujočemu, ideološko. Posameznik je v tem svetu vse preveč del totalitete, ki ga izvaja pod skupnostno, načrtovano in vodeno s strani uma.

»Kot Benjamin je bil izrecno sovražno nastrojen do vsake enolinearne evolucionarne sheme, pa najsi bo buržoazna ideja napredka ali pa dialektično materialistična vera v nujnost socialistične bodočnosti.«⁵⁰ Poudarjal je možnost prihodnjega loma v kontinuumu zgodovine. Prvič kot reafirmacije utopičnih upanj in energij predhodnih generacij in drugič, seveda z bistveno drugačnim predznakom, kot ponavljanje vedno istega pod zastavo novega.

Posebej je bil navezan na obdobje okrog leta 1848, za katerega je značilno, da so se razredni boji razodeli kot boji med srednjim razredom in razredom, ki je bil napol zunaj družbe — proletariatom. V filozofskem občestvu je bilo to obdobje afirmacije Heglove dialektike na področju kulture pa kulminacije Goetheja, Balzaca »in za Adorna najpomembnejšega med vsemi, Beethovena, figur, ki so predstavljale triumf visoke buržoazne kulture pred razpadom posredovane enotnosti subjekta in objekta«.⁵¹ Kljub veliki afiniteti do tega obdobja pa se v

⁴⁷ isto, str. 91

⁴⁸ isto, str. 91—92

¹⁶ T. W. Adorno, *Minima Moralia*, str. 23

⁴⁹ isto, str. 93

¹⁷ T. W. Adorno, *Society*, *Salmagundi* 10—11 jesen 1969 zima 1970, str. 149—50

⁵⁰ isto, str. 104

⁵¹ isto, str. 105

nasprotju z Lukacsem, ni nikoli sentimentalno nagibal k zahtevam po vračanju starega dobrega klasicizma pa najsi bo v buržoazni ali pa proletarski preobleki.

Svet v katerem živimo naj bi po mnenju večine marksistov v svojem jedru predstavljal svet kapitalizma, kot kaže za Adorna svet kapitalizma v katerem živimo korenini že v prvi delitvi dela in je tako »blagovna forma kapitalizma obravnavana kot podrejena tem zgodnejšim dogodkom za katere se zdi, da kulminirajo z usodno nujnostjo v maščevanju tlačene narave, to je v fašizmu.«⁵² Prav to je ena od osrednjih tez, tez ki zahtevajo temeljit razmislek, ki ga pri Jayu ni, še posebej ker Adorno »zaključí«: „Nobena univerzalna zgodovina ne vodi od divjaštva k humanitarizmu tu pa imamo eno, ki vodi od strela s fračo do megatonske bombe.“¹⁸ Connerton je Adorno zaradi gornjega očital, da je zgodovino rešitve zamenjal z zgodovino dominacije.

IV. Kultura kot manipulacija; kultura kot osvoboditev

»In dem, was man Philosophie der Kunst nennt, fehlt gewöhnlich eins von beiden: entweder die Philosophie oder die Kunst.«

F. SCHLEGEL

Poglavje o kulturi, ki naj bi predstavljal točko upanja v upravljanem svetu in zavračala očitke o njegovi črnogledosti, začenja avtor z opozorilom na večpomenskosti tako angleškega pojma culture kot tudi nemškega Kultur. Adorno, ki se je v svojem življenju največ ukvarjal prav z vprašanji kulture naj bi bil izredno pozoren prav na to večplastnost. Pri tem pa je v njegovem delu ne le ob njegovi svetovalski vlogi pri Doktorju Faustusu težko ločiti mejo med ustvarjalnostjo in kritiko. Jay navaja kot primer tekst **Quasi una Fantasia** ki ga Adorno napiše lahko kot glasbeno kompozicijo.⁵³

V zoperstavljanju antropološkega in elitističnega koncepta kulture je Adorno nastopal proti prizadevanjem, ki so vodila v smeri transformacije kulture v nekaj od družbe odvisnega in družbi zunanjega. Prav to naj bi pripravljalo možnost »integrirati jo v organizacijo iz katere se je poizkušala neutrudno rešiti.«¹⁹ V **Prizmah** tako trdi, da je največji »fetiš kulturnega kriticizma pojem kulture kot take.«²⁰ »Govorjenje o kulturi je vedno nasprotno kulturi. Kultura kot skupni imenovalc v zametku že vsebuje tisto shematizacijo in proces katalogizacije ter klasifikacije, ki vodi kulturo znotraj sfere administracije.«²¹

Ob tem pa se je seveda potrebno upreti tudi abstraktnemu zanikanju razlike med kulturo in družbo. Kultura ni nikoli zgolj ideološki refleks

⁵² isto, str. 107

¹⁸ T. W. Adorno, *Negative Dialectics*, str. 320

⁵³ isto, str. 112

¹⁹ T. W. Adorno, *Culture and Administration*, *Telos* 37/1978, str. 100–101

²⁰ T. W. Adorno, *Prisms*, str. 23

²¹ M. Horkheimer in T. W. Adorno, *Dialectic of Enlightenment*, New York 1972, str. 131

statusa quo. Ko kultura zavrača vključitev v blagovno produkcijo tega sveta, si seveda dela določene iluzije. Ker pa je ‚svobodna in pravična menjava laž, pomeni odrekati se ji istočasno govoriti v prid resnice; v soočenju z blagovnim svetom postane celo laž, ki zavrača korektiv‘.^{*22} ‚... kritične energije elitističnega koncepta morajo biti usmerjene proti ideološkim funkcijam njegovega antropološkega dvojnika medtem, ko morajo biti progresivni impulzi zadnjega obrnjeni proti konzervativnim implikacijam prvega.‘⁵⁴

Elitistični snob, aroganten mandarin, prikriti rasist in še kašne so oznake, ki si jih je prislužil Adorno s svojim odklonilnim odnosom do množične kulture. Večina njegovih kritikov pa pri tem ni hotela razumeti, da mu v kritiki množične kulture ne gre zato, da so množice zasvinjale čisti tempelj temveč je prepričan, ‚da je bila kultura množič popolnoma sintetičen zwarek, ki jim je bil vsiljen od zgoraj.‘⁵⁵ Adorno opozarja na to, ko pojasnjuje zakaj govori o industriji kulture. Izraz kultura množic nadomešča z izrazom industrija kulture zato, da bi pokazal na ideološkost pojmovanj, ki sodobno, kulturo, ki je ponujena množicam proglašajo za nekaj kar spontano izhaja iz množic. Za proizvode industrije kulture ugotavlja, da ne le da niso produkt spontane ustvarjalnosti množic, tem več niti niso umetniška dela, ki so pozneje postala blago. Gre za produkte, ki so že od vsega začetka namenjeni trgu in je to še kako čutiti tudi v njihovi kvaliteti. Pri tem početju si je industrija kulture naveliko pomagala z različnimi tehničnimi pomagali, ki so povečala njeno učinkovitost in prikrila slabo kvaliteto. Namesto za razvoj tehnike, ki je kulturi pridana od zunaj se je Adorno zavzemal za razvoj artistskih tehnik znotraj avtonomnih umetniških del.

Eno tistih področij na katerih je gospodarila tehnika je bil film, ki je nevarno reducirala distanco med umetnostjo in sočasnim življenjem. ‚... film prisiljuje svoje žrtve, da ga neposredno enačijo z življenjem.‘^{*23} Jay opozarja, da je Adorno ob koncu svojega ustvarjanja ob filmih avtorjev kot sta Alexander Kluge in Volker Schlöndorff odstopil od teze, da je film zgolj produkt kulturne industrije. ‚V svojih poizkusih manipulirati z množicami postane ideologija industrije kulture tako notranje protislovna kot vsaka družba, ki hoče nadzirati. Ideologija industrije kulture vsebuje antidot lastni laži.‘^{*24}

Če je Adorno nasprotoval stapljanju umetnosti s sodobnim življenjem na način, kot je to počela industrija kulture ni bil nič bolj navdušen nad modernističnem početjem podobnega pod imenom Neue Sachlichkeit ali pa nadrealizem.

Globoko prepričan, da bi moral, vsaj za zdaj, biti odnos med politiko in umetnostjo ‚popolnoma prekinjen je zagovarjal zgolj tiste moderniz-

^{*22} T. W. Adorno, *Minima Moralia*, str. 44

⁵⁴ isto, str. 115

⁵⁵ isto, str. 119

^{*23} M. Horkheimer in T. W. Adorno, *Dialectic of Enlightenment*, str. 126

^{*24} T. W. Adorno, 'Transparencies on Film' *New German Critique*, 24—25/1981—82, str. 202

me, ki so se izognili neposrednim političnim ali družbenim obvezam. V nasprotju z Brechtom in Sartrom je trdil: 'To ni čas za politično umetnost pač pa se je politika preselila v avtonomno umetnost in to nikjer bolj kot tam kjer se zdi, da je politično mrtva',^{*25}^{*56} Samo pisci kot Beckett, Celan ali Kafta, ki so zavrnilo odpoved prelomu s komunikabilnostjo, so se dejansko zavzemali za kritično moč umetnosti.

Od vseh struj modernizma je le ekspresionizem zadostil njegovemu pojmovanju kritične avantgarde na področju umetnosti.

Filozofija glasbe, kot Jay poimenuje Adornovo ukvarjanje z glasbo naj bi bila filozofija glasbe, ki bi zabeležila »nemožnost popolno koherentne, sistematične, pozitivne estetike v našem času«.⁵⁷

Glasba je »ne-konceptualen, ne-diskurziven jezik, ki nesamozavedno 'predstavlja' svet zunaj nje«.⁵⁸ To je bila ena od trditev v množici tistih, ki so Adornu ob številnih pritrjevanjih prinesle tudi nemalo nasprotnikov. Poudarek na historičnosti ga je pripeljal do ugotovitve, da je po obdobju tradicionalne tonalitete, ki je predstavljala določeno stopnjo v razvoju glasbe pač prišel čas za atonalnost s katero naj bi bila »predstavljena« nova dejanskost zunaj glasbe. Dejanskost, ki se tu v glasbi predstavlja kot celota. V smislu socialnega izvora drugih kot buržoaznih skladateljev praktično ni bilo. Vrednost določenega dela pa podobno kot Benjamin ne določa po socialni pripadnosti ali deklariranju avtorja ampak po kvaliteti. 'Socialno vprašanje je lahko smiselno postavljeno le na temelju vprašanja estetske kvalitete'.^{*26} Le angažma, ki je znotraj glasben, v katerem skladatelj uspe glasbeno predstaviti družbena protislovja in zahtevati njihovo razrešitev, je smislen. Zakaj meni, da so zgolj določene vrste »nedostopne«, »destruktivne« glasbe dejansko kritične, je tako mogoče razbrati le če upoštevamo, da je tudi pri razmerju glasba — družba na prvo mesto postavljena produkcija. 'Skladanje je vrsta dešifriranja...'^{*27} in tako v produkciji ne gre le za povnanjanje skladateljev subjektivnosti, temveč prav tako vsebuje nujen moment mimezisa. Čisti zvok je tudi izraz zunanje družbene dejan-

Nekaj kar pa je onstran produkcije je reprodukcija. To je distinkcija, ki naj bi izhajala iz delitve dela med skladateljem in izvajalcem. Prav ukinitve te delitve dela naj bi v elektronski glasbi dvajsetega stoletja »povečala integracijo glasbene negacije v upravljani svet... Če postanejo umetniška dela njihova lastna reprodukcija potem je mogoče predvideti, da bodo reprodukcije postale dela'.^{*28}^{*59}

^{*25} T. W. Adorno, 'Commitment', Aesthetics and Politics, London 1977, str. 194

^{*56} isto, str. 130

^{*57} isto, str. 132

^{*58} isto, str. 133

skosti.

^{*26} Adorno Kreneku 30. sept. 1932 glej že omenjeno dopisovanje **

^{*27} isto

^{*59} isto, str. 139

^{*28} T. W. Adorno, 'Music and Technique', Telos 32/1977, str. 83

Vzroke za razvoj glasbe v smeri industrije kulture vidi Adorno v immanentnem razvoju glasbenega jezika. V tem se nihče iz vrst skladateljev niti Schönberg ni mogel izogniti aporijam kulture, ki jo je producirala dialektika razsvetljenstva. »Bach je prvi izkristaliziral idejo racionalnosti nastalega dela — estetske dominacije nad naravo«. ⁶⁰

Eno redkih izjem napredujočem gospodarjenju nad naravo v glasbi naj bi predstavljalo delo Beethovena, ki je uspel udejanjiti »ideal umetniškega dela kot organske celote«. ⁶¹ Beethovnova glasba naj bi nosila v sebi usodo buržoazne revolucije in bi poleg velikega poleta in upanja v Eroiki in drugih delih, ko je Beethoven združil subjektivno in objektivno v celoto, pozneje npr. v Missi Solemnis, ko je sicer še vedno ohranjal subjektivno in objektivno, izražala tudi neuspeh buržoazne emancipacije. Za zadnje je morda najbolj značilno, da je opustil »obliko sonate z njeno razvijajočo se variacijo v prid statičnejših form kontrapunkta — pod vprašaj je postavil pridobitev dejanske avtonomije s strani buržoaznega subjekta«. ⁶²

Po Beethovenu je celotno devetnajsto stoletje zaman poizkušalo »doseči dialektično totalizacijo njegovega drugega obdobja ali pa alegorično detotalizacijo njegovega tretjega obdobja«. ⁶³

Višek ideologizacije je glasba doživela z Wagnerjem. Wagnerjeva glasba simulira to enotnost notranjega in zunanjega, subjekta in objekta, namesto, da bi podala obris prepada med njima. Na ta način postane proces skladanja agent ideologije celo preden je slednja uvedena v glasbene drame preko literature'. ⁶⁴

Svoja pojmovanja glasbe je Adorno povzel iz svojega študija v krogu t. i. druge dunajske šole A. Schönberga in njegovih pristašev je ocenjeval kot mojstra »razvijajočih se variacij« in mu pripisoval mesto izjeme v gospodujoči glasbi dvajsetega stoletja. Vendar je že leta 1929 opomnil na zlovesče implikacije tistega dela Schönbergovega skladanja, ki v svojo prvotno atonalnost vpeljuje red. Pozni Schönberg, ki je v svoji eksploziji tonalitete izredno izrazil strah in tesnobo sodobne eksistence, se je začel »kljub svojim intencijam vedno bolj identificirati s silami dominacije«. ⁶⁴ Zato sta začela »dva pola Filozofije nove glasbe sovpadati«. ⁶⁵

Vendar pa Adorno kljub temu, da v umetnosti dvajsetega stoletja ni našel veliko navdušujočega, ni odstopil od svojega stališča, da je prav v umetnosti treba iskati mesto utopičnega momenta, ki opozarja na prihodnje politične in družbene spremembe. V umetnost je verjel iz večih razlogov:

⁶⁰ isto, str. 140

⁶¹ isto, str. 142

⁶² isto, str. 144

⁶³ T. W. Adorno, In Search of Wagner, London 1981, str. 107

⁶⁴ isto, str. 145

⁶⁵ isto, str. 151

⁶⁶ isto

1. 'Veličina umetniških del leži v njihovi moči, narediti slišno tisto kar ideologija prikriva'.^{*30}

2. Mimetični element umetnosti je še posebej pomembna komponenta umetnosti, kar jo prav to dela neuporabno, neinstrumentalno v upravljanem svetu.

3. Ob mimezisu pa nastopa v umetnosti tudi racionalni element, ki je sicer odvisen od družbe vendar se ji tudi upira.

'V svetu v katerem živimo so vedno stvari za katere je umetnost edini lek; tu gre vedno za nasprotje med tem kar je in tistim kar je dejansko...'^{*31}

'Upor sodobni dominaciji instrumentalnega uma leži zgolj v popolni neuporabnosti takšnih del, ki trdovratno nasprotujejo vsem poizkusom, da bi jih instrumentalizirali'.⁶⁶

V. Zaključek

'... ungeduldig geduldig in name der unbelehrbaren lernen...'

H. M. ENZENSBERGER

Je Adornova atonalna filozofija prešla v sistem? Susan Buck-Morss, Irving Wohlfahrt in Rose Rosengard Subotnik trdijo da je. Jay jim pri-trjuje in dodaja:...

^{*30} T. W. Adorno, 'Lyric Poetry and Society', Telos 20/1974, str. 57—58

^{*31} T. W. Adorno, 'Modern Music is Growing Old', The Score, 18/1956, str. 29

⁶⁶ isto, str. 154

Knjižna novost o »izrednih razmerah«

Tonči Kuzmanić

Recenzija

Knjiga dr. Borislava Sikimića *Družbenopolitični sistem SFRJ v izrednih razmerah in vojni*¹ je hvalevredna pridobitev naših marljivih založnikov, ki skušajo že na startu tekočega leta razčistiti — kot že naslov pove — morebitne nejasnosti glede vprašanja t. i. »izrednih razmer«.

Kako se lotiti tako perspektivne knjige v tem prostorsko in tudi sicer omejenem prikazu? Načelno obstajata dve poti: ena je spraševanje kdo, zakaj in kako potrebuje prav to in tako knjigo tukaj in zdaj, druga pa je napotitev v sam tekst. Slednja mi je vsekakor ljubša, ker odpira vrata v ves bogati arzenal že dolgo aktualne vsebine. Obenem se na ta način izognem nesamoupravni, malomeščanski maniri »iskanja vzrokov«.

I.

Že prva stran mirne, resne, urejene, jedrnate in preudarne knjige dr. Sikimića nas popelje v permanentne potencialne nevarnosti za Jugoslavijo, ki se dele na:

¹ NIO Poslovna politika, Beograd 1986, tiskarna Sava Mihić — Zemun, poslovenila Marijana Pelicarić.

a) »nasprotja v mednarodnih odnosih, zemljepisna lega naše države na križišču različnih družbenih in ideoloških sistemov« ter

b) »značaj socialistične družbe kot družbe prehodne dobe med kapitalizmom in komunizmom«, čemur ustrezata kategoriji »zunanja obožena agresija« in »notranje protisocialistične in protisamoupravne sile« (str. 9).

Če naj zagotovimo najprej materialistično izhodišče, potem moramo spregovoriti o »sili«, o tej kategoriji z njenim »bistvom«, je imela »znanstvena misel« »vse do pojava marksističnega svetovnega nazora« (str. 48) zelo hude težave. Le-ta jo je končno »znanstveno pojasnil«, jo prepoznal za »pomnoženo proizvajalno silo, ki je rezultat združenega dela ljudi v proizvodnem procesu« (str. 48). Kot »eno glavnih vprašanj človeške družbe« je opredeljeno »razpolaganje s to silo«, se pravi vprašanje »monopola nad njo« (str. 48), ki je lahko v rokah tega ali onega, ki jo (zlo-upo)rabi v te ali one namene.

Kar pa zadeva »izredne razmere« (»neposredno vojno nevarnost« in »vojno stanje« bomo v tem tekstu opustili) je njihova definicija navedena v IV. poglavju knjige, ki je zastavljena na absolutni možnosti vojne »v vseh delih sveta« in pa na prav tako »možnih poskusih notranje kontrarevolucije« (str. 75).

Avtor nas zelo prijazno opozori, da je bil »normativni optimizem« »ob koncu šestdesetih in na začetku sedemdesetih let«, ki se je še posebej pokazal na IX. kongresu ZKJ, rahlo pretiran, ker ga poznejši dogodki menda niso upravičili, saj je bila Jugoslavija »izpostavljena kontrarevolucionarnim napadom«. Posebej se je to pokazalo ob »kosovskih dogodkih« (str. 76). Taki »poskusi kontrarevolucije so opozorili na potrebo po uvedbi ‚drugih izrednih razmer‘ oz. novega stanja, v katerem se utegne država znajti oz. se vanj postaviti ob spletu določenih okoliščin, poleg stanja neposredne vojne nevarnosti in vojne stanja« (str. 77).

»Druge izredne razmere« opredeljuje Zakon o splošni ljudski obrambi. Določa jih kot »oboroženo ali drugo delovanje, ki neposredno ogroža neodvisnost države, njeno suverenost in ozemeljsko neokrnjenost ter z ustavo SFRJ določeno družbeno ureditev.«²

Toda, kakor je vsaka stvar na tem svetu dobra in slaba, tako tudi omenjena zakonska določitev poleg »sorazmerne jasnosti« »vnaša tudi nekatere nejasnosti«. Te so predvsem, »da se ne vidi«, ali se »druge izredne razmere« razglasijo v primeru »pričakovane napada od zunaj« ali pa »od znotraj« oz. »ali v enem in drugem primeru« (str. 77). Še manj pa je jasno, kaj so to »prve izredne razmere«, če s tem nista mišljena »neposredna vojna nevarnost« in »vojno stanje« (str. 77). Zato avtor očita zakonodajalcu, da je »nekritično uporabil ta pojem«, ki »utegne povzročiti določene nesporazume« in celo »zmedo« (str. 78).

² Prim. Uradni list SFRJ 21/82, čl. 6

Kakorkoli že, motiv vpeljave »drugih izrednih razmer« je »zavarovanje družbenega reda pred napadi kontrarevolucionarnih in sovražnih sil od znotraj, čeprav tega zakon ne omenja« (str. 78, podč. T. K.), kar pa zadeva jasno opredelitev, predlaga avtor opustitev »vsaj besede ‚druge‘« (str. 79). Temu je treba dodati tudi opozorilo, da v omenjenem zakonu »ni predpisano, ali se uvajajo (druge izredne razmere — op. T. K.) v vsej državi ali pa v posameznih njenih delih« (str. 80). Toda ne glede na to dr. Sikimić dokaj optimistično sklepa, da si je »težko zamisliti, da bi se to stanje vzpostavilo v kakih ožjih družbeno-političnih skupnostih« (str. 80).

II.

Zgodovinsko gledano je »obramba države v zakonodaji SFRJ prehodila določeno progresivno in seveda samoosvobajajočo pot. Tako je, recimo, ustava iz leta 1946 uporabljala sintagmo, ki je poudarjala »najvišje dolžnosti«, znotraj katere pa je »občan bil **abstrakten subjekt obrambe**, v njegovem imenu pa so obrambo upravljali centralni državni organi, predvsem izvršilni in upravni organi« (str. 90). Ustava iz leta 1963 več »ne obravnava občana kot abstraktnega«, temveč kot »**aktivnega subjekta** in nosilca vseh obrambnih zadev, ki **neposredno odloča** o obrambi države«, ker je »prvič **razglasila pravico** občana do obrambe države« (str. 91, podč. T. K.). Ustava iz leta 1974 pa »**še naprej razvija** zasnovu pravic in dolžnosti občana pri obrambi države« z določitvijo, da je le-ta njegova »**nedotakljiva in neodtujljiva pravica in dolžnost**« (str. 91, podč. T. K.). Skratka, pri vsem tem je glavno izhodišče to, »da se bodo delovni ljudje in občani SFRJ v splošni ljudski obrambni vojni angažiral po lastni opredelitvi, (. . .) kar prav gotovo velja za večino prebivalstva« (str. 92).

Vendar pa ne more izostati realna domneva, da je »pod vplivom težkih okoliščin« pričakovati tudi »malodušnost« in pa »omahovanja raznih vrst, tako da se bo ta del (prebivalstva, op. T. K.) vključeval v obrambo na podlagi dolžnosti in obveznosti (str. 93). Če prav razumemo interpretacijo dr. Sikimića, potem obveznost in dolžnost velja predvsem za tisti »manjši del prebivalstva« (str. 93), medtem ko je »neodtujljiva pravica« namenjena »večini prebivalstva«, ki **sprejema** to pravico »**prostovoljno**« (str. 93). Kajti samo v primerih »malodušnosti in omahovanja« ima »angažiranje v obrambi po dolžnosti (. . .) tudi funkcijo prisile« (str. 93).

III.

Do tega mesta ostaja povedano znotraj nasebnosti, medtem ko nadaljnja izpeljava v naši knjigi pripelje na plano subjekt. Glede na omejenost prostora se bomo ustavili zgolj pri subjektu, ki je »zgodovinsko in ustavno odgovoren za obrambo revolucije« (str. 107). Torej pri ZKJ,

subjektu, ki je nujna notranja vez vseh obrambnih in siceršnjih priprav, »ker je težko domnevati«, da bi »lahko spontanost sama« (str. 106) pripeljala do **ustrezne obrambe države**. Najbolj na kratko povedano: **»Kot ni spontanega gibanja v socialističnem samoupravljanju, tudi splošna osvobodilna vojna ne poteka spontano**. Potrebna je torej organizirana zavest razreda, Zveza komunistov« (str. 170, podč. T. K.). Na področju, ki ga tukaj obravnavamo, pa ZK »prek komitejev za SLO in DS kot koordinacijskih in politično-operativnih teles... neposredno zagotavlja svojo vlogo v SLO in DS« (str. 176) oz. uresničuje stališče XI. kongresa ZKJ, ki »je odločno izjavil, da se v družbeni samozaščiti in splošni obrambi vodilna vloga ZK izraža tudi kot prva oblast, tj. vodilna vloga se spreminja v vodstveno« (str. 176).

Čeprav je povsem jasno, da so komiteji za SLO in DS zelo pogumno, uspešno, učinkovito in predvsem kreativno dejanje na nadaljnji poti revolucionarnega premagovanja ovir ZKJ v razmerah preraščanja možnih in nezaželenih stanj, je vendarle treba opozoriti, da je »pri tem treba imeti pred očmi realno nevarnost, da si komiteji za SLO in DS ne prisvojijo preveč dejanske oblasti« (str. 170), kar narekuje, da »je treba najti obrambne mehanizme, ki bodo onemogočili tudi take pojave« (str. 171). To je — med drugim — torej tisto, kar »nas« **še le čaka**. (Toda, mar lanskoletnih »koprskih dogodkov« ne bi kazalo brati v tem kontekstu?) V tem smislu bi se, če se naša knjiga ne loteva obdelave možnih rešitev, lahko izreklo neke vrste »kritiko«, saj je analiza v nekem oziru pomanjkljiva. Toda, resnici na ljubo, od tako načelne in jedrnate knjige ni bilo pričakovati »analize konkretnuma«. To je vprašanje, ki ni njeno vprašanje. Za predmet sicer ima konkretno, toda predvsem konkretno v višjem, bolj dialektičnem smislu, kot je to recimo vprašanje dejstev in podobno.

IV.

Sklep te bežne predstavitve izjemno bogatega berila dr. Sikimića bi lahko izrazil še globoko prepričanje, da bo knjiga postala izredno priljubljena v letih, ki prihajajo.

Nedvomno gre za perspektivno knjigo, ki bi jo morale analizirati najširše ljudske množice, kajti v odprti družbi absolutnih možnosti se nikdar ne ve, kaj bodo jutri potrebovale. Vsem ostalim ljubiteljem klene besede pa obilo veselega branja!

Boris Kononenko: Kibernetika in družbena moč

Avtor si zastavlja vprašanje povezanosti produkcije (tehnologije) in družbenih odnosov ter upravljanja družbe. Zastavlja si vprašanje, kakšno bo upravljanje družbe jutri glede na današnjo kibernetično znanost. V tekstu izdela bežen pregled zgodovine produkcije in odnosov, kibernetike ter polemizira v odnosu marksizma do kibernetike, kjer zagovarja stališče, da mora današnji marksizem šele odgovoriti, kaj je kibernetika, ne pa da uporablja v svoji analizi nekatere njene prvine, kot to zagovarja Vladimir Štambuk.

Boris Kononenko: Cybernetics and social force

The author is looking for the connection between technology and social relations -social management. He wonders, what kind of social management will rule in the future in the line of cybernetics in technology. He goes through the social history (in connection with production) fleetingly and assures that Marxism must give its own answer what cybernetics really is. He contrasts to V. Štambuk who said, that Marxism must use some statements of cybernetics.

... admits relative limitations, revealing Marxist theoretical tradition used to stress only social related restrictions deriving from the mode of production and disregarded the outer, physical and ecological limits of development. Ecological and physical limitations of biosphere are implying also the limits of qualitative development and not only limits of growth of different social parameters. The author illustrates social implications of ecological limitations of growth by the example of ambivalent perspective of abundance or distress and of local autarchy vs. international economic and technological interdependence. -Steady state society- instead of exponential growth pattern will be ever more imposing itself as an option and necessity even in the socialist and communist perspective of development.

Sinopsis

UDK: 316.43.711

Janko Zlodre: Confusio linguarum

Avtor v prvem delu razprave obravnava koncept arhitekturnega jezika, kot ga je predstavila skupina arhitektov okoli revije AB. Posebno pozornost posveča obliki diskurza, v kateri se je ta koncept »prikazal«. Tega diskurza se je predvsem lotil zaradi njegovih političnih (obscurantističnih) implikacij. V drugem delu obravnava zgodovinsko konstituiranje koncepta arhitekturnega »jezika« od renesanse do razsvetljenstva, ali drugače, njegovo nemožnost.

UDK: 316.43.711

Janko Zlodre: Confusio linguarum

The author examines the concept of architectural »language« as it was represented by architectural ideologists grouped around journal AB. He pays special attention to the form of this discourse. He deals with this discourse because of its political (obscurantistic) implications. In the second part of the essay, the author analyses the historical constitution of the concept of architectural »language« from renaissance to enlightenment, or with other words, its impossibility.

UDK : 504.342.36

Andrej Kirn: Družbene implikacije ekoloških omejitev rasti

Avtor opisuje pet paradigem: eksponencialno rast, nerast oziroma »steady state society«, kvalitativen razvoj z implicirano rastjo, entropijski regresivni razvoj in katastrofičen razvoj. Obstajajo tako prehodne historično omejene ekološke omejitve kot tudi načelne, nepremostljive, ki jih ni mogoče izigrati in preseči z znanstveno-tehnološkim napredkom. Ekonomski in tehnološki voluntarizem prizna le relativne omejitve. Prevladujoča marksistična teoretična tradicija je poudarila samo družbene omejitve, ki izhajajo iz načina produkcije, a zanemarila je zunanje fizične in ekološke omejitve razvoja. Ekološke in fizične omejitve biosfere implicirajo tudi omejitve kvalitativnega razvoja in ne samo omejitve rasti različnih družbenih parametrov. Avtor družbene implikacije ekoloških omejitev rasti ponazarja na primeru ambivalentne perspektive izobilja ali pomanjkanja ter lokalne samozadostnosti in mednarodne ekonomske in tehnološke soodvisnosti. »Steady state society« namesto eksponencialne rasti se bo vsebolj vsiljevala kot možnost in nujnost tudi socialistični in komunistični perspektivi razvoja.

UDK : 504.342.36

UDK : 504.342.36

Andrej Kirn: Social implications of ecological limits of growth

The author describes five paradigms: exponential growth, nongrowth as »steady growth society«, qualitative development with implied growth, entropic regressive development and catastrophical development. Transitional, historically limited ecological restrictions are existing as well as the principal, insurmountable ones which cannot be simply outwitted and exceeded by the means of scientific and technological progress. Economical and technological voluntarism can only admitt relative limitations. rPevailing marxist therotical tradition used to stress only social related restrictions derving from the mode of production and disregarded the outer, physical and ecological limits of development. Ecological and physical limitations of biosphere are implyng also the limits of qualitative development and not only limits of growth of different social parameters. The author illustrates social implications of ecological limitations of growth by the example of ambivalent perspective of abundance or distress and of local autarchy vs. international economic and technological interdependance. »Steady state society« instead of exponential growth pattern will be ever more imposing itself as an option and necessity even in the socialist and communist perspective of development.

Zvonimir Tanko: Ali se vračamo na sistem plač in dobička (polemika)

M. Pavlović se je »zoperstavil« načelom delitve dohodka in osebnih dohodkov, kakršne je podal CK ZKJ. Ugotovil je, da niso skladni z (dohodkarsko) »teorijo« o samoupravnem socializmu. Pri tem se je skliceval tudi na Marxa in Kardelja. Za prvega je ugotovil, da je kritiziral »trinitarno formulo« delitve dohodka — čemur naj bi se približevali predlogi CK ZKJ — toda pri tem je »spregledal«, da je Marx namesto kritizirane »trinitarne formule« teoretično opredelil svojo trinitarno formulo: iz oblik lastnine (treh) produkcijskih dejavnikov izvirajo (tri) oblike dohodka njihovih lastnikov. Kardelj pa je v svoji zadnji izpovedi o delitvi dohodka in osebnih dohodkov (28. 6. 1978) prav tako predvidel (svojo) trinitarno formulo delitve: prvi del osebnega dohodka, določen z analitično oceno delovnih mest, drugi del kot »dodatek« iz povečanega dohodka tozda na ta (temeljni) osebni dohodek, in tretji del — vse skupaj posebej prikazano — kot »dodatek« iz akumulacije delovne organizacije.

UDC: 330.180 (049)

M. Pavlović has confronted to the principles of division of income and personal incomes (wages) as they were presented by the Central Committee of the League of Communists of Yugoslavia (CCLCY), by establishing a discordance with the (income — related) »theory« of self-governing socialism. Thereby he was former he sound out that he has been criticizing the »trinitarian formula« of income distribution — wherein the CCLCY proposals should be approaching- but thereby overlooked that instead of the criticized »trinitarian« theory, Marx has theoretically defined his own »trinitarian formula«: the modes of ownerships of (three) factors of production are originating (three forms of income of thiers owners. In his last deposition on distribution of income and personal i incomes (28. 6. 1978). Kardelj also snticipated (his own) trinitrian formula of distibution: the first part of personal income (wage) is determined through analitical evolution of yorking posts the increased income of the BOAL to that (basic) personal income, and the third part — each of these parts bing presented seperately — as a supplement from accumulated income of the working organisation.

Sinopsis

UDK: 331.109.32

Lidija Mohar: Stavka — da ali ne

V članku so prikazani strnjeni rezultati o raziskovanju stavk v obdobju 1979—1980 v Sloveniji. Cilj študije je bil najti razloge, ki pogojujejo stavke. Proučevali smo le področje industrije in rudarstva. Primerjali smo dve skupini temeljnih organizacij združenega dela. 50 organizacij v katerih je prišlo do stavke in 50 organizacij v katerih jih ni bilo. Analizirali smo nekatere ekonomske, organizacijske in samoupravne vidike temeljne organizacije.

V organizaciji se pojavljajo konflikti med različnimi skupinami. Stavka je včasih izhod iz tega konflikta. Rezultati študije nam povedo, da stavka ni nenaden dogodek. Je posledica specifičnih, socialnih in ekonomskih odnosov, ki obstajajo v organizaciji že dolgo časa. Razni trenutni dejavniki lahko igrajo sprožitelja za stavko, ki je rezultat večletne napetosti.

UDC: 331.109.32

Lidija Mohar: Strikes — yes or no

Some condensed results from the research on strikes carried during 1979—1980 in Slovenia are considered in this article. The main air of the study was in finding out the main reasons of strikes. Only the organizations of manufacturing and mining were included in this study. Fifty of them were the organizations where workers struck and fifty of them without any strike. Several economic, organizational and self-management aspects of basic organisation of associated labour have been analysed.

Conflicts within organizations appear between several social groups. The results of the study suggest that no strike is an instant event. It is a resultant of specific selfmanaging, social and economic relations which specific character being latent for a long time. Various acute factors play the role of inducing a strike as a result of tensions lasting for years.

1/92 1986

Avtorji v tej številki:

- Lidija Mohar, raziskovalka na Raziskovalnem centru za teorijo in prakso samoupravljanja pri RS ZSS, Ljubljana
 Tonči Kuzmanić, diplomirani politolog, Ljubljana
 Igor Bavčar, diplomirani politolog, Ljubljana
 Janez Janša, diplomirani obramboslovec, Ljubljana
 Andrej Kirn, prof. dr., FSPN, Ljubljana
 Janko Zlodre, diplomirani arhitekt, Ljubljana
 Dušan Pirec, dr. ekonomije, Beograd
 Kononenko Boris, študent, Ljubljana
 Zvonimir Tanko, dipl. ekonomist, Ljubljana
 Slavko Gaber, profesor sociologije, Škofja Loka

Iz vsebine prihodnjih števil:

- Martin Berishaj / Prizrenska liga
 Andrej Kirn / Tendence k ekologizaciji znanstvenega mišljenja, družbene zavesti in prakse
 François George / Učinek gobezdala
 Karola Bloch / Intervju
 Izkušnje rabe več jezikov v armadi vechnacionalne države
 Civilna služba v Avstraliji